935

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΑΡΙΘ. 11

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΙΩ. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ

Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΔΕΚΑΛΟΓΟΥ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Π. ΠΟΥΡΝΑΡΑ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΔΕΚΑΛΟΓΟΥ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΙΩ. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΔΕΚΑΛΟΓΟΥ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΕΠΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΑ
ΥΠΟΒΛΗΘΕΙΣΑ ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Π. ΠΟΥΡΝΑΡΑ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1988

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ	ΓΕΩΡΓΙΟΣ	ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ	ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ	ΓΙΟΥΛΤΣΗΣ
ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ	ΓΟΥΣΙΔΗΣ

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ	ΓΕΩΡΓΙΟΣ	ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ	ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ	ΓΙΟΥΛΤΣΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ	ΝΙΚΟΣ	ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ
ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ	ΓΟΥΣΙΔΗΣ
ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ	ΑΝΕΣΤΗΣ	ΚΕΣΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

«Ἡ ἔγκρισις διδακτορικῆς διατριβῆς ὑπό τοῦ Τμήματος Θεολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δέν ὑποδηλοῖ τήν ἀποδοχήν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως».
(Ν. 5343/1932, ἄρθρ. 202, παρ. 2).

Στή μνήμη τοῦ
πατέρα μου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τό ἐνδιαφέρον τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας στρέφεται ὅλο καί περισσότερο τά τελευταῖα χρόνια στήν Τουρκοκρατία. Ἀρχίζει παράλληλα νά γίνεται ἀποδεκτή ἡ ἄποψη ὅτι στήν ἐποχή αὐτή πρέπει νά ἀναζητηθοῦν οἱ ρίζες διαφόρων ρευμάτων τῆς νεοελληνικῆς θεολογίας. Ὁ Δεκάλογος ὡς σύντομο καί περιεκτικό κείμενο χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα κατά τήν Τουρκοκρατία. Μέσα ἀπό τίς ἑρμηνεῖες πού δόθηκαν στίς ἐπιμέρους ἐντολές του, διαπιστώνει κανείς τήν πολυμορφία τῶν ἀπόψεων καί τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων στήν ὀρθόδοξη θεολογία. Ἡ παροῦσα ἐργασία προσανατολίζεται πρός τήν κατεύθυνση αὐτή, μέ σκοπό τή διερεύνηση τῶν θεολογικῶν τάσεων τῆς πολυτάραχης ἐκείνης ἐποχῆς.

Ἀπό τή θέση αὐτή ἐπιθυμῶ νά ἐκφράσω τή βαθιά μου εὐγνωμοσύνη πρός τό σύμβουλο καθηγητή κ. Γεώργιο Μαντζαρίδη γιά τή βοήθεια στήν ἐπιλογή τοῦ θέματος καί τήν παρακολούθηση τῆς διατριβῆς σέ ὅλα τά στάδια τῆς συγγραφῆς της.

Θά ἤθελα ἐπίσης νά εὐχαριστήσω τά μέλη τῆς συμβουλευτικῆς καί τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς γιά τίς πολύτιμες συμβουλές καί ὑποδείξεις τους, ὅπως καί γιά τήν ἔγκριση τῆς διατριβῆς αὐτῆς.

Ἱεροδ. Β. Καλλιακμάνης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ
ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

1. Ἡ νέα πολιτική σκηνή καί τά ἐκκλησιαστικά δικαστήρια	17
2. Νομοκανονικές Συλλογές - Ἐξομολογητάρια	25
3. Δυτική Θεολογία	37
α. Ρωμαιοκαθολικοί	37
β. Προτεστάντες	45
4. Ἡ *Ὀρθόδοξος Ὁμολογία* τοῦ Πέτρου Μογίλα	48

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΜΟΡΦΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ
ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

1. Παλαιός καί Νέος Νόμος	57
2. Αὐτονόμηση τοῦ ἤθους ἀπό τό δόγμα	64
3. Ὁ Δεκάλογος	68

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΔΕΚΑΛΟΓΟΥ 87

1. «Ἐγώ εἰμί Κύριος ὁ Θεός σου» 89
2. «Οὐ ποιήσεις σεαυτῷ εἴδωλον» 99
3. «Οὐ λήψει τό ὄνομα Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου ἐπί ματαίῳ» 108
4. «Μνήσθητι τήν ἡμέραν τῶν σαββάτων ἁγιάζειν αὐτήν...» 117

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΔΕΚΑΛΟΓΟΥ 131
1. «Τίμα τόν πατέρα σου καί τήν μητέρα σου..» 134
2. «Οὐ φονεύσεις» 140
3. «Οὐ μοιχεύσεις» 148
4. «Οὐ κλέψεις» 153
5. «Οὐ ψευδομαρτυρήσεις κατά τοῦ πλησίον σου μαρτυρίαν ψευδῆ» 157
6. «Οὐκ ἐπιθυμήσεις... ὅσα τῷ πλησίον σού ἐστι» 160

ΕΠΙΛΟΓΟΣ 165
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 167

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΕΝΝΟΙΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ 179

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΙΔ, Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου.
BHH, Biblisch - Historisches Handwörterbuch.
ΔΙΕΕΕ, Δελτίον Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας τῆς Ἑλλάδος.
ΔΣΜ, Δογματικά καί Συμβολικά Μνημεῖα.
DThC, Dictionnaire de Theologie Catholique, Paris 1909 - 1950
ΕΑ, Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια.
ΕΕΘΣΘ, Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης.
ΕΕΘΣΠΑ, Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
ΕΕΣΝΟΕ, Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Τμήματος Νομικῆς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καί Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν.
FBR, Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte.
Πηδάλιον, Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηός τῆς μιᾶς Ἁγίας Καθολικῆς καί Ἀποστολικῆς τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησίας.
PG, J.P.Migne, *Patrologiae Graecae,* Paris 1857-1886.
PL, J.P.Migne, *Patrologiae Latina,* Paris 1878 - 1890.
ΠΡΑΓΑΑ, Πραγματείαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
ΠΡΘ, Προβλήματα Θεολογίας.
RB, Revue Biblique.
ΣΕΙΣΕΕ, Συλλογή τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πολλά θέματα σχετικά μέ τό Δεκάλογο μποροῦν ν' ἀποτελέσουν ἀντικείμενο εἰδικῆς ἔρευνας. Μερικά ἀπό τά θέματα αὐτά εἶναι: Ἡ σύγκριση τοῦ Δεκαλόγου μέ ἐξωβιβλικά κείμενα[1]. Τό κείμενο τοῦ Δεκαλόγου στήν Παλαιά Διαθήκη καί τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Λατρευτικός καί ὁ Ἠθικός Δεκάλογος[2]. Ὁ Δεκάλογος καί ἡ ἐπί τοῦ Ὄρους Ὁμιλία. Στά πλαίσια τῆς ἐργασίας αὐτῆς δέν θά ἀσχοληθοῦμε μέ τά παραπάνω θέματα. Ἐξάλλου σ' αὐτά ἀναφέρεται διεξοδικά ἡ ξένη κυρίως ἐπιστημονική ἔρευνα. Ἡ παροῦσα ἔρευνα ἐπικεντρώνεται στούς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ ἐπιλογή δέν εἶναι τυχαία, ὅπως θά φανεῖ στή συνέχεια.

Ὁ ὅρος Δεκάλογος χρησιμοποιεῖται γιά πρώτη φορά ἀπό τόν ἅγ. Εἰρηναῖο[3] καί τόν Κλήμη τόν Ἀλεξανδρέα[4]. Ἡ καταγωγή του ὅμως ἀνάγεται στήν Π. Διαθήκη. Ἐκεῖ ἀναφέρονται τά «δέκα ρήματα»[5] ἤ οἱ «δέκα λόγοι»[6], πού ἔδωσε ὁ Θεός στό Μωϋσῆ στό Σινᾶ.

---

1. Βλ. ἐνδεικτικά, H. Cazelles, «Décalogue», στό *Catholicisme hier aujourd'hui demain,* τόμ. 3, Paris 1952, col. 501.
2. Βλ. Κ. Σ. Βλάχου, «Ὁ Ἰσραήλ καί τά ἔθνη - ὁ Γκαῖτε καί ὁ Δεκάλογος», *Διακονία,* ἀφιέρωμα στή μνήμη Β. Στογιάννου, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 19 κ.ἑ.
3. J.J. Stamm, «Dekalog», στό *Biblisch - Historisches Handworterbuch,* I. 1962, col. 331.
4. *Στρωματεῖς* 6, 16, PG 9, 357C-361B.
5. *Δευτ.* 4, 13.
6. *Ἔξοδ.* 34, 28· *Δευτ.* 10,4. Βλ. M. Lestienn, «Les 'dix paroles' et le décalogue», στό *Revue Biblique* τόμ. 79, Paris 1972, σ.σ. 484-510.

Ὁ Δεκάλογος, ὡς σύντομο καί περιεκτικό κείμενο, χρησιμοποιήθηκε εὐρύτατα κατά τήν Τουρκοκρατία. Καταρχήν κατεῖχε κεντρική θέση στό μυστήριο τῆς ἐξομολογήσεως. Ὁ πνευματικός πατέρας μέ βάση τό Δεκάλογο ἐξέταζε τή συνείδηση τοῦ μετανοοῦντος. Μιά τέτοια ὅμως ἐξέταση τῶν ἁμαρτιῶν συνδέεται κατά τήν ἐποχή αὐτή καί μέ τή νομική θεώρηση τῆς ἁμαρτίας. Ὡς ἁμαρτία ὁρίζεται ἡ «παράβαση τοῦ νόμου» καί νόμος εἶναι κυρίως οἱ δέκα ἐντολές. Οἱ παραβάτες τοῦ Νόμου τοῦ Θεοῦ ὀφείλουν νά δεχθοῦν τήν «πνευματική ποινή», τό ἐπιτίμιο.

Ἀποτέλεσε ἀκόμη ὁ Δεκάλογος τή βάση γιά τήν κατήχηση καί εἰδικότερα τήν ἠθική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Σέ ὅλες τίς ὀρθόδοξες κατηχήσεις πού συντάχθηκαν σύμφωνα μέ δυτικά σχολαστικά πρότυπα ἑρμηνεύεται διεξοδικά ὁ Δεκάλογος. Ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τό Θεό θεωρεῖται δικανικά. Ὁ Δεκάλογος ἀντιμετωπίζεται ὡς κώδικας ἠθικῆς ζωῆς πού ρυθμίζει τή νομική σχέση ἀνάμεσα στό Θεό καί τόν ἄνθρωπο. Ἔτσι μέ ἀφορμή κάθε μιά ἐντολή τοῦ Δεκαλόγου συντάσσονται μακροσκελεῖς κατάλογοι ἁμαρτιῶν καί ἁμαρτωλῶν. Καλλιεργεῖται ἕνα εἶδος εὐσεβιστικῆς ἠθικῆς, πού θά γνωρίσει ἄνθηση κατά τούς νεότερους χρόνους.

Στήν ἀρχή τῆς ἐρευνητικῆς μας προσπάθειας, σέ συνεργασία μέ τόν καθηγητή κ. Γεώργιο Μαντζαρίδη, θέσαμε ὁρισμένα ἐρωτήματα. Συνεχίζουν οἱ ἐκκλησιαστικοί συγγραφεῖς τῆς Τουρκοκρατίας τή δυναμική ὀρθόδοξη παράδοση τῶν προηγουμένων χρόνων; Μήπως ἡ ἐθναρχική θέση τῆς Ἐκκλησίας συνέβαλε στή διαμόρφωση νομικοῦ πνεύματος στό χῶρο τῆς Θεολογίας; Τί ρόλο διαδραμάτισε ἡ ρωσική Θεολογία καί εἰδικότερα ἡ *Ὀρθόδοξη Ὁμολογία* τοῦ Π. Μογίλα στήν καλλιέργεια καί διάδοση τοῦ σχολαστικισμοῦ στήν Ἀνατολή; Ὑπῆρχαν σημαντικές ἐπιδράσεις ἀπό τό χῶρο τῆς Δυτικῆς Θεολογίας ἤ ὄχι; Μήπως οἱ μισσιονάριοι τῆς Δύσης φρόντιζαν οἱ ἐπιδράσεις αὐτές νά εἶναι «ἀθέατες», ἀφοῦ ἀφοροῦσαν τό ἦθος καί ὄχι τό δόγμα; Ἑρμηνεύεται ὁ Δεκάλογος μέ βάση τήν Καινή Διαθήκη, ἤ σημειώνεται μιά παλινδρόμηση στό πνεῦμα τοῦ Νόμου τῆς Π. Διαθήκης;

Στόχος τῆς παρούσας ἐργασίας εἶναι νά ἀπαντήσει στά ἐρωτήματα αὐτά μέσα ἀπό τίς ἑρμηνεῖες πού δόθηκαν στό Δεκάλογο. Ἡ ἔρευνα, χωρίς νά ἐξαντλεῖ ὅλα τά ἐπί μέρους θέματα, κινεῖται καί ἀναφέρεται στό χῶρο τῆς Ἠθικῆς καί τῆς Ποιμαντικῆς θεολογίας. Ἀκολουθεῖται ἡ ἀναλυτική κυρίως μέθοδος ὡς πιό ἀσφαλής, χωρίς ὅμως νά λείπει ἡ σύνθεση, ὅπου αὐτό κρίνεται ἀναγκαῖο.

Γιά νά ἐρευνηθεῖ μιά ἐποχή τόσο πολυτάραχη καί ἀνεξερεύνητη, ὅπως ἡ Τουρκοκρατία, χρειάζεται ἄφθονο πηγαῖο ὑλικό. Ἀντιμετωπίσθηκαν ἀρκετές δυσκολίες, γιατί ἡ περίοδος εἶναι μεγάλη. Τά ἐκδεδομένα κείμενα τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι δυσεύρετα, ἐνῶ τά ἀνέκδοτα πολλές φορές ἀπρόσιτα. Ὡστόσο μέ τή βοήθεια δύο ἀνεκδότων χειρογράφων πού ἀναφέρονται στό Δεκάλογο καί μέ τό ἐκδεδομένο ὑλικό πού ὑπάρχει στή διάθεσή μας ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα.

Τό πρῶτο χειρόγραφο εἶναι τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου καί ἐπιγράφεται *Περί τῆς Δεκαλόγου*[7]. Τό ἄλλο εἶναι τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ καί φέρει τόν τίτλο, *Περί τῶν δέκα τοῦ Θεοῦ ἐντολῶν ἤ Περί τοῦ Δεκαλόγου*[8]. Τά δύο αὐτά χειρόγραφα διασώζουν δύο παράλληλους τύπους παραδόσεως. Ὁ Βικέντιος Δαμοδός καταγράφει τήν καθημερινή πράξη τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας. Τό ἔργο φανερώνει ἔντονη ἐπίδραση τοῦ δυτικοῦ σχολαστικισμοῦ, ἀλλά καί τοῦ νομικοῦ πνεύματος πού καλλιεργήθηκε στήν Ἀνατολή. Ἡ χρήση νομικῆς ὁρολογίας, ἡ ἐξάρτηση ἀπό τό φυσικό δίκαιο, ἀλλά καί οἱ συχνές παραπομπές στήν Π. Διαθήκη ἐπιβεβαιώνουν τήν ἄποψη αὐτή. Ἐπίσης τό ἠθικοκρατικό καί λογοκρατικό στοιχεῖο τοῦ Διαφωτισμοῦ, πού ἐπηρέασε τό κήρυγμα[9] κατά τήν ἐποχή αὐτή, εἶναι εὐδιάκριτο καί στό ἔργο τοῦ Δαμοδοῦ.

Ἀντίθετα ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης ἐκφράζει τό ὀρθό-

---

7. Γιά τή γνησιότητα τοῦ ἔργου βλ. Κ. Δυοβουνιώτου, «Ἐκ τῶν νομοκανονικῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἡμετέρου πανεπιστημίου τά ὑπ' ἀριθμ. 1457 καί 1458», ἀνατ. ἀπό τόν *Πανηγυρικό τόμο ἐπί τῇ ἑβδομηκονταετηρίδι τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς*, Ἀθῆναι 1920, σ. 5,7 κ.ἑ.
8. Χφ *ΕΒΕ 2309*, φφ 11-213.
9. Βλ. Ἀλεξάνδρου Γουσίδου, *Ἡ Ὁμιλητική ἐν Ἑλλάδι κατά τόν 19ον αἰώνα*, Θεσσαλονίκη 1970, σ.46.

δοξο φρόνημα, πού καλλιεργήθηκε κυρίως στά μοναστήρια. Στηρίζεται στήν ἐμπειρία τῶν Πατέρων τῆς Ἀνατολῆς, στούς ὁποίους συχνά παραπέμπει. Ἐξάλλου ὁ ἴδιος ἀνῆκε στούς ἡγέτες τῆς πολύμορφης θεολογικῆς ἀναγέννησης, πού ἐκδηλώθηκε κατά τόν ΙΗ' αἰώνα καί εἶναι γνωστή ὡς Κίνημα τῶν Κολλυβάδων. Ἐκτός ἀπό τά δύο χειρόγραφα ὡς πηγές χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη, οἱ *Ὁμολογίες Πίστεως*, τά *Ἐξομολογητάρια*, οἱ *Κατηχήσεις* καί ἄλλα κείμενα στά ὁποῖα ἀναπτύσσεται διεξοδικά ὁ Δεκάλογος.

Ἡ ἐργασία ἀποτελεῖται ἀπό τέσσερα κεφάλαια. Προτάσσεται ἕνα εἰσαγωγικό κεφάλαιο, ὅπου ἐξετάζονται ἀκροθιγῶς τά πλαίσια μέσα στά ὁποῖα ἀναπτύχθηκε ἡ ἠθική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας κατά τήν Τουρκοκρατία. Τά πλαίσια αὐτά διαμορφώνουν τό κλίμα στό ὁποῖο ἑρμηνεύθηκε ὁ Δεκάλογος. Ἡ ταύτιση τοῦ Δεκαλόγου μέ τό Νόμο τοῦ Θεοῦ, πού τονίζεται στίς πηγές, μᾶς ὁδήγησε στή σύνταξη τοῦ δευτέρου κεφαλαίου. Ἐδῶ ἀναλύονται οἱ ἔννοιες τοῦ Παλαιοῦ καί τοῦ Νέου νόμου σέ σχέση μέ τόν πολιτικό νόμο. Ἐνῶ ἡ χρήση τοῦ κειμένου τοῦ Δεκαλόγου στίς Κατηχήσεις μᾶς ἀποκαλύπτει τήν αὐτονόμηση τοῦ ἤθους ἀπό τό δόγμα πού παρατηρήθηκε κατά τήν ἐποχή αὐτή. Στό τρίτο καί τέταρτο κεφάλαιο ἀναπτύσσονται καί συγκρίνονται οἱ ἑρμηνεῖες τῶν ἐπί μέρους ἐντολῶν τοῦ Δεκαλόγου. Ἐδῶ γίνονται ἐμφανέστεροι οἱ δύο παράλληλοι τύποι παραδόσεως: ἡ ἐμμονή στήν ὀρθόδοξη πατερική παράδοση ἀπό τή μιά μεριά καί ἡ καλλιέργεια τῆς εὐσεβιστικῆς ἠθικῆς καί τοῦ δικανικοῦ πνεύματος ἀπό τήν ἄλλη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

1. Ἡ νέα πολιτική σκηνή καί τά ἐκκλησιαστικά δικαστήρια

Ἡ ἅλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τούς Τούρκους σήμανε τήν κατάλυση τῆς μεγάλης αὐτοκρατορίας τῶν Ὀρθοδόξων αὐτοκρατόρων. Στά ἐρείπιά της ἀναπτύχθηκε μιά ἄλλη μεγάλη Αὐτοκρατορία, ἡ Ὀθωμανική. Οἱ Τοῦρκοι κατακτητές δέν ἄλλαξαν τούς βασικούς τύπους διοικήσεως τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ἀλλά διαμόρφωσαν τό πολίτευμα σέ θεοκρατική μοναρχία. Ὁ Σουλτάνος δέν ἦταν μόνο πολιτικός, ἀλλά καί θρησκευτικός ἀρχηγός[1]. Ἔτσι τό δίκαιο συγχέεται μέ τή θρησκεία καί ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου μέ τή θεολογία[2]. Ἡ σύγχυση δέ αὐτή πού τή συναντᾶ κανείς σ' ὁλόκληρη τήν Τουρκική «θεσμοθεσία» εἶχε συνέπειες γιά τό ρόλο καί τή θέση τῆς Ἐκκλησίας. Γιά τόν Τοῦρκο κατακτητή Ἐκκλησία καί Πολιτεία ἦταν ἕνας ἑνιαῖος θεσμός. Αὐτό ἀπορρέει ἀπό τή θέση τοῦ ἴδιου τοῦ Σουλτάνου, ὁ ὁποῖος, ὅπως εἴπαμε, ἦταν ὁ ἀνώτατος ἱερεύς καί ὁ ἀνώτατος πολιτικός ἄρχοντας. Οἱ νόμοι τοῦ κράτους, πού εἶχαν

1. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, *Ἡ Ὀρθόδοξος Ἀνατολική Ἐκκλησία*, ἐπιμ. Γρηγ. Παπαμιχαήλ, Ἀθῆναι 1954, σ.137.
2. Νικολάου Γ. Μοσχοβάκη, *Τό ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπί Τουρκοκρατίας*, Ἀθῆναι 1882, σ.12.

ὡς κύρια πηγή τό Κοράνιο καί τίς παραδόσεις τοῦ προφήτη, ἔγιναν ὑποχρεωτικοί καί γιά τούς Χριστιανούς[3]. Ἔτσι, ἐκτός ἀπό τό ἐπίσημο «βυζαντινορωμαϊκό» καί τό ἐθιμικό δίκαιο, ἴσχυε παράλληλα γιά τούς χριστιανούς καί τό Τουρκικό Δίκαιο[4].

Μέ τόν τρόπο αὐτό μεταβαίνουμε ἀπό τήν ἐποχή τῶν Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν αὐτοκρατόρων στήν περίοδο τῆς κυριαρχίας τῶν Ὀθωμανῶν. Οἱ πρῶτοι ἐξέδιδαν νόμους-νεαρές μέ γνώμονα κυρίως τό Εὐαγγέλιο καί τίς παραδόσεις τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ δεύτεροι νομοθετοῦν στηριζόμενοι στό Κοράνιο, καί ἀξιώνουν ἀπό τούς Χριστιανούς νά ὑπακούουν καί νά σέβονται τούς νόμους τοῦ κράτους.

Ἡ κατάσταση αὐτή προβληματίζει τούς Χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι καλοῦνται νά ὑπακούσουν στούς νόμους τοῦ Σουλτάνου, ἐνῶ οἱ ἴδιοι προτιμοῦν νά ἀκολουθοῦν τήν ὀρθόδοξη παράδοση. Ἡ ἀντίθεση αὐτή γίνεται συχνά τόσο ἔντονη, πού οἱ Χριστιανοί ἀναγκάζονται νά διαλέξουν τόν ἐξισλαμισμό, τό μαρτύριο ἤ νά ζήσουν ὡς κρυπτοχριστιανοί.

Βέβαια ἡ Ἐκκλησία διατήρησε στό θεσμικό ἐπίπεδο σημαντική ἐξουσία. Ὁ Πορθητής, τηρώντας τό Κοράνιο πού ἀνεχόταν τούς Χριστιανούς καί τούς Ἰουδαίους στό μουσουλμανικό κράτος μέ ἀντάλλαγμα τήν πληρωμή φόρων, ἔδωσε στούς ὑποδούλους ὁρισμένα προνόμια[5]. Τά προνόμια ὅμως αὐτά δέν

3. «Οἱ ὑπόδουλοι χριστιανοί ὑποχρεοῦντο ὄχι μόνον νά ἐκτελοῦν τά κελεύσματα τῶν Τούρκων δυναστῶν καί τῶν κοινοτικῶν ἀρχόντων, ἀλλά καί νά ἐφαρμόζουν τό μέν, ἐπί τῶν δημοσίου δικαίου ἐννόμων σχέσεων, πράξεων καί γεγονότων, τούς μουσουλμανικούς νόμους, ὡς δίκαιον ἐξαναγκαστικόν, ὅτε δέν προσέκρουε τοῦτο εἰς τάς θρησκευτικάς των πεποιθήσεις, τό δέ, ἐπί τῶν ἰδιωτικοῦ δικαίου ἐννόμων σχέσεων, πράξεων καί γεγονότων, εἴτε τούς νόμους τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων». Πρ. Ἀκανθοπούλου, *Ἡ ἱστορία τῶν ἐνοριῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατά τήν Τουρκοκρατία,* Ε.Ε.Θ.Σ.Θ. τόμ. 28, παρ. ἀρ. 47, Θεσσαλονίκη 1984, σ.40.

4. Ν. Πανταζόπουλου, *Ἀπό τῆς «λογίας» Παραδόσεως εἰς τόν «Ἀστικόν Κώδικα»,* Ἀθῆναι 1947, σ.87.

5. Εἰδικότερα γιά τά προνόμια βλ. Νικολάου Ι. Πανταζόπουλου, *Ἐκκλησία καί Δίκαιον εἰς τήν χερσόνησον του Αἵμου ἐπί Τουρκοκρατίας,* Θεσσαλονίκη 1960-63, Ε.Ε.Σ.Ν.Ο.Ε., τόμ. Η', σ. 685 κ.ἑ. Ἐπίσης Ν. Ζαχαρόπουλου, *Ἡ πνευματική κίνηση τοῦ ΙΗ' αἰώνα στόν ἑλληνικό χῶρο μέσα ἀπό τή χειρόγραφη παράδοση,* Θεσσαλονίκη 1984, σ.37, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

εἶχαν καθολική ἰσχύ. Γι' αὐτό δέν τά καταπατοῦσε μόνο ὁ ἀπαίδευτος τουρκικός ὄχλος, ἀλλά καί οἱ κατά τόπους Τοῦρκοι διοικητές τῶν ἐπαρχιῶν τῆς ἀπέραντης Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁ Πατριάρχης, σύμφωνα μέ τά προνόμια πού παραχωρήθηκαν, ἦταν παράλληλα καί ἐθνάρχης. Τό σπουδαιότερο ὅμως γιά τό θέμα πού ἐξετάζουμε εἶναι ὅτι ἦταν καί δικαστής[6]. Ὁ Πατριάρχης μποροῦσε νά δικάζει ὑποθέσεις οἰκογενειακοῦ δικαίου, γάμου, διαζυγίου, κληρονομιῶν, ἀλλά συχνά καί οἰκονομικές διαφορές ἤ καί γενικότερα ζητήματα ἀστικοῦ δικαίου. Παρόμοια δικαστήρια συγκροτοῦσαν ἐπίσης καί οἱ ἀρχιερεῖς τῶν ἐπαρχιῶν, βοηθούμενοι ἀπό τούς δημογέροντες[7]. Ἡ δευτεροβάθμια κρίση μποροῦσε νά γίνει μόνο στό πατριαρχικό δικαστήριο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πού ἦταν ἁρμόδιο καί γιά τά σοβαρότερα θέματα.

Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου οἱ κατά τόπους ἱερεῖς ἐκτελοῦσαν καί χρέη συμβολαιογράφου. Συνέτασσαν συμβόλαια, διαθῆκες καί διάφορα ἄλλα συμβολαιογραφικά ἔγγραφα. Κι αὐτό συνέβαινε, γιατί στό χῶρο τῆς κοινότητας τοῦ χωριοῦ ἤ τῆς πόλης, οἱ κληρικοί ἦταν οἱ πιό ἀξιόπιστοι, ἀλλά καί οἱ πιό μορφωμένοι. Μέ τήν ἵδρυση τοῦ νεοελληνικοῦ κρατιδίου ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μέ ἐγκύκλιό της ἀπαγόρευσε στούς πρεσβυτέρους, διακόνους, ἱερομονάχους καί μοναχούς νά ἀσχολοῦνται μέ τά συμβολαιογραφικά ἔργα[8]. Ἡ ἐγκύκλιος αὐτή ἐκδόθηκε καί στάλθηκε τό 1835 σ' ὅλους τούς μητροπολίτες καί τούς ἐπισκόπους τῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας, γιά νά ἐνημερώσουν τούς κληρικούς τῆς ἐπαρχίας τους. Φαίνεται ὅμως ὅτι δέν εἶχε τά ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα. Ἡ συνήθεια εἶχε ριζώσει στή συνείδηση τοῦ λαοῦ καί τοῦ κλήρου

---

6. Ν. Πανταζόπουλου, ὅ.π., σ.709 κ.ἑ. Ν. Ζαχαρόπουλου, *Γρηγόριος Ε' σαφής ἔκφρασις τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς ἐπί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1974, σ.89-91. Δ.Σ. Γκίνη, *Νομικόν Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων*, Θεσσαλονίκη 1960, σ.λγ'. Ὁ Ν. Πανταζόπουλος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Ἐκκλησία δύο αἰῶνες πρίν τήν ἅλωση εἶχε ἀρχίσει νά ὑποκαθιστᾶ τήν Πολιτεία στήν ἄσκηση τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας. *Ὅ.π.*, σ.715.
7. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, *ὅ.π.*, σ.139-40.
8. Στεφάνου Γιαννοπούλου, *Συλλογή τῶν ἐγκυκλίων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1901, σ.662.

καί ἀποτελοῦσε καθημερινή πρακτική. Ἡ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μέ νέα ἐγκύκλιο μετά ἀπό εἴκοσι χρόνια, δηλ. τό 1855, ἐπανέρχεται στό ἴδιο θέμα ὑπενθυμίζοντας τίς κυρώσεις καί τίς τιμωρίες τῆς προηγουμένης ἐγκυκλίου.

Σχεδόν ἀμέσως μετά τήν ἅλωση τῆς Πόλης ὁ Γεννάδιος Σχολάριος ἀπευθυνόμενος πρός τούς Χριστιανούς τούς συμβουλεύει νά μή καταφεύγουν στούς «ἔξω» γιά θέματα πού ἀφοροῦν τήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης. Καί γιά τά θέματα αὐτά ὑπάρχει ὁ θεσμός τῆς Ἐκκλησίας πού ἔχει ἀπό τόν Κύριο τήν ἐξουσία «οὐ μόνον ἐν τοῖς ἀπορρητοτέροις τε καί ὑψηλοτέροις ἀλλά δή καί ἐν τοῖς πρός τά ἤθη ἀνήκουσιν»[9]. Γι' αὐτό παρακινεῖ τούς πιστούς νά λύνουν ἐκεῖ τίς διαφορές τους. Στή συνέχεια τονίζει ὅτι οἱ Χριστιανοί πρέπει ν' ἀποστρέφονται ἐκείνους πού παρακούουν τήν ἐκκλησία, ὡς ἐθνικούς καί τελῶνες. Βέβαια στήν περίπτωση αὐτή ὁ Γεννάδιος Σχολάριος δέν ἔχει ὑπ' ὄψη του τά ἐκκλησιαστικά δικαστήρια ἔτσι ὅπως διαμορφώνονται ἀργότερα, ἀλλά τή σχετική διδασκαλία τοῦ Κυρίου, κατά τήν ὁποία οἱ διαφορές τῶν Χριστιανών πρέπει νά λύνονται μέ πνεῦμα ἀγάπης στό χῶρο τῆς Ἐκκλησίας[10]. Ἤδη ὅμως προσπαθεῖ νά μεταφέρει τή διδασκαλία αὐτή στά νέα κοινωνικά δεδομένα.

Ἀλλά καί ὁ ἅγιος Νικόδημος Ἁγιορείτης (τέλη ΙΖ' ἀρχές ΙΗ' αἰώνα) συνιστᾶ στούς Χριστιανούς, νά ἀποφεύγουν τούς «ἐξωτερικούς κριτάς». Καταρχήν βέβαια τούς προτρέπει νά μήν ἔχουν καθόλου διαφορές καί νά μήν ἀδικεῖ ὁ ἕνας τόν ἄλλον. Ἀλλά ἄν τύχει κάποιος ἀπό τούς πιστούς νά ἔχει μιά διαφορά μέ τό συνάνθρωπό-του, πρέπει νά ἀπευθύνεται στούς ἐσωτερικούς καί ἐκκλησιαστικούς κριτές [11]. Διότι οἱ ἄλλοι, οἱ ἐξωτερικοί, δέν εἶναι μόνο ἄδικοι, ἀλλά καί ἀλλόθρησκοι.

Ὁ νέος θεσμός τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων προσέλαβε κύρος, γιατί καί ὁ κατακτητής ἀναγνώριζε τίς ἀποφάσεις

---

9. *Περί τῆς πρώτης τοῦ Θεοῦ λατρείας, ἤ νόμος εὐαγγελικός ἐν ἐπιτομῇ*, ἔκδ. L. Petit - X. A. Siderides - M. Jugie, *Oeuvres Complètes de Gennade Scholarios*, τόμ. 4, σ. 238.
10. *Ματθ.* 18, 17· πρβλ. *Α' Κορ.* 6, 1-8.
11. *Χρηστοήθεια τῶν Χριστιανῶν*, Θεσσαλονίκη 1974, σ.368.

τῆς Ἐκκλησίας[12]. Ἀξίζει μάλιστα νά σημειωθεῖ ὅτι ὄχι σπάνια κατέφευγαν στά δικαστήρια αὐτά καί Τοῦρκοι[13].

Ἡ Ἐκκλησία δέν περιοριζόταν νά συμβουλεύει τό λαό νά μήν προσφεύγει στά Τουρκικά δικαστήρια, ἀλλά προχωροῦσε σέ πολλές περιπτώσεις καί στήν ἔκδοση ἀποφάσεων, μέ βάση τήν ἐκκλησιαστική «οἰκονομία». Οἱ ἀποφάσεις αὐτές δέν ἦταν βέβαια σύμφωνες μέ τό γράμμα τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ οἰκονομία δέν παρουσιάζεται στήν ἐκκλησιαστική παράδοση ὡς ἀρνητικό φαινόμενο, ἀλλά ὡς ὑπέρβαση τῶν νόμων καί τῶν κανόνων ἀπό τό «νόμο» τῆς ἀγάπης. Ἔτσι ἡ οἰκονομία ἐκφράζει τό ἐκχείλισμα τῆς ἀγάπης καί τῆς φιλανθρωπίας τῆς ἐκκλησίας πρός τόν ἁμαρτωλό ἄνθρωπο. Ὅταν ὅμως ἡ οἰκονομία ἐπιβάλλεται καί ἀπό ἐξωτερικές πιέσεις γιά τήν ἐξυπηρέτηση ἄλλων σκοπῶν, χάνει τό πραγματικό νόημά της[14].

Πολλοί Χριστιανοί πού δέν ἔμεναν εὐχαριστημένοι ἀπό τίς ἀποφάσεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων προσέφευγαν στά τουρκικά δικαστήρια. Αὐτό δέν μποροῦσε ν' ἀφήσει ἀδιάφορη τήν ἐκκλησιαστική ἡγεσία. Ἀντίθετα τήν ἀνάγκαζε νά γίνεται ἰδιαίτερα ἐπιεικής[15]. Ἡ ἐπιείκεια αὐτή ὑλοποιήθηκε σέ συγκεκριμένα μέτρα πού λάμβανε γιά προβλήματα τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν. Βρίσκουμε λ.χ. ὀκτώ λόγους λύσεως τοῦ γάμου, δηλαδή ὀκτώ λόγους διαζυγίου[16], ἐνῶ εἶναι γνωστή ἡ διδασκαλία τοῦ Κυρίου πού συγχωρεῖ ἕνα μόνο λόγο διαζυγίου, τήν πορνεία[17]. Βέβαια ἡ θέση αὐτή δέν παραμερίζει ἐντελῶς τήν ἐκκλησιαστική ἀκρίβεια. Ἔτσι τήν ἴδια ἐποχή ὁ χαρισματικός δάσκαλος, ὁ ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός λέει ὅτι, ἔστω κι ἄν ἀπο-

---

12. Ν. Πανταζοπούλου, *Ἀπό τῆς «λογίας»...*, σ.90-91.
13. Χ. Παπαδοπούλου, *ὅ.π.*, σ.140. Ν. Πανταζοπούλου, *Ἐκκλησία καί δίκαιον...*, σ.716.
14. Βλ. Γ. Μαντζαρίδη, *Χριστιανική Ἠθική*, Θεσσαλονίκη ²1983, σ.95, 179. Χ. Γιανναρᾶ, *Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἤθους*, Ἀθήνα ²1979, σ.236.
15. Πρβλ. Μ. Γεδεών, «Πράξεις παλαιῶν πατριαρχικῶν δικαστηρίων», *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* 36 (1916), σ.140 κ.ἑ.
16. Ἰ. Κ. Δυοβουνιώτου, *Τό διαζύγιον κατά τούς κώδικας 1471 καί 1472 τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου*, «Νομοκανονικαί Μελέται», II, Ἀθῆναι 1917, σ.69 κ.ἑ.
17. *Ματθ.* 5, 32.

δειχθεῖ ὅτι ἡ γυναίκα ἔπεσε στή μοιχεία καί ὁ ἄνδρας της τήν συγχωρήσει, ὄχι μόνο δέν ὑφίσταται λόγος διαζυγίου, ἀλλά καί μισθό πολύ ἀπ' τό Θεό ἔχει ὁ φιλάνθρωπος ἐκεῖνος ἄνδρας[18].

Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου ὅμως οἱ φιλάνθρωπες καί «περιπτωτικές» ἀποφάσεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων θεσμοθετοῦνται καί παίρνουν κύρος ἐπίσημης διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας. Καί αὐτό γίνεται, γιατί ἦταν δύσκολο νά ξεχωριστεῖ ὁ πολιτικός νόμος ἀπό τόν πνευματικό νόμο τοῦ Εὐαγγελίου στήν ἐφαρμογή του, τή στιγμή πού καί οἱ δύο «νόμοι» ἐκφράζονταν συχνά ἀπό τό ἴδιο πρόσωπο: τόν ἐπίσκοπο πνευματικό πατέρα καί παράλληλα τόν ἐπίσκοπο δικαστή[19]. Εἶναι ἐμφανής ὁ κίνδυνος πού ἐλλόχευε στήν προκειμένη περίπτωση, νά ἐπηρεάζει δηλαδή τό νομικό πνεῦμα τήν ἠθική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας.

Τόν κίνδυνο αὐτόν ἐπισημαίνει ὁ Θεόφιλος ἐπίσκοπος Καμπανίας (1715-1795). Ὁ Θεόφιλος στό *Νομικόν* του γράφει ὅτι, κατά τούς χρόνους τοῦ χριστιανικοῦ βασιλείου, δηλαδή στήν βυζαντινή αὐτοκρατορία, ἐστέλνοντο κριτές τῶν πολιτικῶν πραγμάτων στίς ἐπαρχίες καί οἱ ἀρχιερεῖς «μόνον τό ἱερατεῖον ἐδιοικοῦσαν καί τά ἐκκλησιαστικά καί εἰς τά πολιτικά δέν ἔμβαιναν»[20]. Εἶχαν ὅμως τήν ἐποπτεία καί μποροῦσαν νά ἐπιβλέπουν διάφορες δίκες, γιά νά μή γίνονται ἀδικίες καί ἀργοποροῦν οἱ ἀποφάσεις, ὅταν ἔδιδε ἐντολή ὁ βασιλεύς. Τήν ἔλλειψη τῶν Χριστιανῶν ἐπάρχων καί κριτῶν καλοῦνται νά ἀναπληρώσουν, κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, οἱ κατά τόπους ἀρχιερεῖς. Αὐτοί «ἐξ ἀνάγκης πρέπει νά εἶναι ἔμπειροι, ὅ-

---

18. «Καί ἄν τύχη καί ξεπέση ἡ γυναῖκα μέ ἄλλον ἄνδρα ἤ ὁ ἄντρας μέ ἄλλην γυναῖκα, ἔχουν χρέος νά πηγαίνουν εἰς τόν ἀρχιερέα νά τούς χωρίζη. Μά πάλιν ἐκεῖνος ὁπού ἀδικηθῆ ἀπό τήν γυναῖκα του, ἄν δέν τήν χωρίση, ἔχει μισθόν εἰς τήν ψυχήν του». Ἰωάννου Μενούνου, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές*, [2]Αθήνα, σ.198.
19. «Πολλές ἀντιρρήσεις, ἀντίθετα, διατυπώθηκαν - κυρίως ἀπό ἐκκλησιαστικῆς πλευρᾶς - γιά τήν ἰδιότητα τοῦ Πνευματικοῦ ὡς δικαστή. Τελικά ἔχει ἐπικρατήσει ἡ ἄποψή πού δέχεται αὐτήν τήν ἰδιότητα, μιά καί ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀφορισμοῦ ὡς ποινῆς στίς κανονικές πηγές βρίσκεται πέρα ἀπό κάθε ἀμφιβολία». Σπ. Τρωιάνου, *Παραδόσεις ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου*, Ἀθήνα - Κομοτινή [2]1984, σ.419.
20. Κεφ. ΛΓ', 1, 2, ἐκδ. Δ. Γκίνη, *ὅ.π.*, σ.237.

χι μόνον τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ νόμου [...] ἀλλά καί τοῦ πολιτικοῦ διά νά μήν κρίνουν παρανόμως καί ἀποφασίζουν παραλόγως καί, σιμά εἰς τήν ἁμαρτίαν [...] γίνονται καί καταγέλαστοι [...] καί πρόξενοι ἀνευλαβείας»[21].

Οἱ κατά τόπους λοιπόν ἀρχιερεῖς ὀφείλουν νά γνωρίζουν, ὄχι μόνο τό Εὐαγγέλιο καί τούς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά καί τούς πολιτικούς νόμους. Οἱ νόμοι ὅμως καί οἱ ἐκκλησιαστικοί κανόνες δέν ἦταν μόνο δυσπρόσιτοι, ἀλλά καί δύσχρηστοι. Ἡ γλώσσα τῶν πρωτότυπων βυζαντινῶν νομικῶν πηγῶν ἀποτελοῦσε μεγάλο ἐμπόδιο γιά τήν κατανόηση καί σωστή ἑρμηνεία τῶν νόμων καί τῶν κανόνων.

Παράλληλα ὑπῆρχε ἀμάθεια καί ἀγραμματοσύνη ὄχι μόνο στό λαό, ἀλλά πολλές φορές καί σέ πρόσωπα πού καταλάμβαναν ἀνώτερες θέσεις στόν ἐκκλησιαστικό ὀργανισμό. Ὁ Πατριάρχης Καλλίνικος Γ', στήν *Συνοπτικήν διήγησιν τῶν μετά τήν ἅλωσιν πατριαρχευσάντων,* ἀναφέρει δύο περιπτώσεις πατριαρχῶν πού κατηγορήθηκαν ὡς ἀγράμματοι καί ἐξώσθησαν βίαια ἀπό τό θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως[22]. Ἐπίσης ὁ Θεόφιλος, ἀρχιεπίσκοπος Καμπανίας, ἀναφέρεται διακριτικά στό φαινόμενο αὐτό καί τονίζει τήν ἀνάγκη μορφώσεως κλήρου καί λαοῦ[23]. Τέλος ὁ Ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, ἐνῶ σέ πολλά σημεῖα τῶν *Διδαχῶν* του τοποθετεῖ τούς κληρικούς σέ πολύ ὑψηλό ἐπίπεδο καί τούς θέλει ἀνώτερους κι ἀπ' τούς βασιλεῖς ἀλλά καί τούς ἀγγέλους, δέν παραλείπει νά συνιστᾶ στόν παπᾶ ἄν θέλει τό καλό του, νά «διαβάσει τόν Νόμον νά καταλάβη τό χρέος του». Ἐξάλλου ἀπευθυνόμενος πρός τόν ὑ-

---

21. *Ὅ.π.*
22. Κ. Δυοβουνιώτου, *Καλλίνικος Γ' Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως,* Ἀθῆναι 1915, σ.79, 88.
23. «Βεβαιούμεθα ἀπό τῶν θείων πατέρων τῆς ἁγίας ἡμῶν Ἐκκλησίας ὅτι οἱ Ἑβραῖοι, ἄνδρες τε καί γυναῖκες παιδιόθεν ἐσυνήθιζον καί ἐμάνθανον τά τέκνα τους τόν νόμον τοῦ Θεοῦ, ὁπού, ἔδωκε τῷ Μωϋσεῖ διατί ἡ φρόνησις εἶναι φυσικόν χάρισμα εἰς τόν ἄνθρωπον, ἡ δέ γνῶσις ἀποκτᾶται διά τῆς μαθήσεως.

Λοιπόν δέν εἶναι αἰσχύνη εἰς ἀρχιερεῖς, ἱερεῖς καί λαϊκούς, νά μήν ἠξεύρουν, οἱ μέν ἱερεῖς τούς ἐκκλησιαστικούς νόμους, οἱ δέ λαϊκοί τούς πολιτικούς; Ἀλλοίμονον καί τί ἀμάθεια εἶναι αὐτή εἰς τό ὀρθόδοξον γένος μας;» *Νομικόν,* Προλεγόμενα, 16, ἔκδ. Δ. Γκίνη, *ὅ.π.,* σ.4.

ποψήφιο γιά τήν ἱερωσύνη παρατηρεῖ: «Καί δι' ἐσένα παιδί μου ὅπου μέλλεις νά γένης παπᾶς, πρέπει πρῶτα νά εἶσαι καθαρός ὡσάν τόν ἄγγελον, νά μάθης γράμματα ἑλληνικά νά ἠξεύρης νά ἐξηγᾶς τό Εὐαγγέλιο καί τήν Ἁγίαν Γραφήν»[24]. Παρόλον ὅμως τό σεβασμό, τή συμπάθεια καί τήν ἀγάπη του γιά τούς κληρικούς, βλέποντας ὁ ἅγιος Κοσμᾶς τίς διάφορες ἀτασθαλίες καί τήν ἀπαιδευσία τοῦ κλήρου σημειώνει μέ πόνο: «Εἶναι δύσκολον τήν σήμερον νά σωθοῦν πατριάρχαι, ἀρχιερεῖς, ἱερεῖς, πνευματικοί καί διδάσκαλοι»[25]. Καί σέ ἄλλο σημεῖο τονίζει: «Διότι πῶς δύναται νά διατηρηθεῖ ἀβλαβές τό ἔθνος μας κατά τε τήν θρησκείαν καί ἐλευθερίαν, ὁπόταν ὁ ἱερός κλῆρος ἀγνοεῖ κατά δυστυχίαν τῶν ἁγίων Γραφῶν τήν ἐξήγησιν, ἥτις ἔστι τό φῶς καί ἡ στερέωσις τῆς πίστεως;»[26]

Ὁ Ἀθανάσιος Πάριος παρατηρεῖ ἐξάλλου, ὅτι τήν ἐποχή αὐτή δέν ὑπῆρχε μόνο ἀμάθεια, ἀλλά καί ἀμέλεια γιά τό ἔργο τῆς διδασκαλίας. Ἂν δέ κάποιος κληρικός τολμοῦσε νά διδάξει τό λαό, ἔστω διαβάζοντας κάτι ἀπό ἕνα βιβλίο, προκαλοῦσε το γέλιο καί τούς χλευασμούς «ὡς δῆθεν ἁγιᾶσαι θέλων»[27].

Ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, λάτρης τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καί τῶν Εὐρωπαίων, ἀναφέρει ὡς ἕνα ἀπό τά πρῶτα αἴτια τῆς δουλείας, τήν ἀμάθεια. Ὑπερβάλλοντας βέβαια καταλήγει: «καί ἆρά γε ποίαν ἐκκλησιαστικήν διοίκησιν, ἤ ποῖον πνευματικόν καλόν ἠμπορεῖ νά πράξῃ ἕνας ἱερωμένος, ὅταν αὐτός δέν γινώσκει, ὄχι ρητά, ὄχι Γραφάς, ὄχι Μυστήρια, ἀλλ' οὐδέ κἂν τόν ἀριθμόν τῶν ἄρθρων τοῦ ἁγίου Συμβόλου;»[28]

24, Ἰ. Μενούνου, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές,* σ. 279.

25. *Διδαχές,* ὅ.π., σ.281.

26. *Διδαχές,* ὅ.π., σ.301.

27. «Καί γάρ καί τῶν ἱερέων εἴτε πρεσβυτέρων ἕκαστος τῆς λαχούσης ἐκκλησίας, μερικῆς ποίμνης, μερικός ποιμήν ἐστι καί ἐπίσκοπος. Ὅ δή καί ἐποίουν πάλαι οἱ ὄντως ποιμένες, ἐπιμελῶς καί ἀόκνως τόν Λαόν τοῦ Θεοῦ διδάσκοντες, νῦν δέ, εἴτε ὑπό τῆς ἄκρας ἀμαθείας, εἴτε ὑπό τῆς συνοίκου ἀμελείας, τό κατά πᾶσαν ἀνάγκην ὀφειλόμενον τουτί ἔργον, οὕτω πέπαυται, ὥστε καί εἴ τις εὑρεθείη ἀπό βίβλου τοῦτο ποιῶν, οἷόν τι ξένον καί ἀλλόκοτον ἔργον ποιῶν κρίνεται, καί σκώμματα, καί λοιδορίας, καί χλευασμούς ἀκούει, ὡς δῆθεν ἁγιάσαι θέλων». *Ἐπιτομή, εἴτε Συλλογή τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων,* Λειψία 1806, σ.377.

28. *Ἠθική Φιλοσοφία,* μετάφρ. ἀπό τά λατινικά, Ἑνετία 1761, σ. ιε'.

Βέβαια ὑπῆρξαν καί πολλοί λόγιοι πατριάρχες, ἱερομόναχοι καί λαϊκοί, πού μᾶς ἄφησαν ἀξιόλογα ἔργα τήν ἐποχή αὐτή[29]. Αὐτό ὅμως δέν πρέπει νά μᾶς ἐμποδίσει νά ἐπισημάνουμε τό πρόβλημα, πού θά μᾶς βοηθήσει στήν παραπέρα διερεύνηση τοῦ θέματός μας.

2. Νομοκανονικές Συλλογές - Ἐξομολογητάρια

Γιά νά καλυφθοῦν οἱ ἀνάγκες τῶν ἐπισκοπικῶν δικαστηρίων, χρησιμοποιοῦνταν ἡ *Ἑξάβιβλος* τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου πού συντάχθηκε τό 1345. Ἐπειδή ὅμως εἶχε γραφεῖ σέ «λογία» γλώσσα ἐκδόθηκε σέ μετάφραση τό 1744 ἀπό τόν Ἀλέξιο Σπανό. Παράλληλα συντάχθηκαν πιό εὔχρηστες νομοκανονικές συλλογές, πού κυκλοφόρησαν σέ πολλά χειρόγραφα.

Ἡ πρώτη γνωστή συλλογή τῆς ἐποχῆς πού ἐξετάζουμε εἶναι *ὁ Νομοκάνων* τοῦ Μανουήλ Μαλαξοῦ[30] πού συντάχθηκε τό 1561-2. Στόν πρόλογο τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ Νομοκάνονα, πού δημοσίευσε ὁ Κ. Δυοβουνιώτης[31] βρίσκουμε τούς λόγους πού ὁδήγησαν τό συγγραφέα στή σύνταξή του. Λόγοι ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας ἐπέβαλαν τήν ἔκδοση τοῦ Νομοκάνονα. Πολλά κεφάλαια τῶν ἱερῶν καί θείων νόμων δέν ἴσχυαν ἐκείνη τήν ἐποχή[32]. Ἔτσι ἐκλέγονται ἀπό τίς παλαιότερες νομοκανο-

29. Ἐδῶ θά μπορούσαμε νά ἀναφέρουμε πολλούς ἀξιόλογους ἄνδρες ἀλλά περιοριζόμαστε ἐνδεικτικά σέ κάποια ὀνόματα, ὅπως τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου τέκνου πνευματικοῦ τοῦ μεγάλου πατρός τῆς Ἐκκλησίας Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ, Παχωμίου Ρουσάνου, Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ, Μακαρίου Νοταρᾶ, Ἀθανασίου Παρίου, Εὐγενίου Βούλγαρη, Ἠλία Μηνιάτη, Νικηφόρου Θεοτόκη, Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, Νικοδήμου Ἁγιορείτου, Δαμασκηνοῦ Στουδίτη, Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτη, Βικεντίου Δαμοδοῦ, Κωνσταντίνου Οἰκονόμου καί ἄλλων.

30. Ὁ Μανουήλ Μαλαξός, γεννήθηκε στό Ναύπλιο τῆς Πελοποννήσου στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰῶνα. Ἦταν συμβολαιογράφος-νοτάριος «δεινός περί τά νομικά». Ἔγραψε ἐκτός ἀπό τό *Νομοκάνονα* καί ἄλλα ἔργα. Σπουδαιότερο ἀπ' αὐτά εἶναι ἡ «*Ἱστορία τῶν Πατριαρχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως* ἀπό τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τοῦ 1581». Τό ἔργο αὐτό δημοσίευσε ὁ Μαρτίνος Κρούσιος στήν *Tourcograecia,* (Basilea 1584, σ. 107-184). Πέθανε περί τό 1581.

31. *Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουήλ Μαλαξοῦ,* Ἀθῆναι 1916, σ.19.

32. *Ὅ.π.*

νικές συλλογές «τά χρειώδη καί ἀναγκαῖα καί συχνῶς ζητούμενα [...] ὅσα ἔχουσι τήν σήμερον ἰσχύν εἰς τήν ἁγίαν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν καί εἰς τούς πανιερωτάτους ἀρχιερεῖς»[33]. Στό σημεῖο αὐτό γίνεται φανερό ὅτι ὁ Νομοκάνων ἀπευθύνεται κυρίως πρός τούς ἀρχιερεῖς, πού ἦσαν καί δικαστές. Ἀλλά καί τό πρῶτο κεφάλαιο τοῦ Νομοκάνονα, ὅπου γίνεται λόγος, γιά τό ἦθος τοῦ κριτῆ, ἀρχίζει ὡς ἑξῆς: «πρέπει τόν κριτήν, τουτέστιν τόν Ἀρχιερέα, νά μιμεῖται τόν δίκαιον κριτήν καί μέγαν ἀρχιερέαν τόν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν καί νά ἔναι πρός ἅπαντας συμπαθήν, ἀμνησίκακον, ἀόργητον, ἀπροσωπόληπτον, ἀδωροδόκητον, δίκαιον καί μή εὐκόλως μηδέ ἀνεξετάστως διαβολαῖς καί συκοφαντίαις νά πιστεύῃ»[34].

Ὁ Ἅγιος Νικόδημος Ἁγιορείτης συνιστᾶ στόν πνευματικό, κατά τήν ἐξομολόγηση τοῦ ἐπισκόπου, νά ρωτᾶ καί τά ἑξῆς: «μήπως, παναγιώτατε ἤ πανιερώτατε Δέσποτα, παίρνεις ἄσπρα καί χειροτονῆς τούς ἀναξίους καί ἀφορίζῃς τούς ἀναιτίους, καί *καταδικάζῃς τούς ἀθώους*, καί ἁπλῶς διά φιλοπροσωπίαν, ἤ ἄλλην αἰτίαν παραβαίνῃς τούς θείους καί ἱερούς κανόνας;»[35]

Τήν ἄποψη αὐτή, ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς συγκροτοῦσαν ἐπισκοπικά δικαστήρια καί ἦσαν κριτές καί δικαστές, ἐνισχύει καί ὁ τίτλος μιᾶς ἄλλης νομοκανονικῆς συλλογῆς, μεταγενέστερης τοῦ Νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ. Ἡ συλλογή αὐτή μέ τόν τίτλο *Βακτηρία τῶν Ἀρχιερέων*[36], συντάχθηκε ἀπό τόν ἐπίτροπο ἱερομόναχο καί Ἀρχιμανδρίτη Ἰάκωβο Ἰωαννίνων μέ ἐντολή τοῦ πατριάρχη Παρθενίου. Ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου μᾶς ἀναλύει στόν πρόλογο, τό σκοπό τῆς συγγραφῆς καί ἀναφέρει τούς ἀποδέκτες. «Γράφω ἐν ἀκριβῇ ἐπιστήμῃ καί συντάξει ἀρίστῃ

---

33. *Ὅ.π.*
34. *Νομοκάνων Μανουήλ Νοταρίου τοῦ Μαλαξοῦ τοῦ ἐκ Ναυπλίου τῆς Πελοποννήσου*, ἐκδ. Δημητρίου Σ. Γκίνη - Ν. Πανταζόπουλου, *Ε.Ε.Ν.Σ.Ν.Ο.Ε.* τόμος 1 (1982), σ. 65. Βλ. ἐπίσης, Λεωνίδα Σγούτα, «Νομοκάνων Μανουήλ Μαλαξοῦ», περ. *ΘΕΜΙΣ*, τόμ. 7, Ἀθῆναι 1856, σ.165.
35. Βενετία [5]1842, σ.110.
36. Βλ. περισσότερα Ἀντωνίου Μομφεράτου, *Εὑρετήριον καί πρόλογοι τῆς Βακτηρίας τῶν Ἀρχιερέων*, Δ.Ι.Ε.Ε.Ε., τόμ. 3, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 129-218. Βλ. ἐπίσης Θεοφίλου Καμπανίας, *Νομικόν*, κεφ. ΜΔ' 16.

τάς ὑποθέσεις πάσας εἰς τό ἐφευρίσκειν ἕκαστος τῶν ἀρχιερέων τοῦ εὐθύνειν τούς ὑπ' αὐτοῦ κρινομένους καλότατα»[37]. Ἀναλύει ἐπίσης τόν τίτλον ὡς ἑξῆς: «Ἡ παροῦσα βίβλος ἐπωνομάσθη... Βακτηρία ἀρχιερέων [...] ναί ὄντως καθάπερ βακτηρία κατέχεται καί ὑποφέρεται ὑπό τοῦ ἀρχιερέως, καί ὑποστηρίζεται ὑπ' αὐτῆς ὁ τοιοῦτος, καί δι' αὐτῆς ποιμαίνει οἷα τις ποιμήν τά λογικά πρόβατα»[38].

Οἱ κληρικοί τήν ἐποχή αὐτή δέν περιορίζονται στήν ἐφαρμογή τοῦ ἐπίσημου βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου. Δηλαδή δέ συνεχίζουν μόνο τήν προγενέστερη βυζαντινή δικαιική παράδοση. Οἱ νέες κοινωνικές καί πολιτικές συνθῆκες ἐπιβάλλουν τήν καλλιέργεια τοῦ δικαίου ἀπό τούς κληρικούς. Ἔχουμε πολλά παραδείγματα ἱερωμένων πού ἀσχολήθηκαν μέ νομικά θέματα καί μᾶς ἄφησαν δείγματα τῆς προσπάθειας αὐτῆς.

Ὁ Ἱεροδιάκονος καί Μέγας Χαρτοφύλαξ τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου Μανουήλ Ξανθινός, ἐκδίδει μέ ὁρισμό τοῦ πατριάρχη Ἱερεμία τή «Συνοπτική συλλογή περί τῶν τῆς συγγενείας βαθμῶν [...] ἁπλουστέρα καί συντομωτέρα»[39], (Βενετία 1564) πρός χρήση ὄχι βέβαια τῶν ἐπισκόπων δικαστῶν, ἀλλά τῶν ἐπισκόπων πνευματικῶν.

Μετάφραση τοῦ Νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ ἀποτελεῖ καί ἡ *Κανονική Συλλογή τοῦ Εὐστρατίου* (1632). Ἡ συλλογή ἴσχυε στή Μολδαυΐα τήν ἐποχή αὐτή[40], ἐνῶ στήν περιοχή τῆς Βλαχίας χρησιμοποιήθηκε τό *Πρόχειρον Νόμων* τοῦ Μιχαήλ Φωτεινόπουλου (1765)[41].

Στήν ἴδια περιοχή ἐκτός ἀπό τόν Πρόχειρο Νόμων τοῦ Φωτεινόπουλου εἴχαμε τό *Νομοκάνονα* τοῦ Γεωργίου Τραπεζουντίου (1730), τό *Συνταγμάτιον Νομικόν*[42] τοῦ Ἀλεξάνδρου

37. *Ὅ.π.*, σ.191.
38. *Ὅ.π.*, σ.195.
39. Νομικόν Θεοφίλου Καμπανίας, *ὅ.π.*, σ.275. Κ. Δυοβουνιώτου, *ὅ.π.*, σ.70.
40. Κ. Δυοβουνιώτου, *Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουήλ Μαλαξοῦ*, ἐν Ἀθήναις 1916, σ.63.
41. Π. Ζέπου, «Μιχαήλ Φωτεινοπούλου, *Πρόχειρον Νόμων*», στό Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου, τόμ. ΙΖ' (1954-1959), Ἀθῆναι 1959.
42. Βλ. Π. Ι. Ζέπου, *Συνταγμάτιον Νομικόν*, Ἀλεξάνδρου Ἰωάννου Ὑψηλάντη Βοεβόδα ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας 1780, *Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. Δ-2 Ἀθήνα 1936, ὅπου καί ἐκτενής βιβλιογραφία.

Ὑψηλάντη (1780), τή *Νομοθεσία* τοῦ Γεωργίου Καραντζᾶ (1818) καί τή *Δικανική Τέχνη* τοῦ Δ. Καταρτζῆ (1793).

Στά 1788 βλέπει τό φῶς τῆς δημοσιότητας ἕνα ἄλλο σημαντικό νομοκανονικό ἔργο, τό *Νομικόν* τοῦ Θεοφίλου ἐπισκόπου Καμπανίας ἀπό τά Ἰωάννινα. Αὐτό ἀποτέλεσε ἐπίσημη νομική πηγή, στήν ὁποία παρέπεμπαν κυρίως οἱ δικαστικές ἀποφάσεις[43] κατά τόν ΙΗ' αἰώνα.

Μέ τή συλλογή καί σύνταξη νομοκανόνων ἔχουν συνδεθεῖ τήν ἐποχή αὐτή καί τά ὀνόματα δύο ἀξιολόγων ἀκόμη κληρικῶν, τοῦ Δοσιθέου πατριάρχου Ἱεροσολύμων (1641-1707) καί τοῦ Δωροθέου Βουλησμᾶ (μέσα ΙΗ' ἀρχές ΙΘ' αἰώνα). Ὁ Δοσίθεος ἐκτός ἀπ' τά ἄλλα μεγάλα θεολογικά ἔργα πού φέρουν τή σφραγίδα τῆς λαμπρῆς του προσωπικότητας, συνέταξε καί *Νομική Συναγωγή*[44]. Ὁ Δωρόθεος Βουλησμᾶς, πού ἦταν ὁ ὑπεύθυνος γιά τή διόρθωση καί ἔγκριση τοῦ *Πηδαλίου*, προσπάθησε νά ἐκδώσει δύο φορές «νομοκανονική βίβλο» ἀλλά ἀτύχησε[45]. Ἡ πρώτη ἦταν δική του συλλογή καί στάλθηκε στό Ναούμ Μόσχας γιά ἔγκριση, ἡ ὁποία τελικά μᾶλλον δέ δόθηκε. Ἡ δεύτερη ἦταν ἡ «Ἐπιτομή τῶν ἱερῶν κανόνων» τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου, τήν ὁποία διόρθωσε, ἀλλά δέν κατόρθωσε νά τυπώσει[46].

Στά 1800 ἐκδόθηκε τό *Κανονικόν τοῦ Χριστοφόρου* καί ἡ γνωστή νομοκανονική συλλογή τοῦ ἁγίου Νικοδήμου Ἁγιορείτου καί τοῦ Ἀγαπίου Ἱερομονάχου, τό *Πηδάλιον*, τό ὁποῖο ἰσχύει στήν Ἐκκλησία μέχρι τίς μέρες μας. Ἐκτός ἀπ' αὐτές εἶχαν δεῖ τό φῶς τῆς δημοσιότητας καί πολλές ἄλλες χειρόγραφες συλλογές.

Κατά τήν ἐποχή αὐτή ὑπῆρχε μεγάλη ἀκαταστασία καί ἀνομοιομορφία στίς διάφορες νομοκανονικές συλλογές, πού κυκλοφοροῦσαν χειρόγραφες. Οἱ ἱεροί κανόνες πού περιεῖχαν οἱ συλλογές αὐτές, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἅγιος Νικόδημος, ἦ-

---

43. Δ. Γκίνη, Εἰσαγωγή στό *Νομικόν*, ὅ.π., σ.λδ'.
44. Ἰ. Καρμίρη, *Ἡ ὁμολογία πίστεως τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου*, ἀνατ. *Θεολογία*, τόμ. 20 (1949), Ἀθῆναι 1949, σ.19.
45. Ν. Ζαχαρόπουλου, *Δωρόθεος Βουλησμᾶς*, Θεσσαλονίκη 1969, σ.91 κ.ἑ.
46. Κ. Δυοβουνιώτου, *Ἐκ τῶν Νομοκανικῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου*, Ἀθήνα 1920, σ.14-17.

ταν συνήθως νοθευμένοι, ψευδεπίγραφοι καί κατακερματισμένοι. Οἱ ἀνώνυμοι ἑρμηνευτές τῶν κανόνων διέστρεφαν τό πραγματικό τους νόημα καί δίδασκαν «ἀλλόκοτά τινα καί ἐσφαλμένα». Ἀλλά ἄς δοῦμε τί γράφει ἀκριβῶς ὁ ἅγιος Νικόδημος. «Δέν ὑπεφέραμεν, νά βλέπωμεν εἰς πολλά πολλῶν πνευματικῶν χυδαιονομοκάνονα χειρόγραφα, κατακερματισμένους τούς θείους καί ἱερούς κανόνας, νενοθευμένους, ψευδεπιγράφους, ἄλλους ἀντ' ἄλλων καί τάς ἑρμηνείας τῶν ἐξηγητῶν ἀντί τῶν κυρίως κανόνων ἐκλαμβανομένας, καί τό χειρότερον, ὅτι καί τάς ἑρμηνείας ταύτας περιέχοντα, διεφθαρμένας, παρεξηγημένας και ἀλλόκοτά τινά, καί ἐσφαλμένα διδασκούσας»[47]. Οἱ χειρόγραφες αὐτές συλλογές ὄχι μόνο δέν ὠφελοῦσαν, ἀλλά προξενοῦσαν βλάβη καί ὁ καρπός ἀπέβαινε «θανατηφόρος καί ἀπωλείας παραίτιος ψυχικῆς»[48]. Ὑπῆρχε ἀκόμη δυσκολία, ὅπως ἀναφέραμε, στήν κατανόηση τῶν κανόνων καί τῶν νόμων. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο ὁ ἅγιος Νικόδημος καί ὁ Ἀγάπιος ἱερομόναχος στό *Πηδάλιον,* δίπλα στούς κανόνες καί τίς ἑρμηνεῖες τους στό «ἑλληνικόν κείμενον» γιά τούς «σοφούς καί ἐλλόγιμους», παρέθεσαν νεοελληνική παράφραση καί ἐξήγηση γιά τούς «ἁπλοϊκότερους καί ἄσοφους»[49].

Οἱ νομοκάνονες περιέχουν δύο κυρίως μέρη. Τό ἕνα ὀνομάζεται συνήθως «ἐκκλησιαστικός νόμος» καί τό ἄλλο «νόμος πολιτικός». Τά δύο μέρη δέν εἶναι τελείως ἀνεξάρτητα καί συχνά βρίσκουμε πολλές ἐπαναλήψεις. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι ἡ «ἠθική διδασκαλία», καί εἰδικότερα οἱ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας, ὀνομάζονται *νόμος* καί τοποθετοῦνται δίπλα στόν πολιτικό νόμο. Παράλληλα ἀπαιτεῖται ἀπό τούς πιστούς νά τόν τηροῦν μέ τήν ἀπειλή τῶν ποινῶν (κανόνων). Ἄν σκεφθοῦμε μάλιστα, πόσες αὐθαίρετες ἑρμηνεῖες τῶν κανόνων γίνονταν λόγω τῆς ἀμάθειας, ὥστε νά ἀναγκάζεται ὁ ἅγιος Νικόδημος νά ὀνομάζει τίς χειρόγραφες νομοκανονικές συλλογές

---

47. Ἀγαπίου ἱερομονάχου καί Νικοδήμου Ἁγιορείτου, *Πηδάλιον* τῆς νοητῆς νηός τῆς μιᾶς Ἁγίας Καθολικῆς καί Ἀποστολικῆς τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1970, σ.ιβ.
48. *Πηδάλιον,* σ.ιβ.
49. *Πηδάλιον,* σ.ια.

«χυδαιονομοκάνονα», εὔκολα μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι πράγματι ὑπῆρχε κίνδυνος ἀπόκλισης ἀπό τήν πατερική παράδοση καί τήν αὐθεντική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας.

Στενή σχέση μέ τούς νομοκάνονες παρουσιάζουν τά *Ἐξομολογητάρια*. Αὐτά ἐκδίδονται γιά τίς ἀνάγκες τῶν πνευματικῶν ἐξομολόγων μέ κάποια καθυστέρηση. Μέχρι τότε οἱ πνευματικοί συμβουλεύονταν διάφορες νομοκανονικές συλλογές. Ἕνα πρῶτο εἶδος ἐξομολογηταρίου φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε ὁ Νομοκάνονας τοῦ Μαλαξοῦ[50]. Τήν ἄποψη αὐτή ἐνισχύει καί τό γεγονός ὅτι στόν ἐν λόγω Νομοκάνονα περιέχονται τρεῖς συγχωρητικές εὐχές. Ἡ πρώτη φέρει τήν ἐπιγραφή: «Εὐχή, ἥν λέγει ὁ ἀρχιερεύς, ἤ πνευματικός, ἤ ἱερεύς ἐπί τήν κεφαλήν τοῦ μέλλοντος μεταλαβεῖν»[51]. Ἡ δεύτερη εὐχή εἶναι συγχωρητική εἰς πνευματικόν τέκνον[52]. Ἐντύπωση ὅμως προξενεῖ ἡ τρίτη εὐχή. Γράφεται ἀπό τόν πνευματικό σέ χαρτί καί τοποθετεῖται στό χέρι τοῦ «τεθνηκότος διά τόν φόβον τῶν τελωνίων τοῦ ἀέρος καί τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου»[53].

Γνωστά Ἐξομολογητάρια ἀναφέρονται τοῦ Νεοφύτου Ροδινοῦ, πού περιεῖχε καί κακοδοξίες, τοῦ Νικηφόρου Πασχαλέως, τοῦ Καλλινίκου Γ' Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ Χρυσάνθου[54], τοῦ ἁγίου Νικοδήμου, τό *Πνευματικός διδασκόμενος*[55] καί ἄλλα. Νά ἀναφέρουμε ἐδῶ καί τό ἔργο τοῦ Γαβριήλ Σεβήρου, Μητροπολίτου Φιλαδελφείας, *Συνταγμάτιον περί τοῦ ἁγίου καί ἱεροῦ τῆς μετανοίας μυστηρίου,* πού εἶναι ἕνα μέρος ἀπό τό ἐκτενέστερο σύγγραμμά του «Περί τῶν ἁγίων Μυστηρίων»[56].

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι στό *Ἐξομολογητάριον* τοῦ ἁγίου

---

50. Κ. Δυοβουνιώτου, *Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουήλ Μαλαξοῦ,* ἐν Ἀθήναις 1916, σ.57.
51. Μ. Μαλαξοῦ, *Νομοκάνων,* κεφ. Ψ ΙΓ', στό *ΝΟΜΟΣ,* Ε.Ε.Ν.Σ.Ν.Ο.Ε. (1982) Θεσσαλονίκη 1985, σ.461.
52. *Ὅ.π.,* κεφ. Ψ ΙΔ', σ.461.
53. *Ὅ.π.,* κεφ. Ψ ΙΕ', σ.462.
54. Νικοδήμου Ἁγιορείτου, *Ἐξομολογητάριον,* σ.92. E. Legrand, *Bibliographie Hellenique du dix-huitième siècle,* Paris 1918, τόμος 1, σ.196, σημ. 160.
55. Νικοδήμου Ἁγιορείτου, *Ἐξομολογητάριον,* σ.11.
56. Τό κείμενο δημοσίευσε ὁ Angelo Amato, *Il Sacramento della Penitenza nella Teologia Greco-Ortodossa,* Θεσσαλονίκη 1982, σ.109-131.

Νικοδήμου, ἐνῶ ἀπό τό ἕνα μέρος γίνεται προσπάθεια νά καταρτισθοῦν οἱ πνευματικοί γιά νά ἐξομολογοῦν σύμφωνα μέ τήν παράδοση τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας, ἀπό τό ἄλλο διακρίνεται ὁ νομικός καί σχολαστικός χαρακτήρας τῶν νομοκανόνων. Ἔτσι παρουσιάζονται οἱ πνευματικοί ὡς «*κριταί,* κρίνοντες τόν χριστώνυμον λαόν τοῦ Κυρίου». Καί προτρέπονται «νά ἐξετάζουν μέ πολλήν περιέργειαν, διά νά εὑρίσκουν τήν ἀλήθειαν καί τό δίκαιον, ὅπου εἶναι κεκρυμμένα εἰς τάς τοιαύτας κρίσεις, διά νά μήν τύχῃ καί κάμουν ἄδικον κρίσιν»[57]. Σημαντικό ρόλο στήν κρίση αὐτήν ἔπαιζε ὁ Δεκάλογος. Ἀποτελοῦσε τό κείμενο τοῦ Δεκαλόγου ἕναν κώδικα σύντομων ἐρωτήσεων γιά τήν «ἀνάκριση» τοῦ μετανοοῦντος. Καί κατεξοχήν ἁμαρτωλός χαρακτηριζόταν ὁ παραβάτης τῶν δέκα ἐντολῶν[58]. Ἐπίσης ἡ διάταξη τοῦ ὑλικοῦ τοῦ ἐν λόγω βιβλίου[59], οἱ κατάλογοι τῶν ἁμαρτιῶν, ἡ ὕπαρξη ὁρισμένων κανόνων γιά κάθε ἁμαρτία, ὁ τρόπος «ἀνακρίσεως» τοῦ μετανοοῦντος, τά ἐπιτίμια πού εἶναι εἰδικά γιά κάθε ἁμαρτία, ὁ ὑπερβολικός τονισμός τῆς ἁμαρτωλότητας τοῦ ἀνθρώπου, κάνουν φανερή τήν ἐπίδραση τοῦ νομικοῦ πνεύματος τῶν νομοκανόνων στά Ἐξομολογητάρια.

Ἐκεῖνο ὅμως πού προξενεῖ μεγαλύτερη ἐντύπωση, εἶναι ὅτι στό ἐξομολογητάριο αὐτό βρίσκεται καί ἡ διδασκαλία τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, περί ἱκανοποιήσεως τῆς θείας Δικαιοσύνης διά τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ θεωρία αὐτή πού ἐμφανίσθηκε πολύ νωρίς στή Δυτική παράδοση μέ τόν Τερτυλλιανό, Κυπριανό καί τόν ἱερό Αὐγουστίνο, διατυπώθηκε ἀπό τόν Ἄνσελμο ἐπίσκοπο Καντέρμπουρυ (1033-1109) καί ἀναπτύχθηκε περισσότερο ἀπό τό Θωμᾶ τόν Ἀκινάτη. Στήν ἐν Τριδέντῳ σύνοδο καθιερώθηκε ὡς ἐπίσημη διδασκαλία τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας[60]. Σύμφωνα μέ τή θεωρία αὐτή ἡ ἁμαρτία τοῦ ἀνθρώπου προσβάλλει τή θεία

57. *Ἐξομολογητάριον,* σ.4.
58. Νικηφόρου Πασχαλέως, *Ἐξομολογητάριον,* Ἐνετία 1673, σ.60.
59. Χαρακτηριστικό εἶναι καί τό δύστιχο ἐπίγραμμα στήν ἀρχή τοῦ βιβλίου: «Μύθος ἔην ῥαδάμανθις ὅτε Πλούτων, καί ὁ Μίνως, πρός τάς πνευματικάς ὧδε κρίνοντα δίκας». *Ὅ.π.,* σ.7.
60. Χ. Γιανναρᾶ, *Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἤθους,* Ἀθήνα ^{2}1979, σ. 196 κ.ἑ.

Δικαιοσύνη καί τό μεγαλεῖο τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐνοχή εἶναι τόσο μεγάλη, ὅση εἶναι καί ἡ ἀξία Αὐτοῦ πού προσβάλλεται. Γιά νά ἐξιλεωθεῖ λοιπόν ἡ ἀνθρωπότητα καί νά ἱκανοποιηθεῖ ἡ θεία Δικαιοσύνη, τιμωρεῖται ὁ Χριστός μέ σταυρικό θάνατο.

Ἡ διδασκαλία τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας περί τῆς δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ καί τῆς δικαιώσεως τοῦ ἀνθρώπου εἶναι διαφορετική. Ἡ ἔννοια «δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ», κατά τόν Καβάσιλα περιλαμβάνει τήν ἀγάπη, τήν ἀγαθότητα, τήν εἰρήνη, τή σοφία, τήν ἀλήθεια, τή μακαριότητα καί γενικά ὁλόκληρη τήν οἰκονομία[61]. Ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ πού εἶναι ἀπαθής δέν τραυματίζεται οὔτε ἀλλοιώνεται. Ἔτσι δέν ἔχει καμιά ἀνάγκη ἀποκαταστάσεως, ἱκανοποιήσεως ἤ ἰατρείας.[62].

Γιά τόν ἅγιο Νικόδημο λοιπόν ἡ ἁμαρτία, πού εἶναι παράβαση Νόμου[63], προξενεῖ «ἄπειρον ὕβριν εἰς τόν Θεόν»[64] καί καθιστᾶ «τόν ἁμαρτωλόν μισητόν εἰς Αὐτόν»[65]. Ὁ ἁμαρτωλός, γιά νά καταλάβει τό μέγεθος τῆς ὕβρεως πού προξενεῖ ἡ ἁμαρτία στό Θεό, πρέπει νά σκεφθεῖ τήν «ἄπειρον πληρωμήν» πού ἔδωσε γι' αὐτή ὁ Υἱός τοῦ Θεοῦ, μέ τόσα πάθη καί τόσον ἐπονείδιστον θάνατον. Ἡ ἁμαρτία εἶναι, τόσο μεγάλη, ὥστε τίποτε δέν μπορεῖ νά τήν ἐξαλείψει. Τό βάρος τῆς ἁμαρτίας εἶναι ἀδύνατο νά σηκωθεῖ ἀπό τά ἀνθρώπινα ἔργα. Μόνο ὁ σταυρικός θάνατος καί τά πάθη τοῦ Χριστοῦ μπόρεσαν νά «ἰσοζυγιάσουν μέ τό βάρος τῆς ἁμαρτίας»[66].

Ἡ νομική ὅμως θεώρηση τῆς ἁμαρτίας καί ἡ παρουσίαση τοῦ Θεοῦ ὡς φοβεροῦ κριτῆ ἔχει τίς ἀνάλογες προεκτάσεις στή ζωή τῶν πιστῶν[67]. Ὁ ἁμαρτωλός πρέπει νά δεχθεῖ τόν «κανόνα», γιά νά μπορέσει μέ τήν «ὀλίγην παιδείαν» νά «ἡμερώσει τήν μεγάλην ὀργήν ὅπου ἔχει ὁ Θεός κατ' ἐπάνω του»[68]. Ἐπει-

---

61. Π. Νέλλα, *Ἡ περί δικαιώσεως διδασκαλία Νικολάου τοῦ Καβάσιλα*, Πειραιεύς 1975, σ.63-64.
62. *Ὅ.π.*, σ.73.
63. *Ἐξομολογητάριον*, σ.17.
64. *Ἐξομολογητάριον*, σ.223.
65. *Ἐξομολογητάριον*, σ.229.
66. *Ἐξομολογητάριον*, σ.224.
67. Βλ. Νικοδήμου Ἁγιορείτου, *Χρηστοήθεια τῶν Χριστιανῶν*, Θεσσαλονίκη [4]1974, σ.40.
68. *Ἐξομολογητάριον*, σ.200.

δή «ἡ ἀδέκαστος δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ, κατά ἄλλον τρόπον δέν εὐχαριστεῖται, πάρεξ τό σῶμα ὅπου ἥμαρτεν, ἐκεῖνο τό ἴδιον νά παιδευθῇ»[69].

Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τά ἐπιτίμια στήν ὀρθόδοξη παράδοση ἔχουν καθαρά θεραπευτικό καί παιδαγωγικό χαρακτήρα. Σκοπός τοῦ «κανόνος» δέν εἶναι ἡ τιμωρία τῶν ἁμαρτωλῶν, ἀλλά ἡ θεραπεία τοῦ πάσχοντος[70].

Ἐδῶ φαίνεται παράξενο πώς ὁ ἅγιος Νικόδημος δέν τονίζει τό θεραπευτικό χαρακτήρα τῶν ἐπιτιμίων καί τῶν κανόνων, ἄν καί σχετικοί κανόνες βρίσκονται στή δική του Συλλογή τό *Πηδάλιον* καί ἑρμηνεύονται ἀπ' αὐτόν. Ὁ ἅγιος Νικόδημος συνοψίζει τήν προγενέστερη παράδοση, ἀλλά συγχρόνως καταγράφει καί τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του. Παρόλο πού γνωρίζει καλά τήν ὀρθόδοξη παράδοση ἐπηρεάζεται ἴσως ἀπό τό γενικότερο κλίμα τῆς ἐποχῆς καί προσπαθεῖ νά συνδυάσει τίς διάφορες τάσεις. Ἐκθέτοντας ἔτσι τή διδασκαλία του γιά τό χαρακτήρα τῆς ἁμαρτίας καί τῶν ἐπιτιμίων παραπέμπει στόν ἱερό Αὐγουστίνο καί στούς «Θεολόγους» τῆς ἐποχῆς, τό Γεώργιο Κορρέσιο καί Σεβῆρο ἐπίσκοπο Φιλαδελφείας, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐπηρεασθεῖ ἀπό τή Δυτική Θεολογία.

Στήν Ἀνατολή, ἡ διδασκαλία περί ἱκανοποιήσεως τῆς θείας Δικαιοσύνης τήν ἐποχή αὐτή διαδίδεται ἀπό τούς δυτικούς μισσιονάριους, ἀλλά καί ἀπό τά ἔργα Ρώσων ὀρθοδόξων πού μεταφράζονται στά ἑλληνικά. Ἐνδεικτικό παράδειγμα ἡ *Ὀρθόδοξος Διδασκαλία* τοῦ Πλάτωνος, Ἀρχιεπισκόπου Μόσχας πού μετέφρασε ὁ Ἀδ. Κοραῆς, καί ἀποτέλεσε τή βάση γιά τή σύνταξη τῶν μεταγενέστερων *Κατηχήσεων* στόν ὀρθόδοξο χῶρο. Ὁ Ἀδ. Κοραῆς, στήν *Προδιοίκησιν* τῆς Ὀρθοδόξου Διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνος Μόσχας, ἐκθέτει συνοπτικά τή διδασκαλία αὐτή. Γράφει λοιπόν ὁ Κοραῆς ὅτι ὁ Χριστός σταυρώνεται γιά νά γίνει «μέσον καταλλαγῆς μέ τόν δικαίως ὠργισμένον οὐράνιον ἡμῶν Πατέρα»[71]. Καί συνεχίζει «Ἡ ἀ-

69. *Ἐξομολογητάριον*, σ.201.
70. Βλ. ἐνδεικτικά τόν *102 κανόνα* τῆς ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, Ράλλη-Ποτλῆ, *Σύνταγμα θείων καί ἱερῶν κανόνων*, τόμ.2, Ἀθήνα 1852, σ.549.
71. Ἀδ. Κοραῆ, *Ἅπαντα τά πρωτότυπα ἔργα*, ἔκδ. Γ. Βαλέτα, τόμ.Α1, σ.20.

μαρτία ἦταν ἄπειρος, διότι ἔγινεν εἰς τόν ἄπειρον Θεόν· ἑπομένως ἔπρεπε νά ἦναι ἄπειρος καί ὁ μεσίτης, ὅστις ἔμελλε νά ἱκανοποιήση τήν ἄπειρον τοῦ Θεοῦ δικαιοσύνην. Αὐτά τά τάγματα τῶν ἁγίων ἀγγέλων, ἄν ἐσαρκοῦντο ὅλα, καί ἐσταυροῦντο ὑπέρ ἡμῶν, ἦτον ἀδύνατον νά ἐξαλείψωσι τό καθ' ἡμῶν χειρόγραφον»[72]. Οἱ ἀπόψεις ὅμως αὐτές δέν ἀνήκουν ἀποκλειστικά στόν Κοραῆ, ἀλλά ἀπηχοῦνται εὐρύτερα στό ἔργο τοῦ Πλάτωνος πού ἐκεῖνος μετέφρασε[73]. Στίς ἀπόψεις ὅμως αὐτές δέν ὑπῆρξε, ἀπό ὅσο βέβαια γνωρίζουμε, καμιά ἐπίσημη ἀντίρρηση ἤ διαφωνία. Ὁ ἅγιος Νικόδημος περιλαμβάνει τή διδασκαλία αὐτή στό Ἐξομολογητάριό του χρησιμοποιώντας μάλιστα τήν ἴδια ὁρολογία. Ἐνῶ ὁ Κων/νος Οἰκονόμος, πού ἐπανεκδίδει τήν *Κατήχηση* τοῦ Πλάτωνος Μόσχας ἀπό τή μετάφραση τοῦ Κοραῆ, παραλείπει βέβαια τήν *Προδιοίκηση,* ἀλλά δέν ἀναφέρει τίποτε ἀπ' ὅπου νά φαίνεται ὅτι διαφωνεῖ μέ τήν ἐν λόγω διδασκαλία[74]. Ἁπλῶς ἐγκωμιάζει τό «σοφό» Κοραῆ πού μετέφρασε τό κείμενο καί τό πλούτισε μέ «σημειώσεις σοφές». Συνιστᾶ μάλιστα στούς Σμυρναίους νά καυχῶνται γιά τόν Κοραῆ καί νά τόν «οἰκοιοποιοῦνται» ὡς συμπολίτην τους. Διότι ἔθεσε, ὡς κρηπῖδα τῶν εὐεργεσιῶν του πρός τό γένος, τήν Κατήχηση τοῦ Πλάτωνος, μητροπολίτου Μόσχας[75]. Εἶναι ἀνακρι-

---

72. *Προδιοίκησις Κατηχήσεως,* ὅ.π., σ.20.
73. Βλ. ἐνδεικτικά Πλάτωνος Μητροπολίτου Μόσχας, *Ὀρθόδοξος Διδασκαλία ἤτοι σύνοψη τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας,* Ἀθῆναι [3]1836 (μετάφρ. Ἀδ. Κοραῆ α' ἔκδοση 1782), σ.100, 101, 105, 113 κ.ἑ.
74. Γιά τήν ἔκδοση τῆς Κατήχησης τοῦ Πλάτωνος Μόσχας ἀπό τόν Ἀ. Κοραῆ καί τόν Κωνσταντίνο Οἰκονόμο ἐκδηλώθηκαν ἀντιδράσεις. Ἔγιναν μάλιστα καί καταγγελίες ἐναντίον κάποιων ἀπόψεων τοῦ ἔργου, οἱ ὁποῖες συζητήθηκαν στή σύνοδο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Στήν ἀλληλογραφία πού ἀκολούθησε, ἀνάμεσα στό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καί τόν Κωνσταντίνο Οἰκονόμο δίδονται διευκρινίσεις γιά τίς ἀμφισβητούμενες θέσεις τῆς Κατήχησης. Δύο ὅμως ἦταν τά σημεῖα στά ὁποῖα διαφοροποιήθηκε τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο. Τό πρῶτο ἦταν ἡ τριττή ἀνάδυση καί κατάδυση κατά τό βάπτισμα καί τό δεύτερο ὁ μή κολασμός τῶν ἀβαπτίστων νηπίων. Οἱ ἄλλοι λόγοι στούς ὁποίους στηρίχθηκαν οἱ ἀντιδράσεις καί οἱ καταγγελίες χαρακτηρίζονται ὡς «ματαιολογίαι». Βλ. *Συνοδική ἐπιστολή,* ἔκδ. Σοφοκλέους Κ. Οἰκονόμου, *Τά σωζόμενα Ἐκκλησιαστικά Συγγράμματα Κωνσταντίνου Οἰκονόμου,* τόμ. Α', Ἀθήνησι 1862, σ.14.
75. Σοφοκλέους Κ. Οἰκονόμου, *Τά Σωζόμενα Ἐκκλησιαστικά Συγγράμματα Κωνσταντίνου πρεσβυτέρου καί Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων,* Ἀθῆναι

βής ἡ ἐντύπωση πού δίδεται[76] ὅτι ἡ διδασκαλία περί ἱκανοποιήσεως τῆς Θείας Δικαιοσύνης εἰσάγεται στήν Ἑλλάδα ἀπό τούς νεότερους θεολόγους στίς ἀρχές καί τά μέσα τοῦ αἰώνα μας. Ἡ διδασκαλία αὐτή, ὅπως καί πολλές ἄλλες, ὑπῆρχαν καί παλαιότερα[77]. Ἐκδηλώθηκαν ὅμως καί ἐκφράσθηκαν, τούς τελευταίους χρόνους, κυρίως ἀπό τίς θρησκευτικές ὀργανώσεις. Αὐτές δέν παρῆγαν καινούργια διδασκαλία, ἀλλά συνέχισαν μιά διαμορφωμένη παράδοση.

Φαίνεται λοιπόν ὅτι μέ τίς νομοκανονικές συλλογές καί τά Ἐξομολογητάρια γίνεται μιά πρώτη συστηματοποίηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἠθῶν καί ἐθίμων. Ἡ συστηματοποίηση αὐτή ἔχει κάποιο νομικό χαρακτήρα. Αὐτό εἶναι εὔλογο, γιατί προορίζονται γιά τούς ἐπισκόπους δικαστές καί τούς πνευματικούς «κριτές». Στά κείμενα αὐτά διαπιστώνει κανείς μέ σχετική εὐκολία ὅτι γίνεται προσπάθεια νά κατευθύνεται τό ἦθος τῶν πιστῶν ἀπό ἔξω, χωρίς νά ἀφήνονται τά περιθώρια τῆς ἐν Χριστῷ ἐλευθερίας στούς Χριστιανούς. Ὅπως γιά κάθε ἀδικία πού εἶναι ἀντίθετη μέ τόν πολιτικό νόμο ὑπάρχει ἀνάλογη ποινή, ἔτσι καί γιά κάθε ἁμάρτημα ὑπάρχει καί ὁ ἀνάλογος κανόνας-ἐπιτίμιο.

Συνήθως οἱ κανόνες[78] τήν ἐποχή αὐτή χάνουν τό πραγματικό τους νόημα καί δέν ἀσφαλίζουν οὔτε περιχαρακώνουν τήν πνευματική ζωή τῶν πιστῶν, ἀλλά παίρνουν θέση δίπλα στόν πολιτικό νόμο καί γίνονται ἕνα εἶδος ποινῶν.

Ἀνάλογη εἶναι καί ἡ χρήση τους ἀπό τούς πιό πολλούς πνευματικούς καί ἐπισκόπους. Γι' αὐτό ὁ ἅγιος Νικόδημος ὀνομάζει «χυδαιονομοκάνονα» τά χειρόγραφα νομικά πού κυκλοφοροῦσαν καί ἀπό τά ὁποῖα πολλές φορές ὄχι μόνο δέ χρη-

---

1862, τόμ. Α', σ.8.

76. Χ. Γιανναρᾶ, *Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἤθους*, Ἀθήνα ²1979, σ.198 κ.ἑ.

77. Ἐκτός ἀπό τά κείμενα πού ἀναφέραμε βλ. ἐπίσης Νεκταρίου Κεφαλᾶ, *Περί τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καί τῶν ἱερῶν μνημοσύνων*, σ.207, 215, 218.

78. Γιά τό νόημα τῶν κανόνων βλ. Γ. Μαντζαρίδη, *Χριστιανική Ἠθική*, Θεσσαλονίκη ²1983, σ.29. Χ. Γιανναρᾶ, *ὅ.π.*, σ.225 κ.ἑ. Βαρθολομαίου Ἀρχοντώνη, *Περί τήν κωδικοποίησιν τῶν ἱερῶν κανόνων καί τῶν Διατάξεων ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ*, Θεσσαλονίκη 1970. V. Laurent, «L'oeuvre Canonique du Concil in Trullo (691-692), Source primaire du droit de l'église orientale», *Revue des Études Byzantines*, 23/1965, σ.19 κ.ἑ.

σιμοποιοῦνταν οἱ κανόνες, ἔστω καί μέ τήν νομική τους μορφή, ἀλλά οἱ ἑρμηνεῖες τῶν «ἐξηγητῶν» τους.

Ἐπίσης ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι οἱ νομοκανονικές συλλογές δέν «ἐκδίδονται τύποις», ἐκτός ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων. Στή συζήτηση τῆς Συνόδου τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως γιά τήν ἔγκριση τοῦ Πηδαλίου ὑποστηρίχθηκε ἡ ἄποψη ὅτι «οὐ δεῖ τά κανονικά τῆς ἐκκλησίας πεζῇ φράσει ἐκδίδοσθαι, ἵνα μή τά τῶν ἱερῶν κανόνων γνώριμα γίνονται τῷ χύδην λαῷ»[79]. Βέβαια τελικά ἡ ἄποψη αὐτή δέν ἐπικράτησε μετά τήν παρέμβαση τοῦ Πατριάρχη Νεοφύτου Ζ΄, ἀλλά νομίζουμε ὅτι εἶναι ἐνδεικτική τῆς στάσεως πού τηροῦσε ἕνα μέρος τοῦ σώματος τῶν ἐπισκόπων ἀπέναντι σέ κάθε ἐκδοτική προσπάθεια νομοκανόνων. Ἐπίσης εἶναι χαρακτηριστική ἡ ἄποψη πού διατυπώνει ὁ Γεώργιος Ζαβίρας, ὅταν ἀναφέρεται στά συγγράμματα τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας καί εἰδικότερα στό Νομικό του. Ἔχει γράψει, σημειώνει ὁ Ζαβίρας γιά τό Θεόφιλο, καί τό «Νομικόν ὅπερ σώζεται ἔτι ἀνέκδοτον ἐμποδίσθη γάρ ὑπό τῆς ἐκκλησίας ἐπείπερ ἁπλῶς συνεγράφη»[80].

Εἶναι ἐξάλλου ἀξιοσημείωτο τό γεγονός ὅτι κατά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας, ἐνῶ ἔχουμε ἀρκετές ἰδιωτικές νομοκανονικές συλλογές, δέν ὑπάρχει οὔτε μία ἐπίσημη, ἐκτός βέβαια ἀπό τό *Πηδάλιον* (1800) πού εἶχε τήν ἔγκριση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Τό *Μέγα Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*, πού ἐντόπισε ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα μᾶς εἶναι ἄγνωστο ἐκτός ἀπό ἕνα πολύ μικρό μέρος πού δημοσίευσε ὁ Δ.Γ. Ἀποστολόπουλος[81]. Πολλές φορές λόγω τῆς ἀπαιδευσίας, ἀλλά καί τῆς γενικότερης πολιτικῆς κατάστασης, ἕνας πέπλος μυστηρίου κάλυπτε τούς κανόνες καί τούς πολιτικούς νόμους, μέ ἀποτέλεσμα νά βρίσκει πρόσφορο ἔδαφος ἡ ποιμαντική τοῦ φόβου καί τό νομικό πνεῦμα.

---

79. *Πηδάλιον*, σ.θ΄.
80. Γεωργίου Ἰ. Ζαβίρα, *Νέα Ἑλλάς ἤ Ἑλληνικόν θέατρον*, ἐπιμ. Π. Γριτσοπούλου, Ἀθῆναι 1972, σ.311.
81. *Τό Μέγα Νόμιμον, Συμβολή στήν ἔρευνα τοῦ μεταβυζαντινοῦ δημοσίου δικαίου*, (Διδακτορική διατριβή), Ἀθήνα 1978, σ.35 κ.ἑ.

3. Δυτική Θεολογία

Στή Δύση αὐτή τήν ἐποχή ἔχουμε κάποιες ἀνακατατάξεις στό χῶρο τῆς Θεολογίας, ἀλλά καί τῆς Φιλοσοφίας. Αὐτές ἐπέδρασαν σημαντικά στή διαμόρφωση τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας καί στήν Ἀνατολή. Αὐτό συνέβη ὄχι μόνο μετά τήν ἐπανάσταση τοῦ 1821 καί τήν ἵδρυση τοῦ ἐλεύθερου ἑλληνικοῦ κρατιδίου, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ[82], ἀλλά πολύ νωρίτερα ἀπό αὐτήν.

Ἤδη πρίν τήν ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης οἱ Ρωμαιοκαθολικοί θέλησαν νά ἐπωφεληθοῦν καί νά ἐκμεταλλευθοῦν τίς δύσκολες στιγμές πού περνοῦσε ἡ μεγάλη Βυζαντινή αὐτοκρατορία καί νά ὑπαγάγουν τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο στήν κυριαρχία τῆς Ρώμης. Ἐνδεικτικά εἶναι ἐξάλλου τά συμβάντα στή Σύνοδο Φερράρας - Φλωρεντίας (1438-1439) στίς ἀποφάσεις τῆς ὁποίας ἀντέδρασε τό ὀρθόδοξο πλήρωμα.

Τό μεγάλο σχίσμα στή δυτική χριστιανοσύνη στή διάρκεια τοῦ 16ου αἰώνα δέν ἄφησε ἐντελῶς ἀνέπαφη καί τήν Ἀνατολή. Ἤδη ἀπό τήν ἐπικράτηση τοῦ Λουθηρανισμοῦ καί τοῦ Καλβινισμοῦ σέ μεγάλο μέρος τῆς Εὐρώπης οἱ διαμαρτυρόμενοι ἄρχισαν ἀμέσως διάλογο μέ τήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Μέ τό διάλογο αὐτόν ἐπεδίωκαν νά κάνουν γνωστές καί νά διαδώσουν τίς νέες θεολογικές ἰδέες στήν Ἀνατολή μέ σκοπό νά ἑνωθοῦν μέ τούς ὀρθοδόξους καί νά συγκροτήσουν κοινό μέτωπο ἐναντίον τῶν ρωμαιοκαθολικῶν.

α. Ρωμαιοκαθολικοί

Ἡ προσηλυτιστική στρατηγική τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν συνεχίζεται καί κατά τούς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας μέ πολλούς καί διάφορους τρόπους.

1) Στέλνονται φανατικοί Ἰησουΐτες[83] οἱ ὁποῖοι ἀναπτύσ-

---

82. Ἰ. Ρωμανίδη, *Ρωμαῖοι ἤ Ρωμηοί Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. 1ος, Θεσσαλονίκη 1984, σ.25.

83. Γιά τή δημιουργία, τούς σκοπούς καί τή δράση τῶν μοναχικῶν ταγμάτων τῆς Δύσεως καί μάλιστα τῶν Ἰησουϊτῶν καί τῶν Καππουκίνων κατά τό ΙΣΤ' αἰώνα βλ. Μελετίου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, τόμ. Γ', Βιέννη 1784, σ.380-385, καί τόμ. Δ', Βιέννη 1795, σ.233 κ.ἑ.

σουν δραστηριότητα ὄχι μόνο στά Ἑπτάνησα καί τά νησιά τοῦ Αἰγαίου, ἀλλά καί σ' αὐτήν ἀκόμη τήν καρδιά τῆς Ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς, τήν Κωνσταντινούπολη. Μέ τή βοήθεια μάλιστα καί τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν πρεσβευτῶν Γαλλίας, Αὐστρίας καί Ἑνετίας προσπαθοῦν νά προσηλυτίσουν τόν ὀρθόδοξο λαό. Ἐκμεταλλεύονται ἰδιαίτερα τή Λουκάρειο Ὁμολογία καί τήν ταραχή καί σύγχυση πού προκλήθηκε ἀπό αὐτήν[84].

Χαρακτηριστικό γιά τήν ἐπιρροή πού ἀσκοῦσαν οἱ Ἰησουΐτες στόν ὀρθόδοξο χῶρο εἶναι καί τό ἑξῆς γεγονός. Τό 1617 κατόρθωσαν νά κλείσουν τό ἑλληνικό τυπογραφεῖο[85] πού ἱδρύθηκε ἀπό τόν Κύριλλο Λούκαρη, ἐνῶ μετά τό θάνατο τοῦ Λουκάρεως πέτυχαν, ἀπό τόν οἰκουμενικό πατριάρχη Κύριλλο Κονταρή, τήν ὑπογραφή τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας στόν πάπα τῆς Ρώμης. Στίς 30 Ἀπριλίου 1639 ὁ πάπας Οὐρβανός Η' μέ ἐπίσημο παπικό θέσπισμα δέχθηκε τήν παραπάνω ὑποταγή[86]. Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης ἀποκαλύπτει καί σκιαγραφεῖ τή δραστηριότητα τῶν «ἀποστόλων τῆς Ρώμης». Ἀναφέρει ὅτι χρησιμοποιοῦν πολλούς τρόπους γιά νά ἁρπάξουν τά γνήσια τέκνα τῆς Ὀρθοδοξίας καί τούς συνοψίζει σέ τρεῖς. Γράφει λοιπόν: «ἔρχονται αὐτοί εἰς τόν ἀγῶνα αὐτόν ἤ μέ τήν δύναμιν τοῦ λόγου, ἤ μέ τά θέλγητρα τῶν ὑποσχέσεων, ἤ μέ τήν βίαν τῶν ἀπειλῶν. Ἀγωνίζονται ἤ μέ ἐπιχειρήματα τάχα καί μέ ἀποδείξεις νά καταπείσουν, ἤ μέ χαρίσματα καί μέ εὐεργεσίας νά σύρουν, ἤ μέ φοβερισμούς καί μέ ἀπειλάς νά ἀναγκάσουν»[87].

---

84. Ἰ. Καρμίρη, *Ἡ Ὁμολογία τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου*, ὅ.π., σ.23.
85. *Ὅ.π.*, σ.11.
86. Χρ. Παπαδοπούλου, *Ἀπολογία Κυρίλλου Λουκάρεως*, Ἱεροσόλυμα 1905, σ.15.
87. Εὐγενίου Βουλγάρεως, *Κατά Λατίνων στηλιτευτική Ἐπιστολή* ἐν Ἠ. Τανταλίδου, *Παπιστικῶν Ἐλέγχων*, τόμ. 2ος Κωνσταντινούπολις 1850, σ.279. Στή συνέχεια στήν ἴδια ἐπιστολή ὁ Βούλγαρης ἀναφέρεται στά ἀποτελέσματα τῆς πολιτικῆς τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν ὡς ἑξῆς: «Πιστεύσατέ μοι ὅτι περισσοτέρους Ἀνατολικούς ἐπλάνησαν καί ἔφεραν οἱ Λατῖνοι πρός ἑαυτούς μέ τήν δόσιν, πάρεξ μέ τήν διάλεξιν· περισσοτέρους μέ τά χρήματα, πάρεξ μέ τά ἐπιχειρήματα· περισσοτέρους μέ τάς κολακείας, μέ τάς ὑποσχέσεις, μέ τάς χάριτας, μέ τάς εὐεργεσίας, μέ τάς κοσμικάς βοηθείας, μέ τήν ἄδειαν, μέ τήν ἐλευθερίαν, μέ τήν ἄνεσιν καί τρυφήν, μέ τάς ἐλπίδας,

2) Οἱ Ρωμαιοκαθολικοί δέν περιορίζονται μόνο στήν «κάποια» ἀνάμειξη στά ἐσωτερικά τοῦ θρόνου τῆς Κων/λεως. Μέ τή νέα προσηλυτιστική προσπάθεια, τήν Οὐνία, γίνονται ἀπό τά τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα περισσότερο ἐπικίνδυνοι γιά τούς ὀρθοδόξους. Ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειας αὐτῆς ἦταν νά προσχωρήσουν στόν Οὐνιτισμό[88] πλήθη ὀρθοδόξων στήν Πολωνία καί εἰδικότερα στή Ρωσία. Τό ἴδιο γίνεται στή Συρία, Παλαιστίνη[89], Μεσοποταμία, Αἴγυπτο καί σέ μικρότερο βέβαια βαθμό στόν ἑλλαδικό χῶρο. Ἡ ἀρχή τῶν Οὐνιτῶν ἦταν: «Unité dans la foi varieté dans les rites», ἑνότητα στήν πίστη, ποικιλία στούς τύπους, στά τυπικά. Μέ τή διδασκαλία στά σχολεῖα, τά συγγράμματα, τά κηρύγματα, κατόρθωναν νά διαδίδουν τίς ἰδέες τους στήν Ἀνατολή.

3) Τό 1577 ἱδρύθηκε στή Ρώμη τό Κολλέγιο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου. Σκοπός τῶν ἱδρυτῶν τοῦ Κολλεγίου δέν ἦταν μόνο ἡ γραμματική ἀνύψωση τῆς παιδείας ἀλλά καί ἡ θεολογική. Τό ἵδρυμα θά ἀποτελοῦσε τό «Δούρειο Ἵππο» γιά τούς μαθητές του, κατά τήν ἔκφραση τοῦ ἰησουΐτη Giovanni Domenico Traiani[90]. Διδάσκαλοι, ἐφημέριοι, πνευματικοί, ἱεροκήρυκες, ἱερεῖς ἤ ἀρχιερεῖς θά μπολιάζονταν μέ τό δυτικό τρόπο σκέψης καί θά δροῦσαν στή συνέχεια στόν ὀρθόδοξο χῶρο τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ μαθητές δεσμεύονταν νά ὑπογράψουν *Ὁμολογία ὀρθοδόξου πίστεως* πού περιεῖχε βέβαια δυτικές κακοδοξίες. Νά δώσουν ὅρκο ὅτι θά τελειώσουν τίς σπουδές στό Κολλέγιο, νά μή σπουδάσουν Νομικά ἤ Ἰατρική καί νά γίνουν κληρικοί κα-

---

παρά μέ τούς λόγους καί μέ τάς κατηχήσεις. Μάρτυρες εἰς τοῦτο ἡ Ἀντιόχεια, ἡ Ἀλεξάνδρεια, πολλά μέρη τῆς Συρίας, πολλοί Νῆσοι τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ὁποῦ μέ δαπάνην πολλῶν χρημάτων ηὔξησεν ἡ Ρώμη τόν παπισμόν, συναθροίζουσα παπιστάς, ὡσάν στράτευμα μισθοφόρων». *Ὅ.π.* σ.284.

88. Ἰ. Καρμίρη, *ὅ.π.*

89. Γιά τό ζήτημα τῶν προσκυνημάτων τῶν Ἁγίων Τόπων καί τίς διαμάχες μεταξύ Λατίνων καί Ὀρθοδόξων βλ. Χρ. Παπαδοπούλου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων*, Ἀθήνα [2]1970, σ.513 κ.ἑ.

90. Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλῆ, *Τό Ἑλληνικό Κολλέγιο τῆς Ρώμης καί οἱ μαθητές του (1576-1700)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ.30-31. Βλ. ἐπίσης γιά τό Κολλέγιο, Ν. Ζαχαρόπουλου, *Ἡ παιδεία στήν Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη [2]1983, σ.57-66 κ.ἑ. καί Σ. Λάμπρου, *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τόμ. Ι, σ.3-7.

τά τό ἑλληνικό τυπικό[91]. Ἔτσι σπούδασαν πολλοί ὀρθόδοξοι καί ἐπέστρεψαν στήν Ἑλλάδα φέρνοντας μαζί τους τό πνεῦμα καί τίς ἰδέες τῆς Δυτικῆς Θεολογίας. Ὁ Κ. Σάθας γράφει χαρακτηριστικά: «ἐπειδή τό δίκτυον ἦτον χρυσόπλεκτον, καί τά ἄγκυστρα ἐπεκαλύπτοντο διά λαμπροῦ δελέατος, ἐξήχθη πλουσία ἄγρα, οὐχί ὅμως καί βεβαία διά τό ὀλισθηρόν τῶν ἀγρευθέντων»[92].

Μερικοί ἀπό τούς ἀποφοίτους τῆς Σχολῆς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου εἶναι ὁ Πέτρος Ἀρκούδιος, πού χαρακτηρίσθηκε ὡς πρῶτος «δραπετίδης», ὁ Λέων Ἀλλάτιος, ὁ Ἀνδρέας Ρέντιος, Νικόλαος Ἀλεμάνος, οἱ ἀδελφοί Ἰλαρίων καί Ἱερώνυμος Κιγάλας, ὁ Ἰωάννης Καρυόφυλλος, ὁ Νικόλαος Παπαδόπουλος, ὁ Κομνηνός, Νεόφυτος Ροδινός, Φραγκῖσκος Κόκκινος, Θεόφιλος Κορυδαλεύς, Δημήτριος Φαληρεύς, Ἀνδρέας Σταυρῖνος, Ἰγνάτιος Μεντώνης, Ν. Κούρσουλας καί ἄλλοι[93].

Βέβαια ἡ προσπάθεια αὐτή τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν ἦταν δύσκολο νά εὐδοκιμήσει καί νά καρποφορήσει στόν καθαρά ἑλληνικό χῶρο, γιατί ὑπῆρχε ἔντονη ἀντίδραση ἀπό τήν ὀρθόδοξη πλευρά. Ἡ πλούσια ἐξάλλου ἀντιρρητική παραγωγή, πού παρουσιάστηκε κατά τήν ἐποχή αὐτή, πείθει γιά τόν παραπάνω ἰσχυρισμό.

Παρά τήν ἐμμονή ὅμως τῶν ὀρθοδόξων στήν ἀκρίβεια τῶν δογμάτων, πολλοί ἦσαν ἐκεῖνοι πού πίστευαν ὅτι ἀνεξάρτητα ἀπό τίς δογματικές διαφορές ἡ πνευματική ζωή καί ἡ ποιμαντική τῆς Ἐκκλησίας μποροῦσε νά εἶναι κοινή. Ὑπάρχουν ἀκόμη ἀρκετά παραδείγματα[94] ὀρθοδόξων ἐπισκόπων, τῶν νησιῶν κυρίως τοῦ Αἰγαίου, πού ἔδιναν τήν ἄδεια στούς φραγκολατίνους μοναχούς «Καπουκκίνους» νά ἐξομολογοῦν καί νά κηρύττουν στίς ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες. Σέ ἔγγραφο τοῦ Μητροπολίτη Σεβαστείας καί Προέδρου Ναξίας καί Πάρου Ἰω-

91. *Ὅ.π.*, σ.102-105.

92. *Νεοελληνική Φιλολογία*, Ἀθῆναι 1868, σ.261.

93. Σπυρίδωνος Λάμπρου, *Τό ἐν Ρώμῃ Ἑλληνικόν Γυμνάσιον* (Collegio Greco) *καί οἱ ἐν τῷ Ἀρχείῳ αὐτοῦ Ἑλληνικοί Κώδικες*, «Ν. Ἑλληνομνήμων», τόμ. 10 (1913), σ.4.

94. Βλ. Ware Timothy, *Eustratios Argenti, A study of the Greek Church under Turkish Rulle*, Oxford 1964, σ.16 κ.ἑ.

σήφ (1671), πού ἀπευθύνεται πρός ὅλους τούς ὀρθόδοξους Χριστιανούς, τούς ἱερεῖς, τούς καθηγουμένους, τούς μοναχούς καί τούς ἄρχοντες διαβάζουμε τά ἑξῆς ἀξιοπρόσεκτα: «[...] ἡ ἡμετέρα ταπεινότης ἀνατίθησι τό μυστήριον (τῆς ἐξομολογήσεως) τοῦτο καί ἀναγκαῖον ἔργον τῶν πανοσιωτάτων καί λογιοτάτων ἱερῶν ἀνδρῶν Καπουτζίνων, τῶν ἐν τῷ ἄστει τῆς περιφήμου ταύτης πόλεως Ναξίας οἰκούντων, τοῦ ἀναδέχεσθαι καί διακρίνειν τούς λογισμούς καί τά ποικίλα πάθη πάντων τῶν εἰς ἐξομολόγησιν αὐτοῖς προσερχομένων καί οἰκονομεῖν τήν σωτηρίαν καί μετάνοιαν αὐτῶν [...] Πρός τούτοις δέ ἔχειν ἄδειαν καί ἐλευθερίαν διδάσκειν μετά παρρησίας τόν λόγον τοῦ Κυρίου»[95].

Ἀνάλογο ἐνταλτήριο γράμμα ἔδωσε ὁ Μητροπολίτης Παροναξίας Ἱερεμίας (1630), ἀπόφοιτος τῆς Σχολῆς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Ρώμης, στόν ἰησουΐτη μοναχό Mathien Hardy[96], ἐνῶ ὁ Μητροπολίτης Μελέτιος τῆς ἴδιας ἐπαρχίας μέ ἐπιστολή του (1672) πρός τό γενικό ἡγούμενο τοῦ τάγματος τῶν ἰησουϊτῶν παρακαλοῦσε νά ἔρθουν στήν Πάρο ἰησουΐτες μοναχοί, γιά νά συστήσουν καθολικό μοναστήρι. Τήν ἐπιστολή ὑπογράφουν πολλοί ἱερεῖς (20), ἱερομόναχοι (3), ἱεροδιάκονοι (1) καί ἀρκετοί λαϊκοί[97]. Συστατικές ἐπιστολές ἐπίσης εἶχαν δοθεῖ ἀπό πολλούς ἀνώτερους ὀρθοδόξους κληρικούς γιά τή διευκόλυνση τοῦ ἔργου τῶν φραγκολατίνων μοναχῶν[98].

Ἀπό τά ἐνδεικτικά αὐτά παραδείγματα φαίνεται πόση ἐντύπωση ἀλλά καί ἐπίδραση προξενοῦσαν στούς ὀρθοδόξους οἱ προσηλυτιστικές προσπάθειες τῶν μοναχικῶν ταγμάτων τῆς Δύσεως καί μάλιστα τῶν Καπουτσίνων καί τῶν Ἰησουϊτῶν. Τά μέλη τῶν ταγμάτων αὐτῶν γιά νά πετύχουν καλλίτερα τό σκοπό τους ἄρχισαν νά γράφουν ἤ νά μεταφράζουν βιβλία στά ἑλληνικά. Τά βιβλία αὐτά ἀπηχοῦσαν γνῶμες τῆς Δυτικῆς Θεολογίας καί ἦταν συνήθως ὄχι δογματικοῦ, ἀλλά κυρίως

95. Π. Γρηγορίου, *Σχέσεις Καθολικῶν καί Ὀρθοδόξων*, Ἀθήνα 1958, σ.11.
96. *Ὅ.π.*, σ.71.
97. *Ὅ.π.*, σ. 59-60.
98. Ὁ Ἰάκωβος Μητροπολίτης Σμύρνης μέ ἐπιστολή του (1627) ἐκθειάζει τό ἔργο τῶν Ἰησουϊτῶν. Π. Γρηγορίου, *ὅ.π.*, σ.182-191.

πρακτικοηθικοῦ περιεχομένου, κι αὐτό συνέβαινε γιά εὐνοήτους λόγους φυσικά. Ἔχουμε δηλαδή μιά προσπάθεια διεισδύσεως στό δόγμα μέσω τῆς πράξεως-ἤθους.

Στό σημεῖο αὐτό θά ἦταν νομίζουμε σκόπιμο νά ἀναφέρουμε κάποια χαρακτηριστικά ἔργα πού φωτίζουν περισσότερο τήν παραπάνω ἄποψη.

Ὁ Γεώργιος Βουστρώνιος (1586-1661), ἀπόφοιτος τῆς Σχολῆς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, μετέφρασε τά ἔργα: α) *De ascensione mentis in Deum per scalas rerum creaturum*[99], (Περί ἀναβάσεως τοῦ νοῦ εἰς τόν Θεόν διά μέσου τῆς κλίμακος τῶν κτισμάτων) τοῦ ἰησουΐτου Ρομπέρτου Βελλαρμίνου. β) *Documenti spirituali*[100] (Νουθετήματα πνευματικά) τοῦ Ἰωάννη Ἄβιλα.

Ὁ Νεόφυτος Ροδινός συνέγραψε ἀρκετά ἔργα[101] πού ἀπηχοῦν τίς ἰδέες τῆς Δυτικῆς Θεολογίας. Τό 1628 δημοσιεύεται στή Ρώμη τό ἔργο του, πού ἀσχολεῖται μέ τά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ τό 1630 ἔχουμε ἕνα ἄλλο ἔργο τό *Περί ἐξομολογήσεως*. Ἄλλα ἔργα του εἶναι ἡ *Πανοπλία Πνευματική* (Romae 1630), *Ἄσκησις πνευματική, Μελέτη Θανάτου* (Romae 1641) καί ἀρκετές μεταφράσεις ἔργων τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου καί τῆς *Μίμησης τοῦ Χριστοῦ* τοῦ Θωμᾶ Κεμπησίου.

Ἐξάλλου μέ διαταγή τοῦ πάπα Γρηγορίου ΙΓ' συνετάχθη *Ὁμολογία Πίστεως* καί *Κατήχηση* στά ἑλληνικά καί μεταφράσθηκαν τά πρακτικά τῶν Συνόδων Φεράρρας - Φλωρεντίας καί τῆς ἐν Τριδέντῳ[102].

Ἡ *Μικρά Κατήχησις* τοῦ ἰησουΐτη Πέτρου Κανισίου, πού εἶναι ἅγιος τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, κυκλοφοροῦσε ἤδη ἀπό τό 1621 στά λατινικά, ἑλληνικά καί ἑβραϊκά σέ τρεῖς παράλληλες στῆλες. Ἡ ἐν λόγῳ κατήχηση χρησιμοποιήθηκε ὡς πρότυπο κατά τή σύνταξη τῆς κατήχησης τοῦ Πέτρου Μογίλα, γιά τήν ὁποία θά γίνει ἐκτενέστερος λόγος στίς ἑπόμενες

---

99. Κ. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Ἀθῆναι 1868, σ.267-268.
100. Κ. Σάθα, ὅ.π., *Νεοελληνικῆς Φιλολογίας* Παράρτημα, σ.58.
101. Π. Γρηγορίου, *ὅ.π.*, σ.239-40.
102. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, *Ἐξωτερικαί ἐπιδράσεις ἐπί τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας κατά τόν ΙΣΤ' καί ΙΖ' αἰώνα*, Ε.Ε.Θ.Σ.Α., 1936-1937, σ.21.

παραγράφους. Ὁ ἰησουΐτης Βενέδικτος Credo μετέφρασε τό βιβλίο τοῦ Φραγκίσκου Σαλεσίου *Introduction à la vie devote* (Εἰσαγωγή στήν εὐσεβή ζωή - Βερώνη 1782). Τό 1658 ἐμφανίζεται ἕνα ἄλλο πολύκροτο ἔργο, ἡ ἰησουϊτική *Τάργα*. Στό ἔργο αὐτό ἡ Ἀνατολική Ἐκκλησία παρουσιάζεται νά ἔχει δῆθεν ἀφομοιωθεῖ ἀπό τή Δυτική[103]. Γι' αὐτό τό βιβλίο ἔλαβε «ὁρισμό» ὁ Πατριάρχης Παρθένιος Μογιλάλος ἀπό τήν Ὑψηλή Πύλη νά τό καταδικάσει. Πράγματι ἔδωσε γραπτή ἐντολή στούς ὀρθοδόξους, οἱ ὁποῖοι ἀφοῦ τό ἀγόρασαν «κατέκαυσαν ἐν τοῖς φόροις. Καί ἐγένετο τοῖς Παπισταῖς αἰσχύνη μεγάλη»[104].

Εἶναι ἄξιο προσοχῆς ὅτι γιά τό κείμενο αὐτό δίδεται «ὁρισμός» ἀπό τήν τουρκική κυβέρνηση νά ἀντικρουσθεῖ. Ἐδῶ μπορεῖ κανείς νά δεῖ καλλίτερα τή στάση πού κρατοῦσαν οἱ Τοῦρκοι σέ κάθε προσπάθεια ἐπαφῆς τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς μέ τή χριστιανωσύνη τῆς Δύσεως. Ἄλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα πού ἐπιβεβαιώνει τήν παραπάνω στάση ἀποτελεῖ Τουρκικό Φιρμάνιο τοῦ 1702. Ἐκδόθηκε ἐπί Σουλτάνου Ἀχμέτ τοῦ Β' (1691-1703) καί εἶχε ὡς στόχο τούς «προπαγανδιστάς» πού ἐξαρτῶνται ἀπό τόν πάπα. Γι' αὐτό δίδεται ἐντολή στούς ἱεροδίκες καί τούς δικαστές νά ἐπαγρυπνοῦν καί νά συλλαμβάνουν τούς «τοιούτους πονηρούς ἱερεῖς» καί νά τούς φυλακίζουν[105]. Ἀνάλογο Χάτι-Σερίφ[106] εἶχε ἐκδόσει ὁ σουλτάνος Μαχμούτ Α' μέ θέμα «ὑπέρ τοῦ δόγματος τῶν Ὀρθοδόξων» καί «κατά τῶν προσηλυτευτῶν καθολικῶν». Τό παραπάνω ἔγγραφο ἀπευθύνεται στούς ραγιάδες, χωρικούς καί παπάδες πού κατοικοῦσαν τή Δαμασκό, τήν Βέροια, τή Σιδώνα, τήν Πτολεμαΐδα καί τήν Τρίπολη τοῦ Λιβάνου. Ἀπό αὐτό πληροφορούμαστε ὅτι πολλοί κάτοικοι τῶν περιοχῶν αὐτῶν «ἀκο-

---

103. Ἰ. Καρμίρη, *Ὀρθοδοξία καί Προτεσταντισμός*, Ἀθῆναι 1937, σ.233.

104. Καλλινίκου Γ' Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, *Συνοπτική διήγησις τῶν μετά τήν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως Πατριαρχευσάντων*, Κ. Ἰ. Δυοβουνιώτου, «Καλλίνικος Γ' Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως», Ἀθήνα 1915, σ.89.

105. Ἰωάννη Βασδραβέλλη, «Ἀνέκδοτον φιρμάνιον ἀφορῶν τήν ἀπαγόρευσιν τοῦ προσηλυτισμοῦ ὀρθοδόξων κυρίως εἰς τό καθολικόν δόγμα» (Οὐνῖται) *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 29 (1947), σ.42.

106. Μ. Ἰ. Γεδεών, *Ἐπίσημα Γράμματα Τουρκικά ἀναφερόμενα εἰς τά ἐκκλησιαστικά ἡμῶν δίκαια*, Κωνσταντινούπολη 1910, σ.59-60.

λούθησαν τήν πίστη τῶν Φράγκων». Ἔτσι ὁ Μαχμούτ Α' ἀνανεώνει παλαιότερες «διαταγές» καί «προσταγές» τῶν διαφόρων σουλτάνων πού ἀπαγόρευαν στούς «ραγιάδες» καί «ρωμαίους» νά φραγκεύουν. Διατάσσει τούς βεριτάδες νά «γυρίσουν τούς ραγιάδες εἰς τήν ἀρχαίαν θρησκείαν». Ἐπίσης ἀπαγορεύει στούς ὀρθοδόξους ὑπηκόους νά πηγαίνουν τά παιδιά τους στά σπίτια τῶν «Φραγκοπατέρων». Κι ἀκόμη ἀπαγορεύει στούς Φράγκους κυρίως μοναχούς διαφόρων ταγμάτων νά διδάσκουν τά παιδιά τῶν ὀρθοδόξων.

Ἀκόμη κι αὐτή ἡ ἀλληλογραφία ἀνάμεσα σέ ἐπισκόπους καί πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς μέ τόν πάπα ἀπαγορευόταν ἀπό τούς Τούρκους. Σέ ἐπιστολή τοῦ πατριάρχη Ἱεροσολύμων Γερμανοῦ πού στάλθηκε τό 1572 πρός τόν πάπα Γρηγόριο ΙΓ' ἀναφέρεται μεταξύ τῶν ἄλλων ὅτι ὁ λόγος πού δέ γράφει συχνά στόν πάπα εἶναι ὁ φόβος γιά τόν κίνδυνο τῆς ζωῆς του. «Καί γάρ ἄν μάθωσιν (οἱ Τοῦρκοι) πῶς γράφωμεν στέκεται ἡ ζωή ἡμῶν εἰς κίνδυνον»[107].

Ἕνα ἄλλο ἀκόμη ἀξιόλογο ἔργο ἦταν ἡ Κατήχηση τοῦ Ρομπέρτου Βελλαρμίνου πού μεταφράσθηκε ἀπό τό Λεονάρδο Φιλαρᾶ καί εἶχε τόν ἑξῆς χαρακτηριστικό τίτλο: «Χριστιανική διδασκαλία τῆς Ἁγίας τοῦ Θεοῦ Ρωμαϊκῆς καί Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἑρμηνευμένης εἰς τήν κοινήν γλώσσαν τῶν ρωμαίων εἰς μερικούς τόπους ἐξηγημένη πρός τήν τάσιν καί συνήθειαν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας» (Ρώμη 1616)[108].

Συμπερασματικά λοιπόν θά μπορούσαμε νά ποῦμε: πρῶτον, οἱ διάφορες προσηλυτιστικές προσπάθειες τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν μισσιοναρίων, οἱ ὁποῖοι δροῦσαν ὄχι μόνο ἀνεξέλεγκτα ἀλλά καί μέ τήν ἀνοχή ἤ καί τή βοήθεια τῶν κατά τόπους ὀρθοδόξων ἐπισκόπων· δεύτερον οἱ ἀπόφοιτοι ἕλληνες τῆς Σχολῆς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Ρώμης πολλοί ἀπό τούς ὁποίους ἔγιναν διδάσκαλοι στήν Τουρκία, στίς Παραδουνάβιες περιοχές, τή Ρωσία καί ἀλλοῦ, μεταφέροντας φυσικά τή νοο-

---

107. Χ.Γ. Πατρινέλλη, «Ἐπιστολαί ἑλλήνων πρός τόν Πάπαν Γρηγόριον ΙΓ' (1572-1585) καί τόν Καρδινάλιον Σίρλετον (1585), *Ἐπετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου,* 17 (1967), σ.58.
108. Π. Γρηγορίου, *ὅ.π.*, σ.283.

τροπία καί τίς ἰδέες τῆς Δυτικῆς Θεολογίας· καί τρίτον ἡ χρησιμοποίηση ἀπό τούς ὀρθοδόξους θεολόγους ἕτοιμων ἐπιχειρημάτων τά ὁποῖα δανείζονταν ἀπό ρωμαιοκαθολικά ἐγχειρίδια κατά τοῦ νεοεμφανισθέντος Προτεσταντισμοῦ διαμόρφωσαν ἕνα διαφορετικό θεολογικό κλίμα ἀπό τά τέλη μάλιστα τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα, τό ὁποῖο, ὅπως ἦταν φυσικό, ἐπηρέασε ὅλη τήν μετέπειτα θεολογική κίνηση στόν εὐρύτερο ἑλληνικό χῶρο. Γράφει χαρακτηριστικά ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, πού ἴσως ὑπερβάλλει θέλοντας ἀκριβῶς νά ἐπισημάνει τήν πραγματική κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε: «Ἀτυχῶς ὅμως οὐχί μόνον ἐπεβλήθη ἡ οὐνία ἐν Ρωσίᾳ, ἀλλά καί ἐν αὐτῇ τῇ Κπόλει ἐφαίνετο ἐν τέλει τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἐπικρατήσασα ἡ λατινική Ἐκκλησία διά τῶν Ἰησουϊτῶν, ἐντεῦθεν δέ καθίστατο ἀναπόφευκτος ἡ ἐπίδρασις τῆς λατινικῆς Θεολογίας ἀφοῦ ἤδη ἐκινδύνευε ν' ἀλλοιωθῇ γενικῶς αὐτός ὁ χαρακτήρ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας»[109].

β. Προτεστάντες

Πρῶτες ἐπαφές Ὀρθοδόξων καί Προτεσταντῶν[110] ἔχουμε ἐπί πατριάρχου Ἰωάσαφ Β', ὁ ὁποῖος πληροφορήθηκε τή μεταρρύθμιση τοῦ Λουθήρου καί ἔστειλε στή Δύση τό διάκονο τοῦ Πατριαρχείου Δημήτριο Μυσό μέ ἐντολή νά σπουδάσει τά δόγματα τῶν διαμαρτυρομένων. Ὁ Μυσός πράγματι παρακολούθησε τίς συνάξεις τους καί «τῆς διδασκαλίας ἀκροατής ἐγένετο»[111]. Μετά ἑξάμηνο ἐπέστρεψε στήν Κωνσταντινούπολη (1559) μέ μετάφραση τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας τήν ὁποία συνόδευε ἐπιστολή τοῦ Φιλίππου Μελάγχθονος. Ὁ Μελάγχθων ἤθελε νά ἐνημερώσει τόν πατριάρχη σχετικά μέ τήν πίστη τῶν διαμαρτυρομένων. Ἀναφέρει μεταξύ ἄλλων ὅτι οἱ μεταρρυθμιστές σέβονται τήν Ἁγία Γραφή, τά δόγματα, τίς παραδόσεις

109. *Ἐξωτερικαί ἐπιδράσεις*... σ.23.

110. Γιά περισσότερα ἀνάμεσα στίς σχέσεις προτεσταντῶν καί ὀρθοδόξων κατά τήν ἐποχή αὐτή βλ. Ἰ. Καρμίρη, *Ὀρθοδοξία καί Προτεσταντισμός*, Ἀθῆναι 1937.

111. Ἐπιστολή Φιλίππου Μελάγχθονος πρός τόν Ἰωάσαφ, Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, *Turcograecia*, σ.559.

καί τή διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων. Ὁ πατριάρχης ἀρκέστηκε φαίνεται στίς πληροφορίες τοῦ διακόνου του καί δέν ἔστειλε καμιά ἀπάντηση στό Μελάγχθονα.

Ἐπί Ἱερεμίου τοῦ Β' οἱ διαμαρτυρόμενοι προέβαλαν ἐπίσημα τό ζήτημα περί ἑνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν «ὅπερ δυστυχῶς οὐ μόνον οὐδένα ἀπέφερε καρπόν ἀλλά ζημίαν μᾶλλον ἐπροξένησεν εἰς τήν ὀρθοδοξίαν, ἀπό τῆς στιγμῆς ἐκείνης ἐκτεθεῖσαν εἰς τήν λυσώδη καί ἀδιάκοπον τοῦ παπισμοῦ ἐκδίκησιν»[112]. Κατά τή διάρκεια τοῦ διαλόγου οἱ ὀρθόδοξοι ἀντέκρουσαν τίς ἀπόψεις τῶν Βυρτεμβεργείων Θεολόγων μέ βάση τήν πατερική παράδοση καί ἔστειλαν ὡς ἀπάντηση τίς περίφημες *Ἀποκρίσεις* τοῦ Ἱερεμίου Β' πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.

Στίς ἐν λόγω *Ἀποκρίσεις* ἐκφράζεται ἡ ὀρθόδοξη παράδοση καί συνεχίζεται ἡ πατερική Θεολογία. Ἐν τούτοις ὑπάρχουν κάποιες ἐπιρροές ἀπό τή Σχολαστική Θεολογία τῆς Δύσεως· κι αὐτό γιατί ὁ Γαβριήλ Σεβῆρος (1616) Ἀρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας πού συμμετεῖχε στίς ἐργασίες γιά τή σύνταξή τους, ἄν καί ἦταν σφοδρός ἀντίπαλος τῶν Δυτικῶν εἶχε δανεισθεῖ καθαρά σχολαστικούς ὅρους στήν περί μυστηρίων ἐργασία του[113]. Ἐπίσης μετά τίς πρῶτες αὐτές ἐπαφές ἄρχισαν οἱ ὀρθόδοξοι νά ἀσχολοῦνται μέ θέματα ἄγνωστα μέχρι ἐκείνη τήν ἐποχή στήν Ἀνατολή.

Ἀλλά ἐπί Ἱερεμίου τοῦ Β' οἱ σχέσεις τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας μέ τούς προτεστάντες δέν περιορίσθηκαν στό ἐπίπεδο τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν ἐπιστολῶν καί τήν ἀναίρεση τῆς *Αὐγουσταίας Ὁμολογίας* ἀπό τή μεριά τῶν ὀρθοδόξων. Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος, μετέπειτα πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, γράφει τήν περίφημη Ὀρθόδοξη Ὁμολογία (1625). Ἐκθέτει βέβαια σωστά τήν ὀρθόδοξη διδασκαλία ἐλπίζοντας ὅμως στήν ἕνωση μέ τούς προτεστάντες[114]. Ἡ ἐπιρροή ὅμως τῶν προτεσταντῶν στήν Ἀνατολή[115] κορυφώνεται μέ τή

112. Κ. Σάθα, *Βιογραφικόν σχεδίασμα περί τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου Β'*, (Ἀθῆναι 1870), Θεσσαλονίκη 1979, σ.ιη'.
113. Χρ. Παπαδοπούλου, *ὅ.π.*, σ.21-23.
114. Ἰ. Καρμίρη, *ὅ.π.*, σ.136 κ.ἑ.
115. Γιά τή δράση, τίς μεθοδεύσεις καί τίς ἰδέες τῶν προτεσταντῶν μισσιοναρίων στή Σμύρνη βλ. Κυριακοῦ Λαμπρύλου Χατζηνικολάου, *Ὁ μισσιονα-*

χάλκευση Ὁμολογίας στό ὄνομα τοῦ πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρη καί τή σιωπηρή ἀποδοχή της ἀπ' αὐτόν.

Ὁ Ναθαναήλ Κωνώπιος, πού ἔγινε ὕστερα ἀρχιεπίσκοπος Σμύρνης, θαύμαζε τούς προτεστάντες καί ἀποκαλοῦσε τούς Ἕλληνες «βαρβάρους». Φαίνεται ὅτι αὐτός ἔχει σχέση μέ τή σύνταξη τῆς Ὁμολογίας στό ὄνομα τοῦ ἀξιόλογου καί δραστήριου κατά τά ἄλλα Πατριάρχη[116]. Ἐκείνη βέβαια τήν ἐποχή πρέπει νά ἀναφέρουμε ὅτι ὁ Κύριλλος Λούκαρης εἶχε νά ἀντιμετωπίσει καί τούς ρωμαιοκαθολικούς μισσιονάριους πού δροῦσαν ἀκόμη καί σ' αὐτήν τήν Κωνσταντινούπολη. Καί ἐπειδή ἦταν ἀκριβῶς ἀντίθετος μέ τά σχέδιά τους κατόρθωσαν νά τόν ἐξώσουν μέ τή βοήθεια τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, ἀρκετές φορές ἀπό τό θρόνο καί εἶχαν σχεδιάσει μάλιστα νά τόν ἀπαγάγουν[117]. Ἦταν φυσικό λοιπόν γιά τόν πατριάρχη νά θέλει τή βοήθεια τῶν προτεσταντῶν σέ μιά ἐποχή τόσο κρίσιμη καί ἐπικίνδυνη γιά τήν ὀρθοδοξία. Τά ἀποτελέσματα ὅμως ἦταν ἀκριβῶς τά ἀντίθετα ἀπό αὐτά πού περίμενε ὁ Κύριλλος Λούκαρης καί ἡ ζημιά ἀρκετά μεγάλη. Ἡ «Λουκάρειος Ὁμολογία» προκάλεσε μεγάλο σάλο καί σύγχυση στό ὀρθόδοξο πλήρωμα.

Οἱ ρωμαιοκαθολικοί μισσιονάριοι ἰσχυρίζονταν ὅτι ὁ ὀρθόδοξος πατριάρχης «ἐκαλβίνησε» καί τήν ἀλήθεια τήν ἔχει τώρα μόνον ἡ Παπική Ἐκκλησία. Ἔτσι τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά προσέλθουν στό Ρωμαιοκαθολικισμό πλήθη ὀρθοδόξων στήν Πολωνία, τή Ρωσία, τήν Παλαιστίνη καί ἀλλοῦ. Παράλληλα οἱ προτεστάντες μισσιονάριοι προέβαλαν τόν ἰσχυρισμό ὅτι ἡ πίστη τους ταυτίζεται μέ ἐκείνη τῶν ὀρθοδόξων καί μετάφρασαν τό κείμενο τῆς Ὁμολογίας σέ πολλές εὐρωπαϊκές γλῶσσες, γιά νά στηρίξουν τή νεοσύστατη Ὁμολογία τους.

ρισμός καί Προτεσταντισμός εἰς τάς Ἀνατολάς, (α' ἔκδοση Σμύρνη 1836, β' ἔκδοση Ἀθῆναι 1837) κυρίως σ.1-64.

116. Χρ. Παπαδοπούλου, *Ἀπολογία Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως*, ἐν Ἱεροσολύμοις 1905, σ.6 κ.ἑ.

117. *Ὅ.π.*, σ.7.

4. Ἡ *Ὀρθόδοξος Ὁμολογία* τοῦ Πέτρου Μογίλα

Ἡ θέση στήν ὁποία εἶχε περιέλθει ἡ Ἀνατολική Ἐκκλησία ἦταν ἰδιαίτερα δυσχερής. Ἡ δράση τῶν ρωμαιοκαθολικῶν καί προτεσταντῶν μισσιοναρίων συνεχιζόταν μέ ἀμείωτη ἔνταση. Οἱ πρόξενοι τῶν χωρῶν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης στήν Κωνσταντινούπολη πίεζαν τό Πατριαρχεῖο νά δεχθεῖ τίς ξένες προπαγάνδες. Παράλληλα ὁ τουρκικός ζυγός δέν ἄφηνε μεγάλα περιθώρια ἐλεύθερης δραστηριοποίησης καί δράσης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Σ' αὐτή λοιπόν τήν κρίσιμη στιγμή ἀναγκάζεται ἡ Ὀρθόδοξη Ἀνατολική Ἐκκλησία νά ἀντιδράσει. Γιά καθαρά ποιμαντικούς λόγους ὑποχρεώνεται νά ἐκθέσει τό πιστεύω της καί νά τό ἀντιδιαστείλλει μέ ἐκεῖνο τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς καί Προτεσταντικῆς Ἐκκλησίας. Ὑπάρχει ἐπιτακτική ἀνάγκη νά διαφωτισθεῖ ὁ λαός, γιά νά μήν εἶναι εὐάλωτος στίς προσηλυτιστικές προσπάθειες τῶν δυτικῶν Ὁμολογιῶν.

Τό μεγαλύτερο κίνδυνο διέτρεχαν οἱ Ρῶσοι ὀρθόδοξοι, γιατί ἐκεῖ οἱ ρωμαιοκαθολικοί μισσιονάριοι μέ τή Λουκάρειο *Ὁμολογία* στά χέρια παρέσυραν πολλούς ὀρθοδόξους στήν Οὐνία. Βέβαια ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἡ γνώμη[118] ὅτι ἡ *Ὁμολογία* τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως ὠφέλησε τήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία γιατί τήν ὑποχρέωσε νά ἐπιστρατεύσει ὅλες τίς θεολογικές δυνάμεις πού διέθετε, μέ σκοπό νά ἀντιμετωπίσει τή νέα κατάσταση. Ἡ ἄποψη αὐτή θά μποροῦσε νά γίνει ἀποδεκτή διότι ἐκφράζει ὡς ἕνα σημεῖο τήν ἀλήθεια. Ἂν ὅμως σκεφθοῦμε τό πλῆθος τῶν ὀρθοδόξων πού ἀκολούθησαν τό ρωμαιοκαθολικισμό καί τήν Οὐνία στήν Πολωνία, Ρωσία, Παλαιστίνη, νησιά Αἰγαίου καί Ἰονίου πελάγους· κι ἀκόμη τήν ἰδιάζουσα κατάσταση στήν ὁποία βρισκόταν ἡ Ἀνατολική Ἐκκλησία λόγω τῆς «αἰχμαλωσίας», θά καταλήγαμε στό συμπέρασμα ὅτι ἡ βλάβη ἦταν μᾶλλον μεγαλύτερη ἀπό τήν ὠφέλεια. Ἐπειδή ἡ κρίση καί ἡ ἔνταση ἦταν πιό μεγάλη στήν περιοχή τῆς Ρωσίας, ὁ μητροπολίτης Κιέβου Πέτρος Μογίλας (1596-1647) συντάσσει

118. Ἰ. Καρμίρη, *Ὀρθοδοξία καί Προτεσταντισμός*, Ἀθῆναι 1937, σ.235.

τό 1638 Ὁμολογία Πίστεως[119] καί συγκαλεῖται παράλληλα τοπική σύνοδος στό Κίεβο (1640) γιά νά ἐπικυρώσει τό περιεχόμενό της. Πράγματι ἡ σύνοδος, συμπλήρωσε, διόρθωσε καί ἐνέκρινε τό κείμενο ὡς «Κατήχησιν ἤ ἔκθεσιν πίστεως τῆς ἐν τῇ Ρωσίᾳ τῇ μικρᾷ Ἐκκλησίας». Ὑπῆρξαν ὅμως ἀντιδράσεις καί ἀμφισβητήσεις γιά τό ἄν πράγματι ἡ Κατήχηση αὐτή ἐξέφραζε τήν ὀρθόδοξη διδασκαλία. Ἔτσι ὑποβάλλεται γιά ἔγκριση στό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καί στήν Τοπική Σύνοδο τοῦ Ἰασίου (1642). Στή σύνοδο αὐτή συμμετεῖχαν ὡς ἐκπρόσωποι τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ὁ Παρθένιος Νικαίας, ὁ Μελέτιος Συρίγος καί ἄλλοι «ἀρχιερεῖς καί κληρικοί»[120].

Ὁ Ἕλληνας θεολόγος Μελέτιος Συρίγος[121] μεταφράζει τό κείμενο στήν ἁπλή ἑλληνική καί μετά ἀπό πολλές τροποποιήσεις καί διορθώσεις ὑποβάλλει τήν *Ὁμολογία* στή σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως γιά τελική ἔγκριση. Στή σύνοδο αὐτή ἔλαβαν μέρος ἐκτός ἀπό τόν οἰκουμενικό πατριάρχη Παρθένιο (1639-1644) οἱ τρεῖς ἡγέτες τῶν πρεσβυγενῶν πατριαρχείων τῆς Ἀνατολῆς, δηλαδή ὁ Ἱεροσολύμων Παΐσιος, ὁ Ἀλεξανδρείας Ἰωαννίκιος καί Ἀντιοχείας Μακάριος. Τίς ἐργασίες τῆς συνόδου παρακολούθησαν ἀπό κοντά πολλοί ἐπίσκοποι καί ἄλλοι κληρικοί. Ἡ σύνοδος ἐνέκρινε τό κείμενο καί ἐπικύρωσε τήν ἑλληνική μετάφραση, πού ἀργότερα ἐκδόθηκε ὡς *Ὀρθόδοξος Ὁμολογία* σέ πολλές ἐκδόσεις καί μεταφράσθηκε σέ πολλές γλῶσσες. Στή διαφωτιστική ἐγκύκλιο τοῦ Νεκταρίου πατριάρ-

---

119. Οἱ ὁμολογίες πίστεως ἦταν κατά τήν ἐποχή αὐτή συνηθισμένο φαινόμενο. Πολλοί ἀπό τούς ἐκκλησιαστικούς ἄνδρες ἔχουν γράψει τέτοιου εἴδους κείμενα. Ἀναφέρουμε τά κυριώτερα ὀνόματα πού μαρτυροῦνται στίς πηγές, χωρίς βέβαια νά ἐξαντλοῦμε τό θέμα. Ἐκτός ἀπό τόν Πέτρο Μογίλα, ὁμολογίες ἔχουν γράψει: ὁ Θεοφάνης Κριτόπουλος, ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων, ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ Ἅγ. Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης, ὁ Ἀθανάσιος Πάριος.

120. Ἰ. Καρμίρη, *Διορθώσεις καί προσθαφαιρέσεις τοῦ Μελετίου Συρίγου ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ὁμολογίᾳ τοῦ Πέτρου Μογίλα,* Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α. (ἀνάτυπο), Ἀθῆναι 1955, σ.8.

121. Περισσότερα γιά τή ζωή καί τό συγγραφικό ἔργο τοῦ Μελετίου Συρίγου βλ. J. Pargoire, *Meletios Syrigos, sa vie et ses oeuvres,* ECHOS D'ORIENT, τόμ. 11 (1908), σ.σ. 264-280· τόμ. 12 (1909), σ.σ. 17-27, 167-175, 281-286, 336-342.

χη Ἱεροσολύμων πού ἦταν καί πρόλογος τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς Ὁμολογίας, ὑπάρχουν οἱ λόγοι πού ὁδήγησαν τήν Ἐκκλησία στή σύνταξή της[122].

Τά ἀντίτυπα τῆς πρώτης αὐτῆς ἐκδόσεως μοιράσθηκαν στό λαό καί γι' αὐτό σέ μικρό χρονικό διάστημα ἐξαντλήθηκαν. Ἔτσι ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων προβαίνει στή δεύτερη ἔκδοση τοῦ κειμένου, διότι, «ἐκινδύνευσε τό κοινόν τῶν ὀρθοδόξων ἵνα ὑστερηθῇ τοιούτου ἀναγκαιοτάτου καλοῦ»[123]. Τό κείμενο γιά τό ὁποῖο κάνουμε λόγο δέν εἶναι πλέον ἡ *Ὁμολογία Πίστεως* τοῦ Πέτρου Μογίλα ἀλλά πῆρε τόν τίτλο *Ὀρθόδοξος Ὁμολογία Πίστεως τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*. Μέ αὐτή τήν ἔννοια διεδραμάτισε σπουδαῖο ρόλο στή διαμόρφωση τῆς κατοπινῆς θεολογικῆς κίνησης στόν ὀρθόδοξο θεολογικό χῶρο, ἀφοῦ σ' αὐτή παρέπεμπαν συχνά οἱ μεταγενέστεροι θεολόγοι συγγραφεῖς. Ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε τή γνώμη τοῦ ἁγ. Νεκταρίου, ἐπισκόπου Πενταπόλεως, πού γράφει ὅτι ἡ «Ὀρθόδοξος Ὁμολογία τοῦ Πέτρου Μογίλα θεωρεῖται ὁμολογία τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας»[124]. Ἔτσι συχνά παραπέμπει σ' αὐτήν καί ἐπικαλεῖται τίς ἀπόψεις της[125].

Ὡς πρός τόν πρῶτο συντάκτη Πέτρο Μογίλα καί τό περιεχόμενο τῆς Ὁμολογίας θά μπορούσαμε νά κάνουμε τίς παρακάτω γενικές παρατηρήσεις. Ὁ Πέτρος Μογίλας εἶχε δεχθεῖ «σφοδρές ἐπιδράσεις ἀπό τή ρωμαιοκαθολική θεολογία»[126]. Σέ βαθμό μάλιστα πού νά μή βλέπει καμιά πραγματική διαφορά ἀνάμεσα στήν Ἀνατολική καί τή Δυτική Ἐκκλησία[127]. Ὁ Μογίλας μέ τόν κρυπτολατινισμό του ἦταν πιό ἐπικίνδυνος κι ἀπό τήν Οὐνία, διότι δέν ἔβλεπε ἀνυπέρβλητες διαφορές στό

---

122. Ἰ. Καρμίρη, *Τά Δογματικά καί Συμβολικά Μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. 2, Graz ²1968, σ.585-86.
123. Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, *Πρόλογος* στή β' ἔκδοση τῆς *Ὀρθοδόξου Ὁμολογίας*, Ἰ. Καρμίρη, *ὅ.π.*, σ.590.
124. *Περί τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καί περί ἱερῶν μνημοσύνων*, Ἀθῆναι 1972, σ.22.
125. Βλ. *ὅ.π.*, σ.22, 143, 163.
126. Ἀντωνίου - Αἰμιλίου Ν. Ταχιάου, *Ὁ Παΐσιος Βελιτσκόφσκι (1722-1794) καί ἡ ἀσκητικοφιλολογική σχολή του*, Θεσσαλονίκη 1964, σ.23.
127. Γεωργίου Φλορόφσκυ, *Σταθμοί τῆς Ρωσικῆς Θεολογίας*, μετάφρ. Εὐτυχίας Β. Γιούλτση, Θεσσαλονίκη 1986, σ.118.

δόγμα μεταξύ Ἀνατολῆς - Δύσης. Κατά τόν Μογίλα τό «filioque» καί τό «per filium» διέφερε μόνο στή φρασεολογία. Ἀπό τόν ἐσωτερικό ἐκλατινισμό στή Ρωσική Ἐκκλησία καί θεολογία δέ διέβλεπε καμιά ἀπειλή. Ἀποδέχθηκε τόν ἐκλατινισμό αὐτό καί ἀπό μιά ἄποψη τόν προώθησε, γιά χάρη τῆς ἐξασφάλισης τῆς ἐξωτερικῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἐκκλησίας[128]. Εἰδικότερα γιά τό περιεχόμενο τῆς *Ὁμολογίας* μποροῦμε νά παρατηρήσουμε τά ἑξῆς:

Σ' αὐτή καθρεπτίζεται τρόπον τινά ἡ θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀφοῦ συμμετεῖχαν στίς ἐργασίες τῆς ἔγκρισης καί ἐπικύρωσής της, ἐκτός ἀπό τόν πρῶτο της συντάκτη Πέτρο Μογίλα ἀρχιεπίσκοπο Κιέβου, οἱ τέσσερις πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς, πολλοί ἐπίσκοποι καί ἄλλοι θεολόγοι. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ὁμολογία ἦταν ἕνα πανορθόδοξο κείμενο πού ἔτυχε γενικῆς ἀποδοχῆς, γι' αὐτό καί ἡ ἀξία του εἶναι μεγάλη. Οἱ ἐπιδράσεις ἀπό τίς δυτικές Κατηχήσεις καί γενικότερα ἀπό τή δυτική θεολογία εἶναι ἀναμφισβήτητες. Ἔχουν μάλιστα ἐπισημανθεῖ ἀπό παλαιότερους ἐρευνητές[129]. Αὐτοί ὅμως τονίζουν συνήθως ὅτι οἱ ἐπιδράσεις αὐτές εἶναι ἐντελῶς ἐξωτερικές[130], καί ὄχι οὐσιαστικές.

Τό πρῶτο κείμενο τῆς *Ὁμολογίας* πού συντάχθηκε ἀπό τόν Πέτρο Μογίλα εἶχε ὡς πρότυπο τίς δυτικές Κατηχήσεις καί μάλιστα τοῦ Ἰησουΐτη Πέτρου Κανισίου. Ἐπίσης ἡ ταξινόμηση τοῦ ὑλικοῦ καί ἡ παράθεση μοιάζει μέ τίς ἀντιπροτεσταντικές ἐκθέσεις πού ἐμφανίσθηκαν τήν ἐποχή αὐτή στήν Εὐρώπη στή διάρκεια τῆς Ἀντιμεταρρυθμίσεως.

Οἱ διορθώσεις πού ἔγιναν ἀπό τό μεγάλο θεολόγο τῆς Κωνσταντινουπόλεως Μελέτιο Συρίγο, καί τίς Συνόδους τοῦ Ἰασίου καί Κωνσταντινουπόλεως, περιορίσθηκαν σέ θέματα «καθαρά» δογματικά καί ἀναφέρονται κυρίως στό πρῶτο μέρος. Στό δεύτερο καί τρίτο μέρος τῆς *Ὁμολογίας* πού ἰδιαίτερα μᾶς ἐνδιαφέρει στά πλαίσια τῆς παρούσης ἐργασίας, μᾶλλον δέν ἔ-

---

128. *Ὅ.π.*, σ.118-119.
129. Ἰ. Καρμίρη, *ὅ.π.*, σ.587. Ἰδίου, *Διορθώσεις*... σ.11.
130. Χρ. Παπαδοπούλου, *Ἐξωτερικαί ἐπιδράσεις*... σ.30.

γιναν καθόλου διορθώσεις ἤ κι ἄν ἔγιναν ἦταν ἐλάχιστες[131]. Νά σημειώσουμε σ' αὐτό τό σημεῖο ὅτι τό δεύτερο μέρος τῆς *Ὁμολογίας* πού ἐπιγράφεται «Περί ἐλπίδος», περιλαμβάνει γενικά γιά τήν προσευχή καί ἑρμηνεύονται ἡ Κυριακή προσευχή καί οἱ Μακαρισμοί. Τό τρίτο μέρος φέρει τόν τίτλο «Περί Ἀγάπης». Ἀναπτύσσονται οἱ «ἀναγκαῖες» γενικές ἀρετές. Γίνεται λόγος γιά τά ἁμαρτήματα - θανάσιμα καί μή -προπατορικό. Καί τέλος ἑρμηνεύονται οἱ δέκα ἐντολές. Γιατί δέ διορθώθηκε τό δεύτερο καί τρίτο μέρος τῆς Ὁμολογίας, πού ἀσχολεῖται μέ θέματα πρακτικοηθικοῦ περιεχομένου, εἶναι ἕνα μεγάλο πρόβλημα πού πρέπει νά διερευνηθεῖ. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἡ γνώμη ὅτι δέν ἔγιναν διορθώσεις στό δεύτερο καί τρίτο μέρος «δι' ἔλλειψιν χρόνου ἀφ' ἑνός καί πραγματικῶν διαφορῶν μεταξύ ὀρθοδόξων καί Λατίνων ἐπί τῶν ἠθικοπρακτικῶν καί ἀσκητικῶν ζητημάτων... ἀφ' ἑτέρου»[132].

Βέβαια εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ χρόνος πού εἶχε στή διάθεσή του ὁ Μελέτιος Συρίγος ἦταν ἐλάχιστος. Νομίζουμε ὅμως ὅτι δέν θά ἄφηνε κανένα μέρος τοῦ κειμένου ἀδιόρθωτο, ἄν εἶχε οὐσιαστικές ἀντιρρήσεις ὅσον ἀφορᾶ τήν «ὀρθοδοξία» τοῦ κειμένου. Ἄν δεχθοῦμε τή δεύτερη ἄποψη, ὅτι δηλαδή δέν ὑπῆρχαν διαφορές σέ θέματα ἠθικῆς διδασκαλίας ἀνάμεσα στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καί τίς Δυτικές χριστιανικές Ὁμολογίες, τό πρόβλημα ὄχι μόνο δέ λύνεται, ἀλλά περιπλέκεται περισσότερο. Διότι, ἄν εἶχαν κοινή τήν ἐμπειρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ἔπρεπε νά συμφωνοῦν καί στό δόγμα, ἐφ' ὅσον εἶναι γνωστό ὅτι τά δόγματα τῆς Ἐκκλησίας δέν εἶναι λογικά κατασκευάσματα καί ἀφηρημένες λογικές κατηγορίες, ἀλλά ἔκφραση τῆς ἐμπειρίας τῆς Ἐκκλησίας, ἔκφραση τῆς ζωῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας. Καί κάθε δόγμα ἔχει τίς ἀνθρωπολογικές του προεκτάσεις, ἐξασφαλίζοντας τή δυνατότητα τῆς σωτηρίας στούς πιστούς. Καί ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται ὁ βασικός λόγος πού ὅλοι οἱ μεγάλοι Πατέρες ἐπέμεναν στήν ἀκρίβεια τῆς διατυπώσεως τῶν δογμάτων.

Οἱ δογματικές διαφορές ἀνάμεσα στήν Ἀνατολή καί τή

---

131. Ἰ. Καρμίρη, *ὅ.π.*, σ.13.
132. *Ὅ.π.*, σ.13.

Δύση ἦταν κάτι τό φυσικό καί τό δεδομένο. Δέν μπορεῖ λοιπόν τό ἦθος νά ἦταν κοινό, ἔστω κι ἄν ὑπῆρχαν ὁρισμένες ἐπιρροές, οἱ ὁποῖες βέβαια δέν μπόρεσαν νά ἀλλοιώσουν τήν ὀρθόδοξη παράδοση. Ἀλλοῦ λοιπόν πρέπει νά ἀναζητήσουμε τούς λόγους γιά τούς ὁποίους ὁ Μελέτιος Συρίγος δέ διόρθωσε τό δεύτερο καί τρίτο μέρος.

Πρῶτον ὁ Μελέτιος Συρίγος εἶχε σπουδάσει στή Δύση καί χρησιμοποίησε τά συγγράμματα τῶν Λατίνων διδασκάλων του. Ἔτσι ἐπωφελήθηκε ἀπό αὐτά, γιά νά ἀντικρούσει τίς θέσεις τοῦ Προτεσταντισμοῦ. Παράλληλα ἦταν ζηλωτής τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. Γράφει χαρακτηριστικά ὁ Δημήτριος Προκοπίου «καίτοι γε δοκεῖ πνέειν τόν Βελαρμῖνον (στά συγγράμματά του) οὐχ ἧττον μέντοι ζηλωτής ἦν διάπυρος τῶν δογμάτων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καί τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως τέκνον γνήσιον ἀλλ' οὐκ ἀνδράποδον τῆς Ρωμαϊκῆς αὐλῆς»[132α]. Παράλληλα ὁ Συρίγος ἔχει χαρακτηρισθεῖ ὡς «εἷς τῶν σοφωτέρων ἀνδρῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος»[133].

Κατά δεύτερο λόγο μπορεῖ νά μήν ὑπῆρχαν θεολογικές προϋποθέσεις διακρίσεως τῶν λεπτῶν ἀλλά θεμελιακῶν διαφορῶν μεταξύ Δυτικῆς καί Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Μπορεῖ τό ὀρθόδοξο αἰσθητήριο νά εἶχε ἀμβλυνθεῖ ὄχι μόνον στό πρόσωπο τοῦ Συρίγου πού χαρακτηρίζεται ὡς φορέας τοῦ πνεύματος τοῦ Βελαρμίνου, ἀλλά καί τῶν ἄλλων πατριαρχῶν καί ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς. Πράγματι μιά μερίδα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας εἶχε τήν ἐντύπωση ὅτι τό ἦθος ἀνάμεσα σέ Ἀνατολή καί Δύση συμπίπτουν. Αὐτό γίνεται πιό φανερό κι ἀπ' ὅσα ἀναφέραμε γιά τή στάση πολλῶν ἐπισκόπων ἀπέναντι στούς Δυτικούς μισσιονάριους. Βέβαια μ' ὅσα ἔχουμε πεῖ δέν ἐξαντλοῦμε ἐδῶ τό θέμα, ἀλλά ἴσως χρειαστεῖ νά ἐπανέλθουμε.

Στό κείμενο τῆς Ὀρθοδόξου Ὁμολογίας δέν ὑπάρχει ἡ θεμελιακή γιά τήν ὀρθόδοξη Ἀνατολή διάκριση οὐσίας καί ἐνέργειας στήν Τριαδική Θεότητα. Εἶναι βέβαια γνωστό, πόσος λό-

---

132α. Κ. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. Γ', Βενετία 1872, (Ἀθῆναι 1972) σ.484-485.

133. Μελετίου, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, τόμ. Γ', Βιέννη 1784, σ.451.

γος ἔγινε καί πόσα συγγράμματα γράφτηκαν, ἀλλά καί πόσες σύνοδοι συγκροτήθηκαν στήν Κωνσταντινούπολη κατά τό 14ο αἰώνα, πού ἀποδέχθηκαν καί ἐπικύρωσαν πανηγυρικά τή διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ.

Τό δόγμα διασπᾶται ἀπό τό ἦθος καί ἡ ἠθική διδασκαλία ἐκτίθεται μέ σχολαστικό τρόπο καί λαμβάνει μάλιστα μιά νομική μορφή.

Ἡ ἁμαρτία ὁρίζεται ὡς παράβαση νόμου τοῦ Θεοῦ, καί ἡ παράβαση αὐτή εἶναι κυρίως μιά ἐναντίωση, «ὅπου ἐναντιώνεται στή θέληση τοῦ Θεοῦ»[134]. Ὑπάρχει ἀκόμη ἡ διαίρεση τῶν ἁμαρτιῶν σέ θανάσιμα καί μή θανάσιμα ἁμαρτήματα καί ἡ ὅλη διδασκαλία περί ἀρετῶν καί κακιῶν γίνεται μέ σχολαστικό τρόπο.

Ἡ διδασκαλία ἐπίσης γιά τό μυστήριο τῆς ἐξομολογήσεως φέρει ἔντονη τήν ἐπίδραση τῆς Δυτικῆς Θεολογίας καί πρακτικῆς, ἀφοῦ γίνεται λόγος γιά τά τέσσερα συστατικά τοῦ μυστηρίου[135]. Ἀκόμη συνιστᾶται στούς πιστούς νά συμμετέχουν στό μυστήριο μιά φορά τό χρόνο τουλάχιστον, ἤ τέσσερες ἤ πιό πολλές ὅταν πρόκειται γιά πνευματικά προοδευμένους χριστιανούς.

Στό κείμενο ἀκόμη τῆς Ὀρθοδόξου Ὁμολογίας γίνεται λόγος καί γιά τίς «ἐντολές τῆς Ἐκκλησίας» τίς ὁποῖες πρέπει νά τηροῦν οἱ πιστοί. Ἐδῶ ἡ ἐπίδραση ἀπό τή δυτική θεολογία εἶναι πιό φανερή ἀφοῦ ἀνάλογες διδασκαλίες βρίσκουμε στίς δυτικές Κατηχήσεις.

Τέλος, ἡ *Ὀρθόδοξος Ὁμολογία* ἀποτέλεσε τό πρότυπο γιά τή σύνταξη ὅλων τῶν μεταγενέστερων ὀρθόδοξων Κατηχήσεων στόν εὐρύτερο Ἑλλαδικό χῶρο[136]. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἐν

---

134. Ἰ. Καρμίρη, *Τά Δογματικά καί Συμβολικά Μνημεῖα,* Β΄, σ.668.

135. *Ὅ.π.,* σ.642.

136 Ἀναφέρουμε ἐδῶ τίς πιό γνωστές *Κατηχήσεις* κατά τό ΙΘ΄ αἰώνα στίς ὁποῖες γίνεται σύντομη ἑρμηνεία τῶν ἐντολῶν τοῦ Δεκαλόγου.

Πλάτωνος Μητροπολίτου Μόσχας, *Ὀρθόδοξος Διδασκαλία,* (μετάφρ. Ἀ. Κοραῆ α΄ ἔκδοση 1782), Ἀθήνα [3]1836.

Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, *Κατήχησις ἡ Ὀρθόδοξος Διδασκαλία τῆς χριστιανικῆς πίστεως,* (ἐπανέκδοση τῆς Ὀρθοδόξου Διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνος Μόσχας). *Τά σωζόμενα Ἐκκλησιαστικά συγγράμματα,* τόμ. Α΄, Ἀθήνα 1862, σ.σ.1-132.

λόγω Κατηχήσεις ἐκδόθηκαν ὕστερα ἀπό τήν ἔγκριση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἤ τῆς Συνόδου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

Κατήχησις ἤ Ὀρθόδοξος διδασκαλία, ἐκδ. Ἀ. Κορομηλᾶ, Ἀθήνα 1836.

Δ. Ν. Βερναρδάκη, *Ἱερά Κατήχησις,* Κωνσταντινούπολις [2]1872.

Α. Ζ. Μαμούκα, *Χριστιανική Κατήχησις,* Ἀθήνα 1861.

Νεοφύτου Γεωργιάδου, *Χριστιανική κατ' ἔκτασιν Κατήχησις τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς καί Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας,* Ἀθήνα 1860.

Κ.Δ. Δαμαλᾶ, Στοιχειώδης *Ὀρθόδοξος Κατήχησις,* Ἀθήνα 1878.

Κ. Βαφείδου, Στοιχειώδης *Ὀρθόδοξος Χριστιανική Κατήχησις,* Κωνσταντινούπολις 1883.

Β. Γεωργιάδου, *Σύνοψις Ἱερᾶς Κατηχήσεως,* Ἀθήνα 1871.

Ἰ. Μοσχάκη, *Χριστιανική Κατήχησις,* Ἀθήνα 1888.

Θεοκλήτου Ἀρχιεπισκόπου Μονεμβασίας καί Σπάρτης, *Ὀρθόδοξος Κατήχησις,* Ἀθήνα 1896.

Νεκταρίου Κεφαλᾶ Μητροπολίτου Πενταπόλεως, *Ὀρθόδοξος Ἱερά Κατήχησις,* Ἀθήνα 1899.

Ε. Ι. Μεσολωρᾶ, *Ὀρθόδοξος Χριστιανική Κατήχησις,* Ἀθήνα 1892.

Ἀρχιμ. Προκοπίου Δενδρινοῦ, *Διδασκαλία Χριστιανική ἤτοι ἱερά Κατήχησις,* Ἀθήνα 1841.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΜΟΡΦΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

1. Παλαιός καί Νέος Νόμος

Ἡ ἔννοια τοῦ Νόμου κυριαρχεῖ στήν Παλαιά Διαθήκη. Νόμος εἶναι ἡ νομοθετική ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ καί κατ' ἐπέκταση τό σύνολο τῶν ἐντολῶν του[1]. Ὁ Νόμος τοῦ Θεοῦ βρίσκει τό πλήρωμά του στό πρόσωπο τοῦ Λόγου πού εἶναι ὁ Χριστός. Βέβαια στήν πατερική παράδοση ὁ Χριστός χαρακτηρίζεται μερικές φορές καί ὡς Νόμος τοῦ Θεοῦ[2], ἤ ὡς καινός Νόμος. Γενικότερα ὅμως ἡ ἔννοια τοῦ νόμου ὑποχωρεῖ, γιά νά δώσει τή θέση της στήν ἔννοια τῆς χάριτος[3] πού φανερώνει ὁ Λόγος τοῦ

1. Βλ. J. Daniélou, *Théologie du Judéo-christianisme,* Paris 1957, σ.216.
2. Βλ. π.χ. Ἑρμᾶ, *Ποιμήν,* Παραβολή 8, 3, 2. «Ἄκουε φησί τό δένδρον τοῦτο τό μέγα τό σκεπάζον πεδία καί ὄρη καί πᾶσαν τήν γῆν νόμος Θεοῦ ἐστιν ὁ δοθείς εἰς ὅλον τόν κόσμον· ὁ δέ νόμος οὗτος ὁ υἱός τοῦ Θεοῦ ἐστιν ὁ κηρυχθείς εἰς τά πέρατα τῆς γῆς». R. Joly, Hermas, *Le Pasteur,* «Sources Chrétienes», τόμ. 53, Paris 1958, σ.266. Ὁ μάρτυς Ἰουστίνος ἐπίσης γράφει σχετικά: «Ὁ γάρ ἐν Χωρήβ παλαιός ἤδη νόμος καί ὑμῶν μόνων: ὁ δέ πάντων ἁπλῶς· Νόμος δέ κατά νόμου τεθείς τόν πρό αὐτοῦ ἔπαυσε· καί διαθήκη μετέπειτα γενομένη τῶν προτέρων ὁμοίως ἔστησεν. Αἰωνιός τε ἡμῖν νόμος καί τελευταῖος ὁ Χριστός ἐδόθη καί ἡ διαθήκη πιστή, μεθ' ἥν οὐ νόμος, οὐ πρόσταγμα οὐκ ἐντολή». *Διάλογος πρός Τρύφωνα,* 11,2 PG 6, 497B.
3. Ἀναλυτικά γιά τό πρόβλημα τῶν σχέσεων Νόμου καί χάριτος βλ. Β. Στο-

Θεοῦ. Ἐπιγραμματικό εἶναι τό κείμενο τοῦ Μελίτωνος Σάρδεων: «Παλαιός μέν ὁ νόμος, καινός δέ ὁ λόγος. Πρόσκαιρος ὁ τύπος, ἀΐδιος δέ ἡ χάρις... Καί γάρ ὁ νόμος λόγος ἐγένετο [...] καί ἡ ἐντολή χάρις»[4]. Ὁ νόμος ὑποχωρεῖ μπροστά στή χάρη[5]. Καί ἡ χάρη ὑπερβάλλει τό νόμο. Ὁ νόμος δέν παύει νά διατηρεῖ τήν παιδαγωγική του ἀξία καί στήν Ἐκκλησία. Ὁποιοσδήποτε ὅμως περιορισμός τῆς χάριτος σέ νομικά πλαίσια ἀποτελεῖ παλινδρόμηση στόν Ἰουδαϊσμό. Ἡ ἰδιαίτερη ἐνασμένιση στήν ἔννοια τοῦ νόμου καί γενικότερα σέ νομική ὁρολογία φανερώνει πάντοτε κάποια ὑποχώρηση τοῦ χαρισματικοῦ πνεύματος.

Στήν προοπτική τῆς παιδαγωγικῆς ἀποστολῆς τοῦ νόμου παρατηροῦμε μιά τριμερή διάκριση. Ἔτσι ἔχουμε τό «φυσικό» νόμο, τό «μωσαϊκό» νόμο καί τό νόμο τῆς «χάριτος»[6]. Τή διάκριση αὐτή συχνά συναντοῦμε καί στούς συγγραφεῖς τῆς Τουρκοκρατίας. Τί σημαίνει ὅμως ὁ ὅρος Νόμος Θεοῦ καί ποιό εἶναι τό ἐννοιολογικό περιεχόμενό του στά κυριότερα κείμενα τῆς ἐποχῆς πού ἐξετάζουμε;

Στό σχέδιο τῆς θείας οἰκονομίας γιά τή σωτηρία καί τελείωση τοῦ ἀνθρώπου διαδραματίζει βασικό παράγοντα ὁ νόμος πού ἐκλαμβάνεται κατά τήν τριμερή διάκριση πού σημειώσαμε. Ὑπάρχουν τρία εἴδη νόμου. Ἀρχικά ἔχουμε τό φυσικό νόμο πού ἀποκαλεῖται καί ἔμφυτος νόμος. Ἡ διάνοια τοῦ κάθε ἀνθρώπου εἶναι προικισμένη ἀπό τό Θεό μέ τό φυσικό νόμο. Μέ τή βοήθεια τοῦ φυσικοῦ νόμου διακρίνει τό ἀγαθό ἀπό τό πονηρό, τό καλό ἀπό τό αἰσχρό, τό δίκαιο ἀπό τό ἄδικο[7]. Μέ

γιάννου, *Χριστός καί Νόμος*, Θεσσαλονίκη 1976.

4. *Περί Πάσχα* 4, 7, Othmar Perler, Méliton des Sardes, sur la Pâque, «Sources Chrétiennes», τόμ. 123, Paris 1966, σ.62, 64.

5. «Παρῆλθεν ἡ σκιά τοῦ νόμου τῆς χάριτος ἐλθούσης», *Θεοτοκίον*, Ἑσπερινοῦ τοῦ Σαββάτου β' ἤχου.

6. «Τῶν θείων νόμων εἴδη τρία παρά τοῦ μακαρίου διδασκόμεθα Παύλου. Τόν μέν γάρ δίχα γραμμάτων ἔφη διά τῆς κτίσεως καί τῆς φύσεως τοῖς ἀνθρώποις δεδόσθαι... τόν δέ διά Μωϋσέως ἐν γράμμασι παρεσχῆσθαι... καί τρίτον μετά τούτους τεθέντα, τόν τῆς χάριτος». Θεοδωρήτου, *Ἑρμηνεία εἰς τούς Ψαλμούς* 18, 1, PG 80, 989C.

7. Βικεντίου Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, χφ ΕΒΕ 2309 φ.12. Γιά τή γνησιότητα τοῦ ἔργου βλ. Βασιλικῆς Μπόμπου-Σταμάτη, *Ὁ Βικέντιος Δαμοδός* Βιογραφία-Ἐργογραφία 1700-1752, Ἀθήνα 1982, σσ.101, 301. Ἐπίσης βλ. ἰδίας, *Ὁ Κώδικας τῆς ΕΒΕ 2309 καί τό περιεχόμενό του*, Τόμος Ἀφιέ-

τήν πάροδο τοῦ χρόνου ὁ ἄνθρωπος ἀπομακρύνεται ἀπό τό φυσικό νόμο. Ὁ νόμος αὐτός γίνεται «ἀμυδρός καί σκιώδης διά τά διεφθαρμένα ἤθη τῶν ἀνθρώπων»[8]. Γι' αὐτό ὁ Θεός ἐκλέγει τόν περιούσιο λαό του καί ἀποκαλύπτει σ' αὐτόν τό μωσαϊκό νόμο. Ὁ νόμος ὅμως πού δόθηκε στό Μωυσῆ δέν εἶναι νέος. «Εἶναι μία καινοποίησις, καί καλλώπισμα τοῦ φυσικοῦ νόμου». Αὐτή τή διευκρίνηση θεωρεῖ ἀναγκαία ὁ Βικέντιος Δαμοδός, γιά νά διαφωτίσει τούς ἱερεῖς καί τούς πνευματικούς πού διδάσκουν τό λαό. Ἄν λοιπόν τηροῦν τίς ἐντολές τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου τό κάνουν ὄχι γιατί δόθηκαν στό Μωυσῆ, ἀλλά γιατί εἶναι ἐνδιάθετοι καί ἔμφυτοι στή διάνοιά τους. Ἐξάλλου βεβαιώθηκαν ἀπό τόν Κύριο ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστό[9].

Ὁ μωσαϊκός νόμος εἶναι τό θέλημα τοῦ Θεοῦ, ὄχι ὅμως τό «εὐάρεστον» καί «τέλειον»[10]. Συγχωρήθηκε ἀπό τό Θεό «διά τήν ἀσθένειαν αὐτῶν». Ἄν ὅμως αὐτό ἰσχύει εὐρύτερα γιά τίς νομικές διατάξεις τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου (π.χ. θυσίες, περιτομή), δέν ἰσχύει γιά τό Δεκάλογο. Αὐτός ἔχει αἰώνιο κῦρος. Τά «καιρικά ἐντάλματα» καί τά «δικαιώματα τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου», σημειώνει ὁ Ἀθανάσιος Πάριος, κατέπαυσαν μέ τήν ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ. Οἱ δέκα ἐντολές ὅμως, πού ἦσαν θεμελιωμένες στό φυσικό νόμο, ὄχι μόνο δέν καταργήθηκαν, ἀλλά καί συμπληρώθηκαν ἀπό τόν Ἰησοῦ Χριστό[11]. Ὁ Βικέντιος Δαμοδός καί ὁ Ἀθανάσιος Πάριος τονίζουν τή σχέση τοῦ Δεκαλόγου μέ τόν ἔμφυτο φυσικό νόμο. Προφανῶς εἶχαν νά ἀντιμετωπίσουν κάποιους «ἀντινομιστές» πού ἀμφισβητοῦσαν τήν τή-

---

ρωμα στόν καθηγητή Λ. Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1978, σσ.53-60.

8. Βικεντίου Δαμοδοῦ, *ὅ.π.*

9. «Ὁ γραπτός νόμος, ὁποῦ ἐδώθη τοῦ Μωϋσέως, εἶναι μία καινοποίησις, καί καλλώπισμα τοῦ φυσικοῦ νόμου, καί ὄχι τί πρᾶγμα νέον· διά νά μήν ἤθελε νομίσῃ ὁ λαός ἀκούοντας κάποιαν ἀναίρεσιν τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου, ὅτι δέν εἶναι ὑποκείμενος εἰς τούτους τούς νόμους. Ἐπειδή εἶναι ἀφελέστατον, ὅτι δέν πρέπει νά τηροῦμεν τάς ἐντολάς, διότι ἐδώθησαν διά τοῦ Μωϋσέως, ἀλλά διατί εἶναι ἐνδιάθετοι, καί ἔμφυτοι εἰς τάς διανοίας μας, καί ὕστερον ἐφανερώθησαν, καί ἐβεβαιώθησαν διά τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ». *Περί τοῦ Δεκαλόγου,* χφ ΕΒΕ 2309, φ.12.

10. Ἀθανασίου Παρίου, *Ἐπιτομή εἴτε συλλογή τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων,* Λειψία 1806, σ.109.

11. *Ὅ.π.*, σ.385.

ρηση τοῦ μωσαϊκοῦ Δεκαλόγου ἀπό τούς Χριστιανούς.

Ὁ Δαμοδός δέν τούς κατονομάζει, ἀλλά τούς χαρακτηρίζει «ἀσεβεῖς» καί «παράνομους». Ἀποκαλύπτει μάλιστα τή διδασκαλία τους καί τίς προθέσεις τους. Διδάσκουν λοιπόν αὐτοί ὅτι, «ὁ θεῖος νόμος ἤ εὔκολος ἄς εἶναι, ἤ δύσκολος δέν εἶναι ὅμως ἀναγκαῖος διά τήν σωτηρίαν»[12]. Τό «δυσεβές» καί «ἀνίερο» δόγμα τους προσπαθοῦν νά τό στηρίξουν στήν αὐθεντία τοῦ Ἀπ. Παύλου, ὑποστηρίζοντας ὅτι τά ἔργα τοῦ νόμου δέν εἶναι ἀναγκαῖα γιά τή σωτηρία[13].

Τά ἔργα ὅμως εἶναι «διττά», παρατηρεῖ ὁ Δαμοδός. Ἄλλα προηγοῦνται τῆς πίστεως καί ἄλλα ἀκολουθοῦν τήν πίστη. Τά ἔργα πού ζητήθηκαν πρίν τήν ἔνσαρκο οἰκονομία, πρίν δηλαδή τήν ἐνανθρώπηση τοῦ Θεοῦ Λόγου, δέν εἶναι ἀναγκαῖα γιά τούς Χριστιανούς. Ἔτσι ἡ «περιτομή οὐδέν ἐστι, καί ἡ ἀκροβυστία οὐδέν ἐστιν, ἀλλά τήρησις ἐντολῶν Θεοῦ»[14]. Ἔργα τῆς πίστεως εἶναι ἡ ἀγάπη, ἡ ἐλπίδα, ὁ θεῖος φόβος, ἡ μετάνοια. Ἡ πίστη εἶναι ἡ ἀρχή τῆς σωτηρίας. Δέ δίδεται γιά τά ἔργα πού πράττει ὁ ἄνθρωπος, δέν εἶναι μισθός ἀλλά εἶναι χάρισμα καί δῶρο Θεοῦ[15].

Στήν προκειμένη περίπτωση ὁ Δαμοδός ἀπαντᾶ μᾶλλον στούς μισσιονάριους τῶν προτεσταντῶν πού δροῦσαν στόν εὐρύτερο ἑλλαδικό χῶρο. Συνιστᾶ λοιπόν στούς ἱερεῖς καί τούς πνευματικούς νά διδάσκουν τούς Χριστιανούς ὅτι ὅλοι ὀφείλουν νά ὑπακούουν στόν νόμο καί ἐννοεῖ προφανῶς τό Δεκάλογο. Οἱ προτεστάντες δίδασκαν ὅτι ὁ ἄνθρωπος σώζεται μόνο μέ τήν πίστη διά τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ. Στά ἔργα πού εἶναι δείγματα τῆς πίστεως ὁ ἄνθρωπος δέ συμβάλλει σέ τίποτα μέ τίς φυσικές του δυνάμεις[16]. Γιά τούς ὀρθοδόξους ἡ τήρηση τοῦ Δεκαλόγου εἶναι ἀναγκαία. Ὁ Δεκάλογος δίδασκε τήν πίστη στόν ἕνα καί μοναδικό Θεό, γιά νά προφυλάξει τούς Ἰσραηλίτες ἀπό τήν πολυθεΐα τῶν ἐθνικῶν. Περιεῖχε ὅμως «σκιωδῶς»

---

12. *Περί τοῦ Δεκαλόγου,* χφ. ΕΒΕ 2309, φ.13ν.
13. Βλ. *Ρωμ.* 3,28· *Ἐφεσ.* 2,8.
14. *Α΄ Κορ.* 7,19.
15. *Περί τοῦ Δεκαλόγου,* ὅ.π., φ.14ν.
16. Ν. Ματσούκα, *Ὁ Προτεσταντισμός,* Θεσσαλονίκη 1978, σ.42.

τό μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος[17]. Ἀκόμη ἡ νομοθεσία πού ρύθμιζε τίς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων στηριζόταν στήν ἀρχή «ὅ σύ μισεῖς ἑτέρῳ μή ποιήσεις».

Ὁ τέλειος ὅμως νόμος εἶναι ἐκεῖνος πού ἀποκαλύπτεται ἀπό τόν ἴδιο τό Χριστό στήν ἐπί τοῦ Ὄρους Ὁμιλία. Ὁ νόμος αὐτός λέγεται εὐαγγελικός καί πνευματικός[18]. Χρησιμοποιεῖται δηλαδή ὁ ὅρος «Νόμος» καί γιά τό Εὐαγγέλιο. «Τοῦ Χριστοῦ ὁ νόμος εἶναι ἡ Νέα Διαθήκη καί καλεῖται νόμος εὐαγγελικός, καί νόμος τῆς χάριτος»[19].

Ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στό Νόμο τοῦ Μωυσέως καί τό Νόμο τοῦ Χριστοῦ συναντᾶται συχνά στά κείμενα τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας.

Ὁ Παλαιός νόμος προσπαθοῦσε ἔμμεσα μέ αἰσθητά καί σωματικά μέσα νά ὁδηγήσει τόν ἄνθρωπο στό Θεό. Ὁ πνευματικός νόμος «τόν ἀνθρώπινον νοῦν καί τήν θέλησιν ἀμέσως προσάγει καί ὑποτάττει τῷ Θεῷ»[20]. Ὁ γραπτός νόμος πού δόθηκε στό Μωυσῆ στίς λίθινες πλάκες δέν εἶχε τή δύναμη νά σώσει τόν ἄνθρωπο. Ἀλλά ἡ δύναμή του ἐξαρτιόταν ἀπό τήν ὑπακοή πού ἔδειχναν σ' αὐτόν οἱ Ἰσραηλίτες. Ὁ νόμος τοῦ Κυρίου ὅμως εἶναι ἐντελῶς διαφορετικός, ὡς πρός τή φύση του ἀλλά καί ὡς πρός τή δύναμη πού δίδει ὁ Θεός σ' αὐτούς πού τόν τηροῦν. Κυρίως ὅμως ὁ εὐαγγελικός νόμος εἶναι ἀνώτερος λόγω τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Χριστός «λαλήσας μέν γλώττῃ πληρώσας δέ ἔργῳ καί ὑποδείγματι» φρόντισε καί ἐπιμελήθηκε τή σωτηρία τῶν ἀνθρώπων[21]. Βρίσκει τελικά ὁ ἄνθρωπος τό δρόμο τῆς σωτηρίας μέ τήν ἐνανθρώπηση. Βρίσκει τό δρόμο πού πολύ νωρίτερα προετοίμαζε ὁ φυσικός καί ὁ γραπτός νόμος τῆς Π. Διαθήκης. Ὁ Χριστός πού γεννήθηκε ἀπό τήν ἀειπάρθενο Θεοτόκο, Θεός καί ἄνθρωπος, ὑπακούει στόν παλαιό νόμο, «ἵνα τοῖς μέν Ἰουδαίοις ἀντίθεος μή δόξῃ τοῖς δ'

17. Ἀθ. Παρίου, *Ἐπιτομή*, σ.109, ὑποσ. 1.
18. Γ. Σχολαρίου, «Νόμος Εὐαγγελικός» στή σειρά *Oeuvres Complètes de Gennade Scholarios*, ἔκδ. L. Petit-X. A. Sideridis - M. Jugie τόμ. IV, σ.236.
19. Β. Δαμοδοῦ, *Σύνοψις Ἠθικῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1940, σ.59.
20. Γ. Σχολαρίου, *Νόμος Εὐαγγελικός*, ὅ.π.
21. Γ. Σχολαρίου, *Νόμος Εὐαγγελικός*, ὅ.π., σ.237.

ἀπίστοις δείξῃ ὅτι καί ὁ παλαιός νόμος ἅγιος καί καλός ἐν καιρῷ αὐτοῦ τελούμενος»[22].

Ὁ παλαιός νόμος εἶχε εἰσαγωγικό χαρακτήρα. Γι' αὐτό ἀφήνεται νά τηροῦν τά ἔθιμά του οἱ ἀτελέστεροι καί οἱ «δουλεύοντες ἐν σκιᾷ». Οἱ Χριστιανοί ἔχουν τήν ἀλήθεια πλήρη πού ἀποκαλύφθηκε μέ τήν ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο δέν εἶναι ἀνάγκη νά τηροῦν τούς τύπους τοῦ παλαιοῦ Νόμου, πού ἦταν «ἀναγωγικός ἐπί τό τέλειον καί οἷόν τι παιδαγωγός πρός καιρόν»[23]. Οἱ Χριστιανοί καλοῦνται νά ὑπερβοῦν τόν παιδαγωγικό νόμο καί νά ἀλλάξουν ἐντελῶς τή ζωή τους[24]. Καί αὐτό εἶναι πιό εὔκολο, ὁ ἴδιος ὁ Χριστός ἄνοιξε τό δρόμο. Ὁ Χριστός ἔγινε μέτοχος «τῆς ἀληθοῦς ἀνθρωπότητος» καί θέωσε τήν ἀνθρώπινη φύση.

Ὁ τέλειος νόμος πού ἀποκάλυψε ὁ Χριστός δέν εἶναι ἀκατόρθωτος, ἀλλά ἀνάλογος μέ τή δύναμη πού διαθέτουν οἱ ἄνθρωποι. «Ἀλλ' ὁ Χριστός πιστεύομεν ὅτι κατά τήν ἡμετέραν ἰσχύν καί δύναμιν ἐχορήγησεν τόν νόμον αὐτοῦ· καί τοῦτο δῆλον ὅτι πολλοί τοῦτον ἐπλήρωσαν, ἄνθρωποι ὄντες ὥσπερ καί ἡμεῖς οἵτινες καί χαρισμάτων παρά Θεοῦ ἠξιώθησαν διά τήν εὐγνωμοσύνην αὐτῶν»[25]. Ἄν δέν μποροῦν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι νά τηρήσουν τό νόμο τοῦ Θεοῦ, ὀφείλεται στήν ὀκνηρία τους καί ὄχι στό Νομοδότη. Χορηγός τοῦ νόμου στήν Παλαιά καί τήν Καινή Διαθήκη εἶναι τό ἴδιο πρόσωπο. Εἶναι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ πού ἀποκάλυψε τό μωσαϊκό νόμο «ἐν γνόφῳ καί πυρί, νῦν

---

22. Παχωμίου Ρουσάνου, *Περί τῆς τῶν Ὀρθοδόξων καί Σαρακηνῶν πίστεως*, Ἰω. Καρμίρη, «Π. Ρουσάνος καί τά Ἀνέκδοτα Δογματικά καί ἄλλα ἔργα αὐτοῦ», Ἀθῆναι 1935. σ.249.
23. Π. Ρουσάνου, *Λόγος Δογματικός Τρίτος*. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ λόγου εἶναι: «Περί τῶν μετά τήν παράβασιν, ἐξόχως δέ περί τοῦ Κάϊν καί τῶν ὀνομασθέντων υἱῶν Θεοῦ παρά τῇ Γραφῇ καί περί περιτομῆς καί νόμου ταυτότητος καί διαφορᾶς», ὅ.π., σ.119.
24. «Ἐν πᾶσιν ἁπλῶς, ὑπέρβηθι τόν παιδαγωγικόν νόμον, τόν διά Μωϋσέως δοθέντα· καί ὥσπερ ὑπερέβης αὐτόν ἐν τῷ μηδέ ὀμνύναι ὅλως· οὕτω καί τό μισῆσαι μοιχείαν καί τά τῆς ἀκολασίας, αἴσχη πάντα· καί ἀποστραφῆναι τῷ ἔργῳ, ἀνάβηθι ἐπί τό μηδέ ἐπιθυμῆσαι ὅλως, μηδέ περιέργως ἰδεῖν, τοῦτο γάρ ἐπιθυμίας τίκτει». Γ. Σχολαρίου, *Νόμος Εὐαγγελικός*, ὅ.π., σ.252.
25. Π. Ρουσάνου, *Περί τῆς τῶν Ὀρθοδόξων καί Σαρακηνῶν πίστεως*, ὅ.π., σ.264-265.

δέ ἡμῖν μετά σαρκός τόν αὐτόν τελειότερόν τε καί καθαρώτερον»[26].

Ὑπάρχει ὅμως καί ἄλλη θεώρηση τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἐκκλησιαστικός νόμος συνδέεται συνήθως μέ τόν πολιτικό[27]. Ἡ σύνδεση αὐτή εἶναι προφανής στούς *Νομοκάνονες*, ἀλλά καί στίς *Κατηχήσεις* πού γράφηκαν σύμφωνα μέ δυτικά σχολαστικά πρότυπα.

Τό πρῶτο μέρος τοῦ Δεκαλόγου ἤ ἡ πρώτη πλάκα ἀντιπροσωπεύει τό θεῖο νόμο καί ἀποβλέπει στή «θεραπεία τοῦ Θεοῦ»[28]. Ἡ δεύτερη πλάκα συνδέεται μέ τόν πολιτικό νόμο καί ἀποσκοπεῖ στή δικαιοσύνη μεταξύ τῶν ἀνθρώπων.

Ὁ πολιτικός νόμος δέν εἶναι μόνο «τέχνη τοῦ καλοῦ ἔργου», ἀλλά καί φρονίμων ἀνθρώπων θεολογία[29]. Ἀπό τό ἄλλο μέρος ὁ θεῖος νόμος πού ἀποτελεῖ ἕνα μέρος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ νόμου βρίσκεται σέ στενή σχέση μέ τόν πολιτικό νόμο. Ὁ ἐκκλησιαστικός νόμος δέν περιορίζεται στό Δεκάλογο. Ἀποβλέπει στή σωτηρία τῶν Χριστιανῶν καί τήν εὐταξία τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι ὅμως «διαταγή» πού δόθηκε ἀπό τόν ἴδιο τό Θεό[30]. Ὁ Δεκάλογος εἶναι τό σύνταγμα καί ἡ ἐπιτομή ὅλων τῶν νόμων. Κάθε νομοθεσία περικλείεται στίς ἐντολές τοῦ Δεκαλόγου[31].

Ἡ χρήση σχολαστικῆς καί νομικῆς ὁρολογίας πού παρατηροῦμε περιθωριοποιεῖ τήν ἔννοια τῆς ἐν Χριστῷ ἐλευθερίας καί τῆς χάριτος πού ἐπαγγέλεται τό Εὐαγγέλιο. Οἱ ἐντολές στό χῶρο τῆς Ἐκκλησίας δέν μπορεῖ νά ἐκλαμβάνονται ὡς «διαταγές». Καί ὅταν σχετίζονται μέ ἐπί μέρους διατάξεις τοῦ πολιτικοῦ νόμου, δέν ἔχουν κατασταλτικό σκοπό. Εἶναι δεῖκτες

---

26. *Ὅ.π.*
27. Ἰωάννου Σ. Πέτρου, *Κοινωνική Δικαιοσύνη*, τό πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης στήν παράδοση τῆς Ὀρθοδοξίας, Θεσσαλονίκη 1986, σ.122-129.
28. Θεοφίλου Καμπανίας, *Νομικόν*, ἐκδ. Δ. Γκίνη, σ.2.
29. Μ. Μαλαξοῦ, *Νομοκάνων*, ἐκδ. Δ. Γκίνη καί Ν. Ἰ. Πανταζόπουλου, ὅ.π., σ.68.
30. Πλάτωνος Μόσχας, *Ὀρθόδοξος Διδασκαλία*, σ.161. Κ. Οἰκονόμου, *Κατήχησις*, ὅ.π., σ.80.
31. Βικεντίου Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, ὅ.π., φ.11.

τῆς νέας ἐν Χριστῷ ζωῆς καί ἐλευθερίας[32].

2. Αὐτονόμηση τοῦ ἤθους ἀπό τό δόγμα

Ἡ ἑρμηνεία καί ἐξήγηση τοῦ Δεκαλόγου γίνεται μέσα στά θεολογικά πλαίσια πού περιγράψαμε στό πρῶτο κεφάλαιο. Κατά τούς πρώτους χρόνους τῆς δουλείας κυριαρχεῖ ἡ πατερική παράδοση καί τό ἦθος παρουσιάζεται ἑνωμένο μέ τό δόγμα. Ἀντιπροσωπευτικοί ἐκφραστές τοῦ πνεύματος αὐτοῦ εἶναι ὁ πρῶτος πατριάρχης μετά τήν ἅλωση Γεννάδιος Σχολάριος καί ὁ μοναχός Παχώμιος Ρουσάνος (ΙΣΤ' αἰώνας).

Ἀπό τό ΙΖ' ὅμως αἰώνα μέ τίς ἐπιδράσεις τῆς ρωσικῆς θεολογίας καί τίς διάφορες δυτικές Κατηχήσεις σημειώνεται κάποια ἀλλαγή, πού μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου γίνεται ἐντονότερη. Ἡ ἠθική διδασκαλία διαχωρίζεται ἀπό τή δογματική καί ἀρχίζει νά κωδικοποιεῖται αὐτοτελῶς. Ὁ διαχωρισμός γίνεται ἐμφανέστερος στίς Ὁμολογίες πίστεως, (Δοσιθέου πατριάρχου Ἱεροσολύμων, Θεοφάνη Κριτόπουλου καί Πέτρου Μογίλα) στίς Ὀρθόδοξες Κατηχήσεις, στά Ἐξομολογητάρια καί στά Κυριακοδρόμια. Στίς ὁμιλίες μάλιστα τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, χωρίς νά λείπει τό ἱστορικό καί τό δογματικό μέρος, κυριαρχεῖ τό στοιχεῖο τῆς ἠθικῆς[33].

Βέβαια ὁ διαχωρισμός τῆς ἠθικῆς ἀπό τή δογματική διδασκαλία δέν παρουσιάζεται ἐδῶ γιά πρώτη φορά. Ἀνάλογο φαινόμενο ὑπάρχει καί στίς ἐπιστολές τοῦ ἀπ. Παύλου. Καί σ' αὐτές διακρίνουμε ἕνα πρακτικο-ηθικό μέρος, πού εἶναι συνήθως ἀνεξάρτητο ἀπό τό δογματικό. Ἀλλά οἱ ἐπιστολές δέν εἶναι ἔργα συστηματικά ἀλλά περιστασιακά, ὅπου ἡ προγενέστερη ἠθική διδασκαλία «βαπτίζεται» στήν καινή ἐν Χριστῷ ζωή. Στήν πατερική ὅμως παράδοση ἡ δογματική καί ἡ ἠθική διδασκαλία συνδέονται ὀργανικά. Αὐτό βεβαίως δέν ἐμπόδιζε μιά

---

32. Γ. Μαντζαρίδη, *Χριστιανική Ἠθική*, Θεσσαλονίκη ²1983, σ.80-81.
33. «Ἡ ἠθική διδασκαλία πλημμυρίζει τό κήρυγμα τοῦ Θεοτόκη... Κάθε λόγος ἀπολήγει εἰς ἠθικόν συμπέρασμα καί κάθε ἑρμηνευτική ὁμιλία συμπληροῦται δι' ἠθικῆς τοιαύτης». Ἀλεξάνδρου Χρ. Γουσίδου, *Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης ὡς φυσικός ἐπιστήμων καί ἐκκλησιαστικός ῥήτωρ*, (ἀνάτυπ. «Γρηγόριος Παλαμᾶς» ΝΔ'/ΝΕ', 1971/72), Θεσσαλονίκη 1972, σ.16.

μεθοδολογική διάκριση τῶν δύο αὐτῶν παραγόντων πού συνιστοῦν τή χριστιανική εὐσέβεια[34].

Ἡ πολύμορφη θεολογική ἀναγέννηση πού σημειώθηκε κατά τό ΙΗ' αἰώνα μέ τούς Κολλυβᾶδες ἤ σωστότερα μέ τούς *Φιλοκαλικούς*, εἶχε θετικές ἐπιπτώσεις στήν ἀνασύνδεση ἠθικῆς καί δογματικῆς διδασκαλίας. Ἀλλά καί οἱ φιλοκαλικοί πατέρες (ἅγ. Νικόδημος Ἁγιορείτης, Ἀθανάσιος Πάριος, Μακάριος Νοταρᾶς, Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης) δέν ἔμειναν ἐντελῶς ἀνεπηρέαστοι ἀπό τό γενικότερο θεολογικό κλίμα πού εἶχε δημιουργηθεῖ. Γι' αὐτό καί ὁ σχετικός χωρισμός ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει καί στά θεολογικά ἐγχειρίδια τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης (1716-1806) εἶχε σπουδάσει στή Δύση καί εἰσήγαγε νέες μεθόδους ἔρευνας καί διδασκαλίας στόν ἑλλαδικό χῶρο. Γλωσσομαθής, μέ εὐρύτητα γνώσεων στίς φυσικές ἐπιστῆμες τή φιλοσοφία καί τή θεολογία, ἀπέκτησε πλῆθος μαθητῶν στά Ἰωάννινα, στήν Ἀθωνιάδα καί στήν Κοζάνη. Δέχθηκε τόν εὐρωπαϊκό διαφωτισμό, χωρίς ὅμως αὐτό νά βλάψει στό ἐλάχιστο τή βαθειά του πίστη στό Θεό, τό σεβασμό του καί τήν ἀγάπη του πρός τήν πατρώα εὐσέβεια[35]. Τό *Θεολογικό* του ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Αὐτό γιά ἕναν αἰώνα ἀποτέλεσε τή βάση γιά κάθε θεολογική πραγματεία. Ἀκόμη διαβάστηκε, ἀντιγράφηκε καί διαμόρφωσε τήν ὀρθόδοξη ἑλληνική θεολογία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης[36].

Ἀλλά καί ὁ Ἀθανάσιος Πάριος πού ἦταν ἀντίθετος μέ κάθε τι τό δυτικό καί ξενόφερτο δέν παρέμεινε ἀνεπηρέαστος. Ὁ ἐπηρεασμός του ὅμως ἦταν ἔμμεσος. Χρησιμοποιεῖ ὡς βάση τό Θεολογικό τοῦ Βούλγαρη στή σύνταξη τοῦ δικοῦ του ἔργου *Ἐπιτομή ἤτοι Συλλογή τῶν τῆς Πίστεως δογμάτων*. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τόν Ἀντώνιο Μοσχόπουλο πού χρησιμοποίησε τό κείμενο τοῦ Βούλγαρη γιά τή σύνταξη τῆς δικῆς του δογματι-

---

34. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τόν βίον τοῦ Μωϋσέως* 2, ἔκδ. W. Jaeger, Gregorii Nysseni Opera, τόμ. 7,1, Leiden 1964, σ.88. Πρβλ. Γ. Μαντζαρίδη, *Μέθεξις Θεοῦ*, Θεσσαλονίκη 1979, σ.19.
35. Βλ. Ἀρχιμ. Εἰρηναίου Δεληδήμου, *Εἰσαγωγή* στό «Θεολογικόν» τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως, Θεσσαλονίκη [2]1987, σ.17.
36. Ἀγαθαγγέλου Λοντοπούλου, *Προλεγόμενα* στό «Θεολογικόν» Εὐγενίου Βουλγάρεως, Βενετία 1872, σ.με'.

κῆς καί ἠθικῆς πραγματείας πού τήν ἐπιγράφει *Ἐπιτομή τῆς δογματικῆς καί ἠθικῆς διδασκαλίας*. Ὁ Ἀθανάσιος Πάριος καί ὁ Ἀντώνιος Μοσχόπουλος ἔχουν κοινή πηγή τό Θεολογικό τοῦ Βούλγαρη, διαφέρουν ὅμως ριζικά μεταξύ τους ὡς πρός τή διαπραγμάτευση τῶν θεμάτων τους.

Ὁ Ἀθανάσιος Πάριος δανείσθηκε μόνο τή μέθοδο καί τόν τρόπο ἔκθεσης πού εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Βούλγαρης. Στό περιεχόμενο ὅμως, ὅπως ὁμολογεῖ καί ὁ ἴδιος στόν πρόλογο[37], ἀκολούθησε διαφορετικό δρόμο. Στηρίχθηκε κυρίως στούς πατέρες τῆς Ἀνατολῆς καί μάλιστα στό Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, τόν Ἰωάννη Δαμασκηνό καί τόν ἅγ. Γρηγόριο Παλαμᾶ. Ἔτσι τό σύγγραμμα τοῦ Παρίου, ἄν καί μορφολογικά ἔχει ἔντονη ἐπίδραση ἀπό τή σχολαστική σκέψη, ἀποτελεῖ οὐσιαστικά αὐθεντικό ὀρθόδοξο κείμενο. Ὅπως μάλιστα παρατηρήθηκε εἶναι «μᾶλλον ἁρμόδιον εἰς τούς προκεχωρηκότας ἐν τῇ μελέτῃ τῆς περί Θεοῦ καί τῶν θείων ἐπιστήμης»[38].

Τό πόνημα τοῦ Μοσχόπουλου ἀποτελεῖ ἁπλοποίηση καί συμπλήρωση τοῦ *Θεολογικοῦ* τοῦ Βούλγαρη. Αὐτό βρίσκεται πιό κοντά στή σχολαστική σκέψη ὄχι μόνο μεθοδολογικά, ἀλλά καί οὐσιαστικά. Ἔχει μάλιστα χαρακτηρισθεῖ ὡς βοήθημα «καταλληλότατον τοῖς πρωτοπείροις»[39]. Ἦταν ἐξάλλου εὐνόητο νά δεχθεῖ τίς δυτικές σχολαστικές ἐπιδράσεις ὁ Μοσχόπουλος. Πρῶτον εἶχε διαμείνει γιά ἀρκετό χρονικό διάστημα στή Βενετία, ὅπου σπούδασε ἑλληνική καί λατινική φιλοσοφία. Μεταγλώττισε ἀργότερα ὁλόκληρο τό ἔργο τοῦ Christian Wolff (1679-1754) πού θεωρεῖται κύριος ἐκπρόσωπος τοῦ Γερμανικοῦ Διαφωτισμοῦ[40]. Τέλος ὑπῆρξε μαθητής τοῦ περιώνυμου Βικέντιου Δαμοδοῦ καί εἶχε ἐπηρεασθεῖ ἀπό τό θεολογικό σύστημα ἐκείνου.

Ὁ Β. Δαμοδός (1700 - 1752) ἦταν ὁ κύριος εἰσηγητής τῆς νεότερης δυτικῆς φιλοσοφίας στήν Ἑλλάδα. Δέ γνωρίζουμε

37. Ἀθανασίου Παρίου, *Ἐπιτομή εἴτε συλλογή τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων*, Λειψία 1806, σ.XI.
38. Ἀγαθ. Λοντοπούλου, *ὅ.π.*, σ.μζ'.
39. Ἀγαθ. Λοντοπούλου, *ὅ.π.*
40. Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, *Ὁ Βικέντιος Δαμοδός Βιογραφία-ἐργογραφία*, Ἀθήνα 1982, σ.52.

βέβαια, πόσο ἐπέδρασε ὁ Δαμοδός στή διαμόρφωση τῆς νεότερης θεολογικῆς σκέψης. Ἄλλωστε τό κυριότερο θεολογικό του ἔργο μένει ἀκόμη ἀνέκδοτο. Στηρίχθηκε κυρίως στή Λογική σύμφωνα μέ τίς Ἀριστοτελικές ἀρχές καί παρουσίασε ἕνα πλῆρες φιλοσοφικό, ἀλλά καί θεολογικό σύστημα. Ὑποστήριξε, ἀλλά και εἰσήγαγε τή χρήση τῆς διαλεκτικῆς καί τῆς φιλοσοφίας στή θεολογία[41]. Διατυπώθηκε μάλιστα ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Δαμοδός χρησιμοποίησε καί ἀκολούθησε στή θεολογία τή λατινική σχολαστική μέθοδο[42]. Ὁ ἴδιος ὅμως φαίνεται νά ἀντικρούει τούς σχολαστικούς θεολόγους ἀποκαλώντας τους «σοφιστικούς» καί «ἐριστικούς»[43]. Κατηγορεῖ τούς σχολαστικούς θεολόγους γιατί διδάσκουν ἕνα «μίγμα ὑψηλοτάτων ζητημάτων καί λίαν περιέργων διαλέξεων»[44]. Ὅλα αὐτά μπορεῖ νά ὀξύνουν τό νοῦ εἶναι ὅμως ἀνώφελα γιά τήν ἐκκλησία καί τή θεολογία καταλήγει ὁ Δαμοδός. Στήν ἐπεξεργασία ὅμως τῶν θεολογικῶν καί φιλοσοφικῶν θεμάτων χρησιμοποιεῖ τήν ὑπόθεση, τό συλλογισμό καί τήν ἀπόδειξη. Ἡ ἐξάρτηση αὐτή ἀπό τόν «ἐπιστημονικό» τρόπο ἔρευνας τόν ὁδηγεῖ συχνά σέ ἄστοχες ἐκφράσεις καί ἀμφίβολες θεολογικές διατυπώσεις[45].

Παρατηρήθηκε ὅτι οἱ ἀστοχίες τοῦ Δαμοδοῦ δέ βαρύνουν τόν ἴδιο ἀλλά τήν ἐποχή του[46]. Ἡ θέση ὅμως αὐτή ἐνισχύει καί στηρίζει τήν ἄποψή μας γιά τή σκιαγράφηση τῆς πολυτάραχης ἐκείνης ἐποχῆς.

---

41. Β. Μπόμπου-Σταμάτη, *ὅ.π.*, σ.294.
42. Ἰ. Καρμίρη, *Περί τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων ἐπί τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας*, ἀνάτυπ. ἀπό τό περ. *Ἐκκλησία*, τόμ. 16, Ἀθῆναι 1938, σ.20.
43. *Προοίμιον Δογματικῆς Θεολογίας*, Β. Μπόμπου-Σταμάτη, ὅ.π., σ.351.
44. *Ὅ.π.*
45. Ἀναφέρουμε ἕνα παράδειγμα. Γνωρίζει καλά τή θεολογία τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Παλαμᾶ «περί διακρίσεως οὐσίας καί ἐνεργείας» καί διδάσκει ὅτι ἡ θεία οὐσία εἶναι ἀμέθεκτος. Σέ μιά ἐπιστολή του ὅμως πρός τόν Εὐγένειο (ἴσως τόν Βούλγαρη) στηριζόμενος σέ δύο φιλοσοφικά ἀξιώματα: α) «ἕκαστον ὡς ἐστίν οὕτω καί ἐνεργεῖ» καί β) «ἐκ τῆς ἐνεργείας εἰς κατάληψιν ἐρχόμεθα τῆς οὐσίας» ὁδηγεῖται στό παρακάτω συμπέρασμα. «Αἱ ἐνέργειαι ἐγγύτατον ἔχουσιν αἴτιον, ἐξ οὗ προῖασι τήν οὐσίαν, ὡς δῆλον. Ἀλλά διά τοῦ αἰτιατοῦ ἐρχόμεθα εἰς κατάληψιν ἤτοι γνῶσιν τοῦ αἰτίου ἄρα διά τῶν ἐνεργειῶν ἐρχόμεθα εἰς κατάληψιν τῆς οὐσίας». Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, *Ὁ Βικέντιος Δαμοδός*, Βιογραφία-Ἐργογραφία 1700-1752, Ἀθήνα 1982, σ.356.
46. Γ. Δ. Μεταλληνοῦ, *Παράδοση καί Ἀλλοτρίωση*, Ἀθήνα 1986, σ.70.

Τό βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ Δαμοδός μέ τό «θεολογικό σύστημά» του συνέβαλε στήν ἀποσύνδεση τῆς Δογματικῆς ἀπό τήν Ἠθική[47]. Οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς ὁριοθετοῦν μέ συγκεκριμένους ὁρισμούς τό περιεχόμενο τοῦ κάθε χώρου. Ἔτσι ἡ Δογματική ἀσχολεῖται μέ τά δόγματα τῆς πίστεως, ἐνῶ ἡ Ἠθική μέ τή διευθέτηση τῶν ἠθῶν λαμβάνοντας ὑπόψη τούς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας[48]. Ἡ μεγάλη ὅμως προσήλωση τῶν συγγραφέων αὐτῶν στήν ἑλληνορθόδοξη παράδοση καί ἡ ἐνσυνείδητη ἀντίθεσή τους πρός τή σχολαστική θεολογία περιόρισαν τίς δυτικές ἐπιδράσεις στήν ἐπιφάνεια. Αὐτό ἰσχύει βέβαια κυρίως γιά τή δογματική διδασκαλία. Στό χῶρο τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας οἱ ἐπιδράσεις ἦσαν πιό ἔντονες, ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια.

3. Ὁ Δεκάλογος

Γιά νά ἔχουμε μιά πληρέστερη εἰκόνα τῆς χρήσης καί τῶν ἑρμηνειῶν τοῦ Δεκαλόγου στούς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας θεωροῦμε ἀπαραίτητη μιά σύντομη ἀναφορά στήν ἐκκλησιαστική γραμματεία.

Ὁ Ὠριγένης μέ ἀφορμή τό Δεκάλογο συγκρίνει τή σχέση τοῦ Θεοῦ μέ τούς Ἰσραηλίτες στήν Π. Διαθήκη καί τή σχέση τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ μέ τήν Ἐκκλησία στήν Κ. Διαθήκη. Ἡ πρώτη φράση τοῦ Δεκαλόγου ἀποκαλύπτει τό Νομοδότη. Εἶναι αὐτός πού γνώρισαν οἱ Ἰσραηλίτες ὅταν τούς ἐλευθέρωσε

---

47. Ἐνδεικτικός εἶναι ὁ τίτλος τοῦ ἔργου του, *Σύνοψις Ἠθικῆς Φιλοσοφίας*, ἔκδ. Τ. Ζήση—Λ. Δεπούντη, Ἀθῆναι 1940. Ὅπου εὐκρινέστερα διακρίνεται ἡ αὐτονόμηση τῆς ἠθικῆς ἀπό τή δογματική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας καί ἡ ἐξάρτησή της ἀπό τή φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη.

48. Εὐγενίου Βουλγάρεως, *Θεολογικόν*, Βενετία 1872, σ.13. Τήν ἴδια γνώμη ἐκφράζει ὁ Ἀθ. Πάριος πού τήν ἔχει δανεισθεῖ ἀπό τό Βούλγαρη: «Ἡ δέ Ἠθική, περί τούς ἐκκλησιαστικούς κανόνας καί θείους νόμους, πρός εὐκοσμίαν καί τήν τῶν ἠθῶν διευθέτησιν, καταγίνεται». *Ἐπιτομή*... σ.6. Καθώς ἐπίσης καί ὁ Ἀντώνιος Μοσχόπουλος πού γράφει: «Πρακτική δέ, εἴτουν Ἠθική λέγεται, ἡ διευθύνουσα τά τῶν πιστῶν ἤθη συμφώνως τοῖς κανόσι τῶν θείων Νόμων». *Ἐπιτομή τῆς Δογματικῆς καί Ἠθικῆς Θεολογίας*, Κεφαλληνία 1851, σ.6.

ἀπό τήν κατάσταση τῆς δουλείας καί τούς ὁδήγησε στήν Ἱερουσαλήμ. Εἶναι αὐτός πού γνώρισαν οἱ Χριστιανοί. Ὁ Χριστός πού μέ τή σάρκωσή του ἐλευθέρωσε τό ἀνθρώπινο γένος ἀπό τή δουλεία τῆς ἁμαρτίας καί τούς ἐνέταξε στήν Ἐκκλησία[49].

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος συνδέει τό νόμο τοῦ Μωυσῆ καί εἰδικότερα τό Δεκάλογο μέ τήν ἐπί τοῦ Ὄρους Ὁμιλία τοῦ Κυρίου. Δέν ἀρκεῖται στήν Ἰουδαϊκή κατά γράμμα ἑρμηνεία τῶν ἐντολῶν. Προβάλλει τήν πληρότητα, ἀλλά καί τήν τελειότητα τοῦ Εὐαγγελίου σέ σχέση μέ τό μωσαϊκό νόμο. Ὁ νόμος, παρατηρεῖ, ἐμποδίζει τή διάπραξη τῶν ἁμαρτημάτων, ἐνῶ οἱ Χριστιανοί «καί τάς αἰτίας ὡς πράξεις σχεδόν ἐγκαλούμεθα»[50]. Ὁ νόμος τοῦ Μωυσῆ ἀπαγορεύει τή μοιχεία, «σύ δέ οὐδέ ἐπιθυμήσεις, ἐκ περιέργου θέας καί φιλοπόνου φλέγων τό πάθος, οὐ φονεύσεις, ἐκεῖνος· σύ δέ, οὐδέ ἀντιπλήξεις, ἀλλά καί σεαυτόν ἐμπαρέξεις τῷ παίοντι. Οὐκ ἐπιορκήσεις, ἐκεῖνος· σύ δέ, οὐδέ ὁμῇ τήν ἀρχήν, οὐ μικρόν, οὐ μεῖζον, ὡς τοῦ ὅρκου τήν ἐπιορκίαν τίκτοντος»[51].

Ἀνάλογη εἶναι καί ἡ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου. Παραπέμποντας στό λόγιο τοῦ Κυρίου «ἐάν μή περισσεύσῃ ἡ δικαιοσύνη ὑμῶν πλέον τῶν Γραμματέων καί Φαρισαίων» γράφει: Γιά τούς Χριστιανούς δέν ἐπαρκεῖ ὁ Μωσαϊκός νόμος, ἀλλά χρειάζεται τό «περισσόν». Καί ἐρωτᾷ «ποῖον ἦν τό περισσόν; Τό μή ὀργισθῆναι, τό μηδέ ἐμβλέψαι εἰς γυναῖκα ἀκολάστως»[52]. Αὐτός πού δέ θά ἀφήσει τόν ἑαυτό του νά ὀργισθεῖ καί θά βάλει χαλινάρι στό θυμό του δέν μπορεῖ νά φθάσει στό φόνο, γιατί ρίζα τοῦ φόνου εἶναι ὁ θυμός καί αὐτός πού ἔχει ἀποκόψει τή ρίζα εὔκολα ἀφαιρεῖ καί τά κλαδιά.

Ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας ἀπαντώντας στίς κατηγορίες τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη συγκρίνει «τή δεκάλογο»[53] μέ

---

49. *Homélies sur l'Exode,* 8, P. Fortier-H. De Lubac, «Sources Chrétiennes», τόμ. 16, σ.186.
50. Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος ΜΕ', εἰς τό Ἅγιον Πάσχα* 17, PG 36, 648AB.
51. Γρηγορίου Θεολόγου, *ὅ.π.*
52. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, «Εἰς τό κατά Ματθαῖον», *Ὁμιλία Κ',* PG 57, 243.
53. *Ὑπέρ τῆς τῶν Χριστιανῶν εὐαγοῦς θρησκείας,* Λόγος Ε', PG 76, 733 κ.ἑ.

τίς ἐντολές ἄλλων θρησκειῶν. Ἀκόμη προβαίνει σέ παραλληλισμούς μέ τούς νόμους τοῦ Σόλωνα καί τοῦ Λυκούργου. Αὐτό βέβαια τό κάνει γιά νά δείξει στόν Ἰουλιανό ὅτι τό κείμενο τοῦ Δεκαλόγου τοῦ Μωυσῆ καί πιό ἀρχαῖο εἶναι καί πιό τέλειο. Ἀλλά ὁλόκληρη σχεδόν τήν πατερική παράδοση γιά τό Δεκάλογο συνοψίζει ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς στό *Δεκάλογο τῆς Κατά Χριστόν Νομοθεσίας*[54], ὅπου πίστη καί ζωή παρουσιάζονται ὡς ἕνα ἁρμονικό σύνολο.

Σχετικά μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐντολῶν τοῦ Δεκαλόγου ἡ ἐκκλησιαστική παράδοση εἶναι σύμφωνη καί δέχεται τόν ἀριθμό δέκα. Ὑπάρχει ποικιλία ἀπόψεων γιά τό πῶς προκύπτει ὁ ἀριθμός αὐτός.

Στήν Ἀνατολή ἀκολουθεῖται κυρίως ἡ ταξινόμηση τῶν ἐντολῶν ὅπως τή συναντοῦμε στήν ἑβραϊκή πράξη καί στό Φίλωνα[55]. Γιά τόν Ὠριγένη ἡ πρώτη φράση τοῦ Δεκαλόγου δέν εἶναι ἐντολή. Πρώτη ἐντολή εἶναι τό δεύτερο μέρος τῆς πρώτης προτάσεως «οὐκ ἔσονταί σοι θεοί ἕτεροι πλήν ἐμοῦ». Καί δεύτερη «οὐ ποιήσεις σεαυτῷ εἴδωλον οὐδέ παντός ὁμοίωμα»[56]. Ἀλλά ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας δέχεται ὅτι ἡ πρόταση «ἐγώ εἰμι Κύριος ὁ Θεός σου ὅστις ἀνήγαγόν σε ἐκ γῆς Αἰγύπτου» εἶναι ἡ πρώτη ἐντολή. Καί δεύτερη «οὐκ ἔσονταί σοι θεοί ἕτεροι πλήν ἐμοῦ. Οὐ ποιήσεις σεαυτῷ εἴδωλον»[57].

Πλήρη καί ἀκριβή χωρισμό τῶν ἐντολῶν τοῦ Δεκαλόγου μᾶς δίδει ὁ ἅγιος Γρηγόριος Θεολόγος, στό παρακάτω κείμενο:

«Τούς δέ νόμους ἐχάραξε Θεός δέκα ἔν ποτε πλαξί Λαϊνέαις· σύ δέ μοι ἔγγραφε τῇ κραδίῃ.

1. Οὐ γνώσῃ Θεόν ἄλλον, ἐπεί σέβας οἷον ἑνός γε.
2. Οὐ στήσεις ἴνδαλμα κενόν, καί ἄπνοον εἰκώ.
3. Οὔ ποτε μαψιδίως μνήσῃ μεγάλοιο Θεοῖο.
4. Σάββατα πάντα φύλασσε μετάρσια καί σκιόεντα.

---

54. PG 150, 1089-1101.
55. E. Dublanchy, *Classification et Nature des Préceptes du Décalogue,* D. Th. C., Paris 1924, σ.164.
56. De initio Decalogi, *Homilia VIII,* PG 12, 351B.
57. *Ὑπέρ τῆς τῶν Χριστιανῶν εὐαγοῦς θρησκείας, Λόγος Ε',* PG 76, 733AB.

5. Ὄλβιος, ἥν τοκέεσσι φέρῃς χάριν, ἥν ἐπέοικε.
6. Φεύγειν ἀνδροφόνον παλάμης ἄγος,
7. ἀλλοτρίης τε Εὐνῆς,
8. κλεπτοσύνην τε κακόφρονα,
9. μαρτυρίαν τε ψευδῆ,
10. ἀλλοτρίων τε πόθον, σπινθῆρα μόροιο»[58].

Τόν ἴδιο χωρισμό συναντοῦμε καί στό Μέγα Ἀθανάσιο[59]. Ἀλλά καί ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καί ὁ Μ. Ἀθανάσιος δέν παραθέτουν ὁλόκληρο τό κείμενο τοῦ Δεκαλόγου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. (*Ἔξοδ.* 20, 2-17· *Δευτ.* 5, 6-21). Ἀναφέρουν περιληπτικά τό νόημα κάθε ἐντολῆς.

Ὁ χωρισμός αὐτός καθιερώνεται καί ἐπικρατεῖ στήν Ἀνατολή. Κατά τό ΙΔ' αἰώνα τόν συναντοῦμε στό Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο[60] καί τόν ἅγ. Γρηγόριο Παλαμᾶ. Γενικά ὅμως οἱ Πατέρες δέν ἀσχολοῦνται σχολαστικά μέ τόν ἀριθμό καί τήν ταξινόμηση τῶν ἐντολῶν, ἀλλά μέ τό καινούργιο χριστιανικό νόημα πού προσλαμβάνουν.

Στή Δύση ἡ ταξινόμηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Δεκαλόγου γινόταν διαφορετικά. Οἱ δύο πρῶτες ἐντολές ἑνώνονται σέ μία, καί διαιρεῖται ἡ τελευταία, γιά νά διατηρηθεῖ ὁ ἀριθμός δέκα. Πρῶτος ὁ ἱερός Αὐγουστίνος[61], ἄν καί γνώριζε τήν παράδοση τῆς Ἀνατολῆς, χρησιμοποίησε τή μέθοδο αὐτή. Τόν Αὐγουστίνο ἀ-

---

58. *Ἔπη Θεολογικά,* 16, PG 37, 476-477.
59. *Σύνοψις ἐπίτομος τῆς θείας Γραφῆς* 2,6, PG 28, 297 D.
60. «*Περί νόμου.*

Τούτοις δ' ὑπῆρχεν ἡ γραφή πλακῶν νόμου,
Κύριος εἷς ἐστιν Ἰσραήλ Θεός μόνος,
Εἴδωλον οὐδέν ἐργάσῃ τό παράπαν
οὔκουν δέ λήψῃ τοῦ θεοῦ κλῆσιν μάτην
Μνείαν δέ ποίει τῶν Σαββάτων ἡμέρας.
Σύν πατέρα τίμα δέ καί τήν μητέρα.
Ταῦτα μία πλάξ· ἡ δέ θατέρα πάλιν·
Ἥκιστα, μοιχίδιον ἐργάσῃ γάμον·
Ἀλλ' οὐδέ κλέψεις ἐμφανῶς, κεκρυμμένος.
Οὐδ' αὖ φονεύσεις ἐκ θυμοῦ σου τόν πέλας,
ψευδῆ τε μακράν ἀπόθου μαρτυρίαν
Μηδ' ἀγαπήσεις εἴ τι τῷ πέλας φίλον».

Σύνοψις τῆς θείας Γραφῆς, PG 147, 610 AB.

61 *Quaestiones in Exodum,* 2, 51, PL 34, 620-621.

κολούθησαν ὅλοι οἱ δυτικοί ἐκκλησιαστικοί συγγραφεῖς.

Κατά τήν ἐποχή πού ἐξετάζουμε ἡ παράδοση αὐτή ἐμφανίζεται καί στήν Ἀνατολή. Ἔτσι τή συναντοῦμε στό Δαμασκηνό Στουδίτη, στήν *Ὁμολογία* τοῦ Θεοφάνη Κριτόπουλου καί στό *Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας* τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας. Ἀκόμη στό *Ἐξομολογητάριον* τοῦ Νικηφόρου Πασχαλέως καί στά ἔργα *Περί τοῦ Δεκαλόγου* τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου καί τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ.

Στά παραπάνω κείμενα ἡ διδασκαλία τῆς πρώτης καί τῆς δεύτερης ἐντολῆς γίνεται ἀπό κοινοῦ καί ὡς δεύτερη ἐντολή παρατίθεται ἡ τρίτη «οὐ λήψει τό ὄνομα Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου ἐπί ματαίῳ». Ἡ τελευταία ἐντολή πού ἀπαγορεύει τή «μοχθηρή ἐπιθυμία» διαιρεῖται σέ δύο. Ἔτσι ἄλλοτε ἑρμηνεύεται ἀπό κοινοῦ μέ τίς δύο ἐντολές πού ἀπαγορεύουν τήν κλοπή καί τή μοιχεία. Ἐνῶ ἄλλοτε ἑρμηνεύεται αὐτόνομα μέ ἀναφορές στίς δύο προηγούμενες σχετικές ἐντολές.

Ἄς δοῦμε ὅμως ἐγγύτερα τά κείμενα τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας πού ἀναφέρονται στό Δεκάλογο καί τίς ἑρμηνεῖες πού ἔδωσαν οἱ συγγραφεῖς τους.

Στό κείμενο τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα πού ἐπιγράφεται «Λόγος δέκατος πρῶτος πεζῇ φράσει εἰς τόν Δεκάλογον τοῦ Μωυσέως» καί ἀποδίδεται[62] στόν Δαμασκηνό Στουδίτη γίνεται ἐλεύθερη ἀπόδοση τοῦ Δεκαλόγου. Οἱ δύο πρῶτες ἐντολές παρουσιάζονται ἑνωμένες σέ μία. Ἡ καλύτερα δέν ἀναφέρεται καθόλου ἡ πρώτη ἐντολή καί ὡς πρώτη παρουσιάζεται ἡ δεύτερη: «ἡ παραγγελία τοῦ Θεοῦ νά μή προσκυνήσῃς ἄλλον Θεόν, παρά τόν Θεόν ὅπου ἔκαμε τόν οὐρανόν καί τήν γῆν»[62α]. Στήν ἑρμηνεία ὅμως πού γίνεται στή συνέχεια περιλαμβάνεται καί ἡ διδασκαλία τῆς πρώτης ἐντολῆς. Ἡ δέκατη ἐντολή χωρίζεται σέ δύο, γιά νά διατηρηθεῖ ὁ ἀριθμός δέκα.

---

62. Τό ἔργο εἶναι τοῦ Θ. Ἐλεαβούλκου καί ἐκδόθηκε ἀπό τόν E. Kermelis, *Theophanis Eleavoulcos professeur et prédicateur grec, (XVIes) Sa personnalité et son œuvre litteraire*, Strasbourg 1980.

62α. Ἐδῶ χρησιμοποιεῖται τό ἤδη γνωστό κείμενο πού ἀποδίδεται στόν Δ. Στουδίτη, «Λόγος πεζῇ φράσει εἰς τόν Δεκάλογον τοῦ Μωϋσέως», ἔκδ. Π. Σουρλῆ, στό *Μαργαρίται Ἰ. Χρυσοστόμου*, Θεσσαλονίκη, σ.284 κ.ἑ.

Γλώσσα τοῦ κειμένου εἶναι ἡ ὁμιλουμένη. Ἐπίσης μεταφράζονται στήν ἁπλοελληνική γλώσσα τά χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Μέ ἰδιαίτερη χάρη καί κομψότητα παρουσιάζεται ἡ διδασκαλία τῶν δέκα ἐντολῶν. Πολλά εἶναι τά παραδείγματα ἀπό τήν καθημερινή ζωή πού καθιστοῦν τό κείμενο ζωντανό. Σέ ὅλη τή συνάφεια τοῦ κειμένου χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος Ἕλληνες μέ τήν ἔννοια τοῦ εἰδωλολάτρη, τοῦ ἐθνικοῦ. Ἔτσι οἱ ἰδέες τῶν Ἑλλήνων καί τά πιστεύω τους ἀντιδιαστέλλονται ἀπό ἐκεῖνα τῶν Χριστιανῶν. Δόγμα καί ἦθος συμπλέκονται καί τά νοήματα εἶναι σαφή. Θεολογία καί ζωή παρουσιάζονται ἄρρηκτα ἑνωμένα. Τό δόγμα διδάσκεται ἁπλά, γιά νά γίνεται κατανοητό ἀπό τόν ἀκροατή. Παραθέτουμε ἕνα χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀπό τήν ἑρμηνεία τῆς α΄ ἐντολῆς πού ἀναφέρεται στή θεότητα τοῦ Χριστοῦ καί τή σταυρική θυσία του. «Ὕστερον ἐσταυρώθη καί ἀπέθανε [...] καί ὄχι ὅτι ἐσταυρώθη ἡ θεότης, ἤγουν ὁ Θεός, ἀλλά ἡ ἀνθρωπότης, ἤγουν τό σῶμα ὅπου ἐφόρει ὁ Χριστός ἐκεῖνο ἐσταυρώθη καί ἀπέθανε»[63]. Ὁ συγγραφέας τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου ἀποφεύγει νά κατατάξει τούς ἁμαρτωλούς σέ κατηγορίες καί δέ χρησιμοποιεῖ τόν ὅρο «Νόμος». Αὐτό ἀποτελεῖ ἐξαίρεση σέ σύγκριση μέ τά ἄλλα κείμενα πού θά δοῦμε στή συνέχεια.

Ἑνωμένες σέ μία, οἱ δύο πρῶτες ἐντολές παρουσιάζονται καί στόν *Κατηχισμό* τοῦ ἰησουΐτη Πέτρου Κανισίου. Τό κείμενο αὐτό ἐκδόθηκε τό 1621 στά λατινικά, τά ἑλληνικά καί τά ἑβραϊκά σέ τρεῖς παράλληλες στῆλες. Ἄν ἐξετάζουμε ἐδῶ τόν *Κατηχισμό* τοῦ Πέτρου Κανισίου, δέν τό κάνουμε μόνο γιατί τό ἔργο κυκλοφόρησε καί στά ἑλληνικά, ἀλλά καί γιατί ἀπό αὐτό κυρίως ἐπηρεάσθηκαν, ἄν ὄχι ὅλες, οἱ περισσότερες Κατηχήσεις καί Ὁμολογίες στόν ὀρθόδοξο ἀνατολικό χῶρο. Ὁ Κανίσιος ἑρμηνεύει τό Δεκάλογο κατά τή μέθοδο καί τό πνεῦμα τοῦ σχολαστικισμοῦ. Ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τό Θεό θεωρεῖται δικανικά καί ὁ Δεκάλογος ἀποτελεῖ ἕναν κώδικα ἠθικῆς ζωῆς καί ρυθμίζει αὐτή τή νομική σχέση. Ὁ Κανίσιος δέ λέει τί διδάσκει ἡ κάθε μιά ἐντολή τοῦ Δεκαλόγου, ἀλλά κυρίως τί ἀπαγο-

63. *Ὅ.π.*, σ.285.

ρεύει καί τί «προστάττει»[64].

Ἡ ἴδια μέθοδος ἀκολουθεῖται στήν *Ὀρθόδοξο Ὁμολογία* (1642) τοῦ Πέτρου Μογίλα. Ὁ κρυπτολατινισμός τοῦ Μογίλα, πού ἔχει ἤδη ἐπισημάνει ὁ π. Γεώργιος Φλορόφσκυ[65] εἶναι ἔντονος καί στή διδασκαλία τῶν δέκα ἐντολῶν. Στήν *Ὀρθόδοξο Ὁμολογία* ὁ Δεκάλογος περιλαμβάνεται στό τρίτο καί τελευταῖο μέρος μέ τό γενικό τίτλο «Περί ἀγάπης». Ἐδῶ γίνεται ἀκόμη λόγος γιά τίς χριστιανικές ἀρετές καί τά καλά ἔργα. Ἄξιο προσοχῆς εἶναι ὅτι ἐκτός ἀπό τίς δέκα ἐντολές στήν *Ὀρθόδοξο Ὁμολογία* περιλαμβάνονται καί οἱ ἐντολές τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτές εἶναι ἐννέα καί ἡ τήρησή τους εἶναι ὑποχρεωτική γιά τούς Χριστιανούς. Ἡ διδασκαλία γιά τίς ἐντολές τῆς ἐκκλησίας ἦταν διαδεδομένη στή Δύση. Ὁ Π. Κανίσιος[66] στήν Κατήχησή του περιλαμβάνει τά πέντε ἐντάλματα τῆς ἐκκλησίας, πού τά συνοψίζει:

α. «Τάς τῆς ἐκκλησίας ἑορτάς τεταγμένας ἄγε.

β. Τήν ἁγίαν λειτουργίαν ταῖς ἑορτασίμοις ἡμέραις εὐλαβῶς ἄκουε.

γ. Τάς νηστείας ἐν διορισμέναις ἡμέραις παραγγελθείσας, καί τήν τῶν βρωμάτων τινῶν ἀποχήν συντήρει.

δ. Τάς ἁμαρτίας σου ἰδίῳ ἱερεῖ, ἤ ἄλλῳ σύν ἐξουσίᾳ αὐτοῦ κατ' ἐνιαυτόν ἐξομολογοῦ.

ε. Τήν πανάγιον εὐχαριστίαν τοὐλάχιστον ἅπαξ ἐν ἔτει περί γε τήν τοῦ πάσχα ἑορτήν δέχου».

Στήν *Ὀρθόδοξο Ὁμολογία*[67] ἀναφέρονται ἀκόμη ἡ τιμή πρός τούς πνευματικούς, ἡ προσευχή γιά ὅλους τούς ἀνθρώπους, δηλ. γιά τούς μητροπολίτες, τούς ἐπισκόπους, τό βασιλέα, τή γερουσία καί τό στρατό. Ἀκόμη λέγεται νά μή γίνονται γάμοι σέ καιρούς νηστείας καί νά μή συμμετέχουν οἱ ὀρθόδοξοι Χριστιανοί σέ ἀπηγορευμένα παιγνίδια καί θέατρα.

---

64. *Catechismus Catholicus,* cum interpretatione Graeca et Hebraica, ἔκδ. Georgii Mayr, 1621, σ.64.

65. *Σταθμοί τῆς Ρωσικῆς Θεολογίας* Α', μεταφρ. Εὐτυχίας Β. Γιούλτση, Θεσσαλονίκη 1986, σ.117.

66. P. Canisii, *Catechismus,* σ.79-80.

67. Ἰ. Καρμίρη, *Τά Δογματικά καί Συμβολικά Μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας,* Graz-Austria ²1968, τομ. 2, σ.632-634.

Ὁ Ἀθανάσιος Πάριος βλέποντας ἀπό διαφορετική ὀπτική γωνία τό θέμα τῶν «ἐνταλμάτων» τῆς Ἐκκλησίας ἀναφέρει μερικά ἄγραφα «ἔθη» πού εἶναι ὑποχρεωτικά γιά τούς Χριστιανούς. Αὐτά εἶναι, πρῶτον, «τό κατασημαίνεσθαι τούς εὐσεβεῖς τῷ τύπῳ τοῦ σταυροῦ», δεύτερον, «τό πρός ἀνατολάς ὁρῶντας προσεύχεσθαι», τρίτον, «τό μή κλίνειν γόνυ ἐν Κυριακῇ», τέταρτον, «τό ἐν τρισίν καταδύσεσι βαπτίζειν», πέμπτον, «τό διά θείων ἐπικλήσεων τελειοῦν τά μυστήρια»[68]. Ἐδῶ ὁ Ἀθ. Πάριος δέν καινοτομεῖ, ἀλλά ἀκολουθεῖ τούς μεγάλους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, καί μάλιστα τό Μ. Βασίλειο. Ὁ Βασίλειος γράφει ὅτι παράλληλα μέ τή γραπτή διδασκαλία, ἡ Ἐκκλησία κρατεῖ μυστικά καί σιωπηρά καί ἄλλες ἄγραφες παραδόσεις[69]. Καί ἀναφέρει ὅλα τά ἄγραφα «ἔθη» πού ἔχουν ἴση ἀξία μέ τή γραπτή διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Συμφωνεῖ βέβαια ὁ Ἀθ. Πάριος μέ τούς Πατέρες, ἀλλά διαφέρουν ριζικά οἱ ἀπόψεις του ἀπό αὐτές τοῦ Πέτρου Κανισίου καί τῆς *Ὀρθοδόξου Ὁμολογίας* γιά τό θέμα τῶν ἐντολῶν τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκτός ἀπό τίς Δεσποτικές ἐντολές, πού εἶναι ὁ Δεκάλογος μέ τό πνεῦμα πού τόν ἑρμηνεύει ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς, ἡ Ἐκκλησία ἔχει καί τίς δικές της ἐντολές, λέει ὁ Ἀθ. Πάριος. Αὐτές εἶναι οἱ θεῖοι καί ἱεροί κανόνες τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, τῶν ἁγίων Οἰκουμενικῶν Συνόδων, τῶν Τοπικῶν Συνόδων καί τῶν θεοφόρων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ ἱεροί κανόνες δέν εἶναι διαταγές ἀνθρώπων, ἀλλά θεσπίσματα καί ψηφίσματα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Γι' αὐτό εἶναι ἀπαραίτητο νά φυλάσσονται ἀπό τούς Χριστιανούς. Ἐντολές λοιπόν τῆς Ἐκκλησίας γιά τόν Ἀθ. Πάριο εἶναι οἱ ἱεροί κανόνες της.

Σέ δύο βασικά κείμενα τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, πού διασώζονται χειρόγραφα, μέ βάση τό Δεκάλογο γίνεται ἐπιτομή τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας. Τά κείμενα αὐτά εἶναι α) τό *Περί τῆς Δεκαλόγου* τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου[70], καί β) τό *Περί τοῦ Δεκαλόγου* τοῦ Βικε-

68. *Ἐπιτομή*.., σ.398.
69. *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πρός Ἀμφιλόχιον ἐπίσκοπον Ἰκονίου* 27, PG 32, 185C-193D.
70. Γιά τή γνησιότητα τοῦ ἔργου βλ. Κ. Ἰ. Δυοβουνιώτου, «Ἐκ τῶν Νομοκα-

ντίου Δαμοδοῦ.

Τό κείμενο τοῦ Καυσοκαλυβίτη δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τή σχολαστική καί νομικιστική παράδοση πού κυριαρχοῦσε στίς *Ὁμολογίες*, τά *Ἐξομολογητάρια* καί τίς *Κατηχήσεις* τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας. Προσεγγίζει περισσότερο ὅλα σχεδόν τά ἐπί μέρους θέματα μέ θεολογική ἐνάργεια καί πληρότητα. Ὁ Νεόφυτος ἀναλύει καί ἑρμηνεύει «τήν Δεκάλογο» σύμφωνα μέ τήν ἁγιογραφική καί ἁγιοπατερική παράδοση. Δόγμα καί ἦθος διδάσκονται ἀδιάσπαστα. Ἔτσι ἑρμηνεύοντας τήν πρώτη ἐντολή ἀναπτύσσει συγχρόνως καί τήν ἐκκλησιαστική διδασκαλία γιά τά δύο θεμελιώδη μυστήρια, τό Βάπτισμα καί τή θεία Εὐχαριστία. Συχνά καταφεύγει στήν Ἁγ. Γραφή, γιά νά κατοχυρώσει τίς θέσεις του. Παραθέτει ἀκόμη ἀποφάσεις Οἰκουμενικῶν Συνόδων καί γνῶμες μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Δέν ἀγνοεῖ ἐπίσης τά θεολογικά ἔργα τῆς ἐποχῆς του. Ἔτσι ἀναφέρει τόν Γ. Κορέσσιο καί τό Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας.

Μεγάλη βαρύτητα ἀποδίδει ὁ Νεόφυτος στήν ἑρμηνεία τῆς πρώτης καί τῆς δεύτερης ἐντολῆς πού παρουσιάζονται ἑνωμένες. Ἀπό τά σαράντα δύο χειρόγραφα φύλλα τοῦ ἔργου, τά τριάντα τέσσερα ἀφιερώνονται στήν ἀνάλυση τῶν δύο πρώτων ἐντολῶν. Θέματα πού διαπραγματεύεται μέ ἀφορμή τίς δύο πρῶτες ἐντολές εἶναι: Ὁ Τριαδικός Θεός, ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ στήν Παλαιά καί τήν Καινή Διαθήκη, οἱ Θεοφάνειες, ἡ τιμή τῶν ἁγίων, ἡ προσκύνηση τῶν εἰκόνων, τό θεῖον φῶς, τά Ἐγκαίνια τοῦ Ναοῦ. Γράφει ἀκόμη: Περί δικαιοσύνης, Περί ἀναιμάκτου θυσίας, Περί τῶν γενικῶν ἀρετῶν, Περί τῶν εἰδῶν τῆς ἀπιστίας καί Περί τῆς τῶν ἐντολῶν ἐργασίας. Νόμος καί χάρη. Περί λατρείας τελεστικῆς, ἠθικῆς καί λογικῆς. Περί πίστεως καί ἀγάπης. Περί ἀγγέλων. Οἱ ὑπόλοιπες ἐντολές ἑρμηνεύονται μέ σχετική συντομία, ἀλλά πάντοτε κάτω ἀπό τό πρῖσμα τῆς ἀπόλυτης εὐαγγελικῆς ἠθικῆς. Ὁ Νεόφυτος δέν περιορίζει τήν ἐν Χριστῷ ζωή στήν ἐξωτερική ἐκ-

---

νονικῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου τά ὑπ' ἀριθμ. 1457 καί 1458», ἀνάτ. ἀπό τόν *Πανηγυρικό τόμο ἐπί τῇ ἑβδομηκονταετηρίδι της Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς*», Ἀθήνα 1920, σ.5,7 κ.ἑ.

πλήρωση ἠθικῶν ἐπιταγῶν. Ἡ τήρηση τῶν εὐαγγελικῶν ἀρετῶν εἶναι καρπός τῆς πίστης, τῆς ἐλπίδας καί τῆς ἀγάπης πρός τό Θεό[71].

Μέ διαφορετικό πνεῦμα ἑρμηνεύει τό Δεκάλογο ὁ Βικέντιος Δαμοδός. Τό ἔργο του *Περί τοῦ Δεκαλόγου*[72] ἀποτελεῖ συνδυασμό χριστιανικῆς Κατήχησης καί Ἐξομολογηταρίου, ἔτσι ὅπως παρουσιάζονται τά κείμενα αὐτά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας. Δέν εἶναι μόνον Ἐξομολογητάριο ἤ μόνο Κατήχηση. Ἀπευθύνεται πρός τούς ἱερεῖς, τούς πνευματικούς, τούς ποιμένες, τούς «ἱερούς κήρυκες», ἀλλά καί πρός κάθε Χριστιανό[73]. Ὁ Δεκάλογος περιέχει «ὅλα ὅσα προσέταξεν ὁ Θεός»[74] καί εἶναι ἐπιτομή ὅλων τῶν ἐντολῶν καί ὅλων τῶν νόμων. Κάθε ἐντολή περιλαμβάνει δύο μέρη. Τό «κωλυτικόν» καί τό «προστακτικόν». Τό προστακτικό μέρος διασαφηνίζει, τί προστάζει ἡ κάθε ἐντολή, ἐνῶ τό κωλυτικό ἀναφέρει κυρίως τί ἐμποδίζει. Ἡ ἐντολή «οὐ κλέψεις» λ.χ. «κωλύει νά ἁρπάζῃ τινάς, ἤ νά βλάπτῃ τοῦτα τά ἐπίγεια ὑπάρχοντα, ὁποῦ ἔχομεν». Ἀπό τό ἄλλο μέρος «προστάζει νά εἴμεσθεν εὔσπλαχνοι, καί συμπαθητικοί, καί ἐλεήμονες»[75].

Μέ ἀφορμή τό Δεκάλογο ὁ Δαμοδός παρουσιάζει ἕνα εὐρύτατο φάσμα ἠθικῆς διδασκαλίας[76]. Τό φάσμα αὐτό ἐκτείνεται ἀπό τή διαμορφωμένη κοινωνική ἠθική μέχρι τήν ἀπόλυτη εὐαγγελική ἠθική. Περιλαμβάνει τήν ἠθική τῶν θεσμῶν τῆς πολιτείας και στηρίζεται στό ἐθιμικό καί τό φυσικό δίκαιο[77]. Ὁ Δαμοδός εἶναι καταφατικός σέ ὅτι στηρίζεται στό φυσικό νό-

---

71. «Ἡ δ' αὖ ἀγάπη, τάς τέσσερας γενικάς ἀρετάς, καί ἁπλῶς τήν τῶν εὐαγγελικῶν ἐντολῶν τήρησιν. Εἴγε ὁ ἀγαπῶν με τάς ἐντολάς μου φησι τηρήσει». *Περί τῆς Δεκαλόγου,* χφ ΕΒΕ 1457, φ.1793.
72. Χφ ΕΒΕ 2309, φφ 11-213.
73. *Ὅ.π.,* φφ 11,12 ν, 14, 18, 41 καί ἀλλοῦ.
74. *Ὅ.π.,* φ.11.
75. *Ὅ.π.,* φ.106.
76. Εἶναι ἀδύνατο στά πλαίσια τῆς ἐργασίας αὐτῆς νά ἐξετασθεῖ ἡ ἠθική διδασκαλία τοῦ Δαμοδοῦ. Τό θέμα αὐτό μπορεῖ ν' ἀποτελέσει ἀντικείμενο εἰδικῆς μελέτης.
77. Γιά τήν ἐμφάνιση τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου στήν Τουρκοκρατία βλ. Δ.Γ. Ἀποστολόπουλου, *Ἡ ἐμφάνιση τῆς Σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου στήν «τουρκοκρατούμενη» ἑλληνική κοινωνία,* Ἀθήνα 1980. Νά σημειώσουμε ὅτι ἡ Σχολή τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου ἐμφανίστηκε στήν Εὐρώπη τόν

μο. Τούς πολιτικούς νόμους καί τό ἐθιμικό δίκαιο τά ἀποδίδει μέ τόν ὅρο «δικαιοσύνη». Ἡ παράβαση μιᾶς ἐντολῆς μπορεῖ νά εἶναι ἁμαρτία κατά τῆς δικαιοσύνης ἤ καί ἁμαρτία κατά τῆς ἀγάπης[78].

Σκιαγραφεῖ τήν καθημερινή πράξη τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας, τήν ὁποία ὑποστηρίζει καί υἱοθετεῖ, παραπέμποντας κυρίως στήν Παλαιά Διαθήκη. Σπάνια ἀναφέρεται στούς Ἕλληνες Πατέρες, ἐνῶ πολλές φορές ἐπικαλεῖται τόν ἱερό Αὐγουστίνο. Ἀνώνυμα παραπέμπει στό ἐθιμικό δίκαιο καί τούς «θεολόγους» τῆς ἐποχῆς του. Γιά τό ἐθιμικό δίκαιο χρησιμοποιεῖ τίς ἐκφράσεις «λέγουσιν», «διασώζουν», «εἶναι δωσμένον», «κοινή γνώμη» καί ἄλλες παρόμοιες. Στό ἔργο του κυριαρχεῖ ὁ φιλοσοφικός στοχασμός καί τό νομικό πνεῦμα. Συχνά παρουσιάζει ἀντικρουόμενες ἀπόψεις, χωρίς ὁ ἴδιος νά παίρνει θέση. Καλεῖ τόν ἀναγνώστη νά διαλέξει «τό κρεῖττον», «ἐκεῖνο δηλαδή ὁποῦ ἀληθῶς φαίνεται πιθανώτερον»[79].

Ἐντυπωσιακή εἶναι ἡ ἔντονη κριτική πού ἀσκεῖ γιά τήν κοινωνική ἀδικία τῆς ἐποχῆς του. Δέ διστάζει νά χαρακτηρίσει «ἅρπαγες» ὅσους δέν πληρώνουν τούς ἐργάτες καί τούς στεροῦν τούς μισθούς τους. Ταλανίζει τούς πλουσίους πού ἀδικοῦν τούς ἀδυνάτους καί δέν τούς χορηγοῦν τά ἀναγκαῖα, παίρνοντας ἐπιχειρήματα κυρίως ἀπό τό Δευτερονόμιο καί τούς Ψαλμούς τοῦ Δαβίδ[80]. Δέν καυτηριάζει μόνο τήν ἀδικία, ἀλλά ζητεῖ καί νά ἀποκατασταθεῖ ἡ δικαιοσύνη. Ἄν λ.χ. τραυματισθοῦν οἱ ἐργάτες, ὀφείλει ὁ ἐργοδότης νά τούς ἀποζημιώσει. Ἄν μάλιστα δέν μποροῦν πλέον νά ἐργάζονται ἤ πεθάνουν,

---

ΙΖ' αἰώνα μέ κυριότερους ἐκπροσώπους τόν Hugo Grotius, Baruch Spinoza, Thomas Hobbes καί ἄλλους. Ὁ Δαμοδός δέν ἀποκλείεται νά εἶχε πληροφορηθεῖ τίς ἰδέες τους, ἀφοῦ ἐκείνη τήν ἐποχή στό Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας, ὅπου σπούδαζε, γίνονταν συζητήσεις καί μελέτες γιά τό φυσικό δίκαιο. Βλ. Β. Μπόμπου-Σταμάτη, *μν.ἔ.*, σ.265, 309.

78. «Αἱ ἁμαρτίαι θεωροῦνται μέ διττήν διαφοράν· τινές εἶναι κατά μόνης τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, καί τοῦ πλησίον· καί τινές κατά τῆς δικαιοσύνης. Λόγ. χάρ. ἀνίσως καί τινάς δέν δώσῃ ἐλεημοσύνην εἰς τόν πλησίον ὁποῦ εὑρίσκεται εἰς μεγάλην ἀνάγκην, ἁμαρτάνει κατά τῆς ἀγάπης· καί ὅποιος πάλιν δέν δώσῃ ἐκεῖνο ὁποῦ χρεωστεῖ, ἁμαρτάνει κατά τῆς δικαιοσύνης». *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ. 113V.

79. *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.90. Ἐπίσης βλ. φ. 112 καί 117.

80. *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ. 109.

πρέπει νά ἀποζημιώνονται οἱ ἴδιοι ἤ οἱ οἰκογένειές τους[81]. Ἅρπαγες χαρακτηρίζονται ἀπό τό Δαμοδό καί οἱ τοκιστές[82]. Συνιστᾶ μάλιστα στόν πνευματικό νά στερεῖ τή θεία κοινωνία ἀπό τόν τοκιστή, ἄν δέν ἀποκαταστήσει πρῶτα τήν ἀδικία[83].

Δέν ἐνδιαφέρεται ὅμως μόνο γιά τίς σωστές σχέσεις μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. Δείχνει ζωηρό ἐνδιαφέρον γιά τή σωστή σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τό φυσικό περιβάλλον. Ἔτσι θέματα πού τόν ἀπασχολοῦν εἶναι «ἡ ἐκκοπή τῶν ξύλων εἰς τά δάση», ἡ «ἄγρευσις τῶν θηρίων», ἡ «λῆψις τῶν ὀρνέων», ἡ «ἄγρα, ἤτοι ἁλίευσις». Προτείνει μάλιστα καί ποινές γι' αὐτούς πού κόπτουν ἄσκοπα τά δένδρα, «διά νά μή ἐρημώνωνται ταχέως τά δάση καί καταχαλῶνται»[84]. Γιά τό κοινό συμφέρον πρέπει νά περιστέλεται τό κυνήγι τῶν ζώων, ἀλλά καί ἡ «ἄγρα τῶν ἰχθύων»[84α].

Ἡ σύγχρονη οἰκολογική κρίση κάνει προφανή τή σπουδαιότητα τῶν θέσεων αὐτῶν τοῦ Δαμοδοῦ. Οἱ θέσεις του, πού θεωροῦνται γιά τήν ἐποχή του πρωτοποριακές, φανερώνουν τό ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης γιά τήν Κοινωνική Δικαιοσύνη[84β], ἀλλά καί τό φυσικό

---

81. *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ. 114 V.
82. *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ. 108 V.
83. «Ὁ πνευματικός τόν φανερόν τοκιστήν, δέν πρέπει νά τόν ἀπολύσῃ ἀπό τάς ἁμαρτίας, οὔτε νά τοῦ δώσῃ τήν ἁγίαν κοινωνίαν ἕως ὅτου ἀποκαταστήσει τούς τόκους». *Ὅ.π.*, φ. 137.
84. *Ὅ.π.*, φ. 115 V.
84α. «Μετά ταῦτα ἠμποροῦμεν νά ἀποκριθοῦμεν καί διά τήν ἄγραν, ἤτοι ἁλίευσιν· διότι ἀνίσως καί τά ποτάμια εἶναι κοινά εἰς τήν χώραν, τότε κατά τόν αὐτόν τρόπον ὁ ἀγρεύων δέν χρεωστεῖ ἀποκατάστασιν, μ' ὅλον ὁποῦ νά ἁλιεύσῃ, ἀλλ' εἰς τήν ποινήν μετά τήν καταδίκην, ἀνίσως καί πιασθῇ. Ἀνίσως πάλιν καί τά νερά εἶναι μερικά τινός, ὁποῦ νά εἶναι ἐμμένοντα, ὡσάν αἱ λίμναι, δέν ἔξεστιν ἡ ἄγρα χωρίς ἁμαρτίαν δεσμεύουσαν πρός ἀποκατάστασιν: μ' ὅλον ὁποῦ ὤντας διαβαίνοντα τά νερά, δέν ἤθελ' ἤτον δεσμός πρός ἀποκατάστασιν. Πρόσεχε ὅμως, ὅτι ὅταν εἰς τάς χώρας κωλύονται αἱ ἄγραι διά τό κοινόν συμφέρον, διότι τά ὀψάρια θάλπουσι τά ὠά, καί ἡ ἄγρα προξενεῖ ὑστέρησιν· τότε ἤθελ' ἤτον ἁμαρτία ἡ ἄγρα, ἀγκαλά δέν ἤθελ' ἤτον δεσμός ἀποκαταστάσεως». Β. Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ. 115v.
84β. Περισσότερα γιά τό πρόβλημα τῆς Κοινωνικῆς Δικαιοσύνης στήν ὀρθόδοξη παράδοση βλ. Ἰωάννου Σ. Πέτρου, *Κοινωνική Δικαιοσύνη*, Θεσσαλονίκη 1986.

περιβάλλον[85]. Ἐκτενέστερη ἀνάλυση τῶν ἰδεῶν τοῦ Δαμοδοῦ θά γίνει στά ἑπόμενα κεφάλαια, ὅταν θά παρουσιάσουμε τίς ἑρμηνεῖες τῶν ἐπιμέρους ἐντολῶν.

Πρωτεύουσα θέση κατέχει ὁ Δεκάλογος καί στά Ἐξομολογητάρια τῆς ἐποχῆς πού ἐξετάζουμε. Ὁ Γαβριήλ Σεβῆρος Μητροπολίτης Φιλαδελφείας (1451-1616) γράφοντας γιά τό μυστήριο τῆς μετανοίας στό *Συνταγμάτιον περί τῶν ἱερῶν μυστηρίων,* ἀναφέρει τό Δεκάλογο ὡς μέσο γιά τήν ἐξέταση τοῦ μετανοοῦντος. «Καί πρῶτον μέν δή ἐπερωτᾶν, εἰ μέν ἥμαρτεν περί τάς δέκα ἐντολάς»[85α]. Καταρχήν ὀφείλει ὁ πνευματικός νά ρωτᾶ τόν μετανοοῦντα, ἄν ἁμάρτησε στίς δέκα ἐντολές. Ὁ ἅγιος Νικόδημος Ἁγιορείτης ἐξηγώντας τούς λόγους γιά τούς ὁποίους περιέλαβε τό κείμενο τοῦ Δεκαλόγου στό Ἐξομολογητάριό του γράφει: «Διά δύω αἰτίας βάλλομεν ἐδῶ ἐκείνους, ὁποῦ σφάλλουν εἰς τάς δέκα ἐντολάς, διά τόν πνευματικόν καί διά τόν μετανοοῦντα»[86]. Ὁ πνευματικός θά θυμᾶται τίς δέκα ἐντολές καί θά ρωτᾶ τόν ἐξομολογούμενο, ἄν ἔσφαλε σ' αὐτές. Καί αὐτός πού μετανοεῖ θά ἐξετάζει τή συνείδησή του μέ βάση τίς δέκα ἐντολές, γιά νά ἐξομολογεῖται πιό σωστά. Γι' αὐτό καί ὁ Δεκάλογος χαρακτηρίζεται ὡς «κανών ἀσφαλέστατος»[87].

Τόν ἴδιο λόγο ἀναφέρει καί ὁ Νικηφόρος Πασχαλεύς (ΙΖ' αἰώνας) στό Ἐξομολογητάριό του. Ἔτσι γράφει ὅτι αὐτός πού πρόκειται νά ἐξομολογηθεῖ πρέπει νά ἐξετάζει τή συνείδησή του σύμφωνα μέ τίς δέκα ἐντολές, γιά νά δεῖ ποῦ ἁμάρτησε. Στίς δέκα ἐντολές περιέχεται «πᾶσα ὕλη ὁποῦ ὁ καθείς μπορεῖ νά ἁμαρτέψει θανασίμως»[88]. Ἡ χρησιμοποίηση ὅμως τῶν δέ-

85. Βλ. Ἀνέστη Κεσελόπουλου, *Ἄνθρωπος καί Φυσικό περιβάλλον,* Σπουδή στόν ἅγ. Συμεών τό Νέο Θεολόγο, Θεσσαλονίκη 1987.

85α. Angelo Amato, *Il Sacramento della Penitenza nella Teologia Greco-ortodossa,* Θεσσαλονίκη 1982, σ.125-127.

86. *Ἐξομολογητάριον,* Βενετία [5]1842, σ.22.

87. «Ὁ Δεκάλογος πάλιν εἶναι κανών ἀσφαλέστατος, διά μέσου τοῦ ὁποίου διακρίνονται ἀπό τά αἰσχρά πράγματα τά καλά, καί τά ἀγαθά ἀπό τά κακά. Κάθε ἱερεύς τό λοιπόν καί πνευματικός, ὅταν παρρησιάζονται εἰς αὐτόν οἱ μετανοοῦντες ἁμαρτωλοί διά νά ἐξομολογηθῶσι τάς ἁμαρτίας των, γίνεται κριτής τῆς ἐξομολογήσεως αὐτῶν, καί προσφέρει τήν ἀπόφασιν κατά τήν ἀναλογίαν τοῦ γένους, τοῦ εἴδους, καί τοῦ τρόπου τῶν πράξεων». Βικεντίου Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου,* ὅ.π., φ.11.

88. *Ἐξομολογητάριον,* Ἐνετίησιν 1673, σ.61.

κα ἐντολῶν γιά τήν ἀνίχνευση τῶν ἁμαρτιῶν συνδέεται κατά τήν ἐποχή αὐτή καί μέ τή νομική θεώρηση τῆς ἁμαρτίας. Ἁμαρτία γιά τό Νικηφόρο Πασχαλέα, ἀλλά καί γιά τόν ἅγιο Νικόδημο εἶναι ἡ «παράβαση τοῦ νόμου»[89]. Καί νόμος δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τίς ἐντολές τοῦ Θεοῦ.

Ἀφοῦ ὅμως ἡ ἁμαρτία ἔχει ἕνα καθαρά νομικό περιεχόμενο - παράβαση νόμου - ἐξετάζεται στά Ἐξομολογητάρια ποιοί σφάλλουν σέ κάθε ἐντολή καί ποιοί παραβαίνουν τό Νόμο τοῦ Θεοῦ. Καί αὐτοί πού παραβαίνουν τό Νόμο τοῦ Θεοῦ ἐπιβάλλεται, μετά τήν ἐξομολόγηση, νά δεχθοῦν τήν πνευματική ποινή[90]. Δέν ἀναπτύσσεται δηλαδή ἡ διδασκαλία κάθε μιᾶς ἐντολῆς μέ τήν προοπτική πού δίδει ὁ Κύριος στήν ἐπί τοῦ Ὄρους Ὁμιλία, ἀλλά συντάσσονται λεπτομερεῖς κατάλογοι ἁμαρτιῶν καί πάμπολλες κατηγορίες ἁμαρτωλῶν, μέ κριτήριο τήν παράβαση κάθε ἐντολῆς. Ἁμαρτωλός εἶναι αὐτός πού παραβαίνει, καταρχήν τουλάχιστον, τίς δέκα ἐντολές[91].

Εἶναι φανερό λοιπόν ὅτι στά Ἐξομολογητάρια εἶναι διάχυτο τό νομικό πνεῦμα καί ἡ σχολαστική σκέψη. Τό ἴδιο πνεῦμα κυριαρχεῖ καί στίς Κατηχήσεις τῆς ἐποχῆς.

Στήν Ὀρθόδοξο Διδασκαλία τοῦ Μητροπολίτη τῆς Μόσχας Πλάτωνα ὁ Δεκάλογος ἀναπτύσσεται καί ἑρμηνεύεται στό τρίτο μέρος πού ἐπιγράφεται Περί τοῦ θείου Νόμου, τό ὁποῖο περιλαμβάνει ἀκόμη τήν ἐξήγηση τῆς Κυριακῆς προσευχῆς. Στήν *Ὀρθόδοξη Ὁμολογία* τοῦ Μογίλα, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τή βάση γιά τή σύνταξη τοῦ ἔργου τοῦ Πλάτωνος Μόσχας, τό τρίτο μέρος ἐπιγράφεται «Περί ἀγάπης», ἐδῶ ἔχουμε ἕνα λιγότερο φιλάνθρωπο τίτλο «περί θείου Νόμου». Κι ὁ «θεῖος νόμος εἶναι γεγραμμένος εἰς τήν καρδίαν ἑκάστου καί περιέχεται εἰς τάς ἑπομένας δέκα ἐντολάς τάς ὁποίας ἔδωκεν ὁ Θεός εἰς τόν Μωυσῆν»[92]. Πρέπει νά ποῦμε ὅτι στήν ταξινόμηση ὁ Πλάτων

---

89. Νικηφόρου Πασχαλέως, *ὅ.π.*, σ.60. Πρβλ. Νικοδήμου Ἁγιορείτου, *ὅ.π.*, σ.17' *Ὀρθόδοξος Ὁμολογία*, ἐκδ. Ἰ. Καρμίρη, *ὅ.π.*, σ.168.
90. Γαβριήλ Σεβήρου Μητροπολίτου Φιλαδελφείας, *Συνταγμάτιον περί τῶν ἁγίων Μυστηρίων*, ἐκδ. Angelo Amato, *ὅ.π.*, σ.115.
91. Νικηφόρου Πασχαλέως, *Ἐξομολογητάριον*, σ.60.
92. Πλάτωνος Μητροπολίτου Μόσχας, *Ὀρθόδοξος διδασκαλία, ἤτοι σύνοψις τῆς χριστιανικῆς Θεολογίας*, Ἀθῆναι 1836, σ.162.

Μόσχας ἀκολουθεῖ τούς Ἕλληνες Πατέρες καί κατηγορεῖ τούς Παπιστές καί τούς Λουθηρανούς διότι «τάς δύο πρώτας ἐντολάς ἑνοῦσιν εἰς μίαν» καί «διαιροῦσι τήν ἐννάτην εἰς δύο»[93].

Ὡς πρός τό περιεχόμενο ὅμως ἀκολουθεῖ τόν Πέτρο Μογίλα καί τόν Κανίσιο. Ὁ Δεκάλογος μπορεῖ νά συνοψισθεῖ σέ δύο «καθήκοντα». Στήν ἀγάπη πρός τό Θεό, στόν ὁποῖο ἀναφέρονται οἱ τέσσερες πρῶτες ἐντολές, καί στήν ἀγάπη πρός τόν πλησίον, στόν ὁποῖο ἀναφέρονται οἱ ἕξι ὑπόλοιπες ἐντολές. «Πρέπει πρός τούτοις νά σημειώσωμεν, ὅτι μεταξύ τούτων τῶν δύο μεγάλων καθηκόντων, ἤγουν τῆς πρός τόν Θεόν καί τῆς πρός τόν πλησίον ἀγάπης, ἐνίοτε θεωρεῖται ἐναντιότης [...]»[94]. Στή συνέχεια, ἄν καί συστήνει στόν ἀναγνώστη νά μή νοεῖ τό Δεκάλογο «ἁπλῶς καί κατά γράμμα», παραθέτει ἐκτενεῖς καταλόγους ἁμαρτωλῶν πού σφάλλουν σέ κάθε ἐντολή. Τήν Ὀρθόδοξο Διδασκαλία τοῦ Πλάτωνος Μόσχας μετέφρασε στά ἑλληνικά ὁ Ἀδ. Κοραῆς καί τυπώθηκε γιά πρώτη φορά τό 1782. Ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων παρέλαβε τό κείμενο καί τό ἐξέδωσε ὡς Κατήχηση ἤ ὀρθόδοξο διδασκαλία τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Ὁ Κ. Οἰκονόμος συνεχίζει τήν παράδοση τοῦ Κανισίου τοῦ Μογίλα καί τοῦ Πλάτωνος Μόσχας. Γιά τόν Κ. Οἰκονόμου ὁ ἠθικός νόμος περιέχει τά καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου «πρός τόν Θεόν», «πρός ἑαυτόν» καί πρός «τόν πλησίον»[95]. Στήν ἴδια κατεύθυνση βρίσκεται ἡ *Κατήχησις* τοῦ Βερναρδάκη, πού εἶχε καί τήν ἔγκριση τῆς Συνόδου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Στόν αἰώνα μας ἡ παράδοση αὐτή συστηματοποιεῖται καί διδάσκεται μέ τό ἔργο τοῦ Εὐσέβιου Ματθόπουλου, *Προορισμός τοῦ Ἀνθρώπου*, πού ἀπό τό 1913 μέχρι τό 1974 γνώρισε τουλάχιστον δέκα τέσσερις ἐκδόσεις.

Παράλληλα ὅμως μέ αὐτή τήν παράδοση πού βρισκόταν ὑπό τήν ἐπίδραση τῶν Δυτικῶν καί τῶν Ρώσων ὑπῆρχε καί μιά ἄλλη. Ἦταν αὐτή πού καλλιεργοῦνταν στά μοναστήρια, ἰδιαί-

---

93. *Ὅ.π.*
94. *Ὅ.π.*, σ.167.
95. *Τά Σωζόμενα Ἐκκλησιαστικά Συγγράμματα*, τόμ. Α΄, σ.83.

τερα τοῦ Ἁγίου Ὄρους, καί ἐκπροσωπήθηκε ἀπό πολλούς πατριάρχες, ἱεράρχες καί μοναχούς. Ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε τούς Γεννάδιο Σχολάριο, Παχώμιο Ρουσάνο, Δαμασκηνό Στουδίτη, Εὐγένιο Βούλγαρη, Νικόδημο Ἁγιορείτη, Μακάριο Νοταρᾶ, Ἀθανάσιο Πάριο, Κοσμᾶ Αἰτωλό, Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη καί ἄλλους.

Ἐξάλλου ὁ ἅγ. Γρηγόριος Παλαμᾶς καί ἡ διδασκαλία του δέν εἶχαν ἐντελῶς λησμονηθεῖ. Τό τίμιο λείψανό του καί τά θαύματά του ἦταν μιά ζωντανή μαρτυρία γιά τό ὀρθόδοξο πλήρωμα. Ἡ μνήμη του ἔμεινε ἀνεξάληπτη παρά τίς προσπάθειες τῆς δυτικῆς προπαγάνδας νά ἐξαλείψει ἀκόμη καί τήν ἀκολουθία του ἀπό τό Τριώδιο κατά τή Β' Κυριακή τῶν Νηστειῶν[96]. Τό ἔργο του *Δεκάλογος τῆς κατά Χριστόν Νομοθεσίας*, πού μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο στά πλαίσια τῆς παρούσης ἐργασίας, εἶχε ἐκδοθεῖ πάνω ἀπό τρεῖς φορές ἀπό τόν ΙΗ' αἰώνα καί ὕστερα. Καί πρῶτα-πρῶτα εἶχε περιληφθεῖ στή σειρά τῆς *Φιλοκαλίας* ἀπό τόν ἅγιο Νικόδημο. Δεύτερον, ἐκδόθηκε ἀπό τόν Ἀθ. Πάριο στό τέλος τῆς Δογματικῆς του. Ἀπό τόν Πάριο πληροφορούμαστε ὅτι «καί ἀλλαχοῦ ταῦτα ἐτέθησαν»[97]. Δηλαδή ὑπῆρχαν κι ἄλλες ἐκδόσεις τοῦ *Δεκαλόγου* τοῦ Παλαμᾶ. Τίς πληροφορίες ἐπιβεβαιώνει ὁ Σοφοκλῆς Οἰκονόμος πού ἀναφέρει τήν ἔκδοση τῆς Φιλοκαλίας, τοῦ Ἀθ. Παρίου, καί συνεχίζει: «καί ἐκ τούτων ὑπό τοῦ ἀοιδίμου πατρός ἡμῶν ἰδίως ἐν Ἀθήνησι, 1851»[98]. Ἀλλά ὁ Πάριος εἶχε ἤδη πεθάνει τό 1851. Ἐ-

96. «Ἐῶ νῦν λέγειν Γρηγόριον τόν καί σοφώτατον καί ἁγιώτατον, τόν Θεσσαλονίκης τόν Παλαμᾶν, ὅτι τούτῳ ὑμεῖς ὡς ἀντιδίκῳ ἀντίδικοι φέρεσθε· ἀλλ' εἰ Θεῷ κατ' ἄκρον εὐηρέστησε, μαρτυρεῖ καί τό λείψανον καί τά θαύματα. Τούτου δέ τῇ δευτέρᾳ ἑβδομάδι τῆς τεσσαρακονθημέρου νηστείας ἑορταζόμενον, τήν ἀκολουθίαν ἐν τῷ Τριωδίῳ περιεχομένην, πάντα λίθον κεκινήκασιν ὥστε ἐξαλεῖψαι τῆς βίβλου οἱ ἐπί τῆς inquisitionis τῶν ἐκδιδομένων βιβλίων τεταγμένοι φράκτορες· ἀλλ' οὐδέν ἤνυσαν, τῶν Ἐνετῶν ἀείποτε, τόγε ἐπ' αὐτοῖς, ἀκίνητα ἡμῖν τά τῆς πίστεως τετηρηκότων καί ἀνεπηρέαστα». Εὐγενίου Βουλγάρεως, *Ἐπιστολή πρός Πέτρον τόν Κλαίρκιον*, Περί τῶν μετά τό σχίσμα Ἁγίων τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καί τῶν γινομένων ἐν αὐτῇ θαυμάτων, ἐκδ. Ἀ. Κορομηλᾶ, Ἀθῆναι 1844, σ.23.

97. *Ἐπιτομή* , σ.385.

98. Ἁγ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *ΚΒ' ὁμιλίες* Ἀθήνησι 1861, σ.ιδ', ὑποσ. δ'. Πρόκειται γιά τήν ἔκδοση τοῦ πρεσβυτέρου Οἰκονόμου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ

πομένως, ὅταν γράφει ὅτι «καί ἀλλαχοῦ ταῦτα ἐτέθησαν», ἐννοεῖ κάποιες ἄλλες ἐκδόσεις.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ Ἀθ. Πάριος περιέλαβε στή Δογματική του τό *Δεκάλογο* τοῦ Παλαμᾶ. Σέ ἕνα ἔργο ὅπου ἔχουν συγκεντρωθεῖ ὅλα τά δόγματα τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, περιέχεται καί τό Κεφάλαιο «Περί ἐντολῶν». Μάλιστα ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει ὅτι ἄν καί αὐτά ἔχουν περιληφθεῖ καί σέ ἄλλες ἐκδόσεις «ἀλλά κανταῦθα, καί πολλῷ ἐνταῦθα, οἰκειότατός ἐστιν αὐτῶν ὁ τόπος»[99]. Γιά τόν Ἀθ. Πάριο οἱ ἐντολές ἔχουν τήν ἴδια ἀξία μέ τά δόγματα τῆς ἐκκλησίας γι' αὐτό καί ὁ τόπος ὅπου περιλαμβάνονται χαρακτηρίζεται «οἰκειότατος».

Βέβαια ἐδῶ δέν θά ἀσχοληθοῦμε ἀναλυτικά μέ τό Δεκάλογο τοῦ Παλαμᾶ ἀλλά μέ τίς ἐπεξηγήσεις καί τίς ὑποσημειώσεις σ' αὐτόν τοῦ Ἀθ. Παρίου.

Γιά τόν Πάριο οἱ ἠθικές ἐντολές καί οἱ ἱερές τελετές εἶναι τά θεοπαράδοτα μέσα, πού χάρισε ὁ Χριστός στούς ἀνθρώπους γιά νά κληρονομήσουν τήν αἰώνια ζωή. Ὡς ἱερές τελετές χαρακτηρίζονται τά ἑπτά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας. Διότι ὑπάρχουν καί ἄλλα μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας ὅπως τό μυστήριο τῆς θείας Οἰκονομίας, τό μυστήριο τῆς Ἁγίας Τριάδος, τό μυστήριο τῆς Θεοφανείας πού δέν μποροῦν νά χαρακτηρισθοῦν ὡς τελετές.

Οἱ φορεῖς τῆς παραδόσεως, γιά τήν ὁποία κάνουμε λόγο καί πού βρίσκεται πιό κοντά στήν πατερική σκέψη, δέν ἐξετάζουν στά κείμενά τους τίς ἐντολές τοῦ Δεκαλόγου σχολαστι-

---

Οἰκονόμων πού προέταξε μάλιστα καί ἐγκωμιαστικό πρόλογο γιά τόν ἅγ. Γρηγόριο Παλαμᾶ καί τό ἔργο του. Μεταξύ τῶν ἄλλων γράφει καί τά ἑξῆς γιά τό *Δεκάλογο τῆς κατά Χριστόν Νομοθεσίας:* «Ἔστι γάρ ἀτεχνῶς τοῦτο τό βραχύ πυκτίον ἤ πινάκιον ἀκραιφνής καί γνησία καί περιληπτικωτάτη διδασκαλία τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς καί κατά Χριστόν ἠθικῆς, πᾶσαν περί ταύτης ξενικήν μακρολογίαν ἐξελέγχουσα, καί δή καί καταρκτική καί τελεστική τῆς ἀχράντου θεολογίας μυσταγωγία, καί καθόλου, λαμπάς τις ἀγλαόφωτος, οὐρανίῳ φωτί καταλάμπουσα καί καθοδηγοῦσα εἰς τήν ὁδόν τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου πάντας τούς ἐθέλοντας φρονεῖν καί πολιτεύεσθαι κατά τό Εὐαγγέλιον τῆς τοῦ Θεοῦ βασιλείας καί σωτηρίας ἡμῶν». Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ πρεσβυτέρου, *Τά Σωζόμενα Ἐκκλησιαστικά Συγγράμματα,* ἐκδ. Σοφοκλέους Κ. Οἰκονόμου, Ἀθήνα 1862, τόμ. Α', σ.573.

99. *Ἐπιτομή,* σ.385.

κά. Συνοψίζουν κυρίως ὅλη τή διδασκαλία τοῦ Δεκαλόγου στίς δύο ἀγάπες, τήν ἀγάπη πρός τό Θεό καί τήν ἀγάπη πρός τόν πλησίον. «Καί καθώς ἕνα χελιδόνι χρειάζεται δύο πτέρυγες διά νά ἀπετᾶ εἰς τόν ἀέρα, ἔτσι καί ἐμεῖς, ἀδελφοί μου, χρειαζόμασθε αὐτές τές δύο ἀγάπες, διατί χωρίς αὐτές τές δύο ἀγάπες εἶναι ἀδύνατον νά σωθοῦμεν»[100]. Καί ἀγάπη πρός τόν πλησίον εἶναι: «τό μή λυπεῖν αὐτόν ἔν τίνι, φιλεῖν ταὐτά πάσχειν, οἷα αὐτός φιλεῖ περί ἑαυτοῦ»[101]. Ἀγάπη πρός τό Θεό εἶναι ἡ «βεβαίωσις τῆς πίστεως». Καί ὅταν ὁ πιστός ἔχει τή βεβαιότητα ὅτι ὁ Θεός εἶναι δημιουργός, παντοδύναμος, προνοητής καί κριτής, πού ἀποδίδει στόν καθένα σύμφωνα μέ τά ἔργα του, κινεῖται στήν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ. Ὅποιος ἀγαπᾶ τό Θεό, τηρεῖ τίς ἐντολές του, καί ἀντιστρόφως αὐτός πού τηρεῖ τίς ἐντολές, ἀγαπᾶ τό Θεό.

Ἡ τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ μέ φόβο καί ἀγάπη ἀποτελεῖ τήν πρώτη λατρεία τοῦ Θεοῦ, λέει ὁ Γεννάδιος Σχολάριος. Δεύτερη λατρεία εἶναι οἱ εὐχές, οἱ ψαλμωδίες καί τά παρόμοια. Ἡ πρώτη λατρεία εἶναι πιό σημαντική καί στηρίζεται στή διδασκαλία τῆς ἐπί τοῦ Ὄρους Ὁμιλίας. Λέγεται ἀκόμη νόμος εὐαγγελικός, καί νόμος πνευματικός, γιατί εἶναι ἀνώτερος ἀπό τό φυσικό νόμο κι ἀπό τό γραπτό νόμο τοῦ Μωυσῆ. Ἂν ἀγαπᾶς τό Θεό, «τάς ἐντολάς αὐτοῦ τήρει καί φύλαττε ἐπιμελῶς»[102]. Μετά τό Θεό ὀφείλεις νά ἀγαπᾶς τόν ἑαυτό σου καί ὕστερα τόν πλησίον σου ὅπως τόν ἑαυτό σου.

---

100. Κοσμᾶ Αἰτωλοῦ, *Διδαχές*, ἐκδ. Ἰωάν. Μενούνου, *ὅ.π.*, σ.121.
101. Π. Ρουσάνου, *Περί τῆς τῶν ὀρθοδόξων καί Σαρακηνῶν πίστεως*, Ἰ. Καρμίρη, *ὅ.π.*, σ.254.
102. *Νόμος Εὐαγγελικός*, ὅ.π., σ.236, 241.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΔΕΚΑΛΟΓΟΥ

Ἐνῶ ὅλοι διαιροῦν τό Δεκάλογο σέ δύο μέρη, δέν ὑπάρχει ταυτότητα ἀπόψεων γιά τόν καθορισμό τοῦ πρώτου καί τοῦ δευτέρου μέρους. Ὁ Φίλων διαιρεῖ τίς δέκα ἐντολές σέ δύο πεντάδες. Κάθε πλάκα περιέχει πέντε ἐντολές. «Δέκα τοίνυν ὄντα διένειμεν εἰς δύο πεντάδας, ἅς δυσί στήλαις ἐνεχάραξε, καί ἡ μέν προτέρα πεντάς τά πρωτεῖα ἔλαχεν, ἡ δ' ἑτέρα δευτερείων ἠξιοῦτο»[1]. Τή διαίρεση αὐτή ἀκολουθεῖ ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος[2] ἀλλά καί νεότεροι ἐρευνητές[3]. Ἡ πρώτη πλάκα περιέχει τίς πρῶτες πέντε ἐντολές, δηλ. μέχρι καί τό «τίμα τόν πατέρα σου καί τήν μητέρα σου». Ἡ δεύτερη πλάκα ἀρχίζει μέ τό «οὐ φονεύσεις» καί περιλαμβάνει τίς ὑπόλοιπες πέντε. Ἔτσι θά μποροῦσε ἡ πρώτη πλάκα νά τιτλοφορεῖται ὡς «εὐσέβεια», ἐνῶ ἡ δεύτερη ὡς «δικαιοσύνη»[4].

Στή Δύση ὁ ἱερός Αὐγουστίνος εἰσήγαγε ἄλλο τρόπο διαίρεσης. Οἱ τρεῖς πρῶτες ἐντολές ἀποτελοῦν τό πρῶτο μέρος τοῦ Δεκαλόγου. Ἔτσι ἡ πρώτη πλάκα μέ τίς τρεῖς ἐντολές συμβολίζει καί ἀναφέρεται στό τριαδικό τῆς θεότητας. Ἐνῶ ἡ δεύτερη μέ τίς ὑπόλοιπες ἑπτά ἐντολές στά ἑπτά χαρίσματα τοῦ Ἁγ.

---

1. *Περί τῶν Δέκα λόγων*, ἐκδ. F.H. Colson, *Philo* 7, «The Loeb classical Library», τόμ. 320, London 1968, σ.30.
2. *Σύνοψις τῆς θείας Γραφῆς*, PG 147, 610AB.
3. Βλ. Β. Στογιάννου, *Τέσσερες βασικές ἐντολές*, «Προβληματισμοί» 2, Θεσσαλονίκη ^{2}1979, σ.13.
4. Κ.Ν. Καλλινίκου, *Ὁ Δεκάλογος*, «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 16 (1932), σ.56.

Πνεύματος[5]. Τόν ἱερό Αὐγουστίνο ἀκολουθοῦν οἱ περισσότεροι συγγραφεῖς τῆς Τουρκοκρατίας. Γράφει χαρακτηριστικά ὁ Βικέντιος Δαμοδός: «Τούταις οἱ δέκα ἐντολαῖς διαιροῦνται εἰς δύο μέρη. Τινές ἀναφέρονται ἀμέσως εἰς τήν δόξαν τοῦ θεοῦ, καί τοιαύταις εἶναι οἱ πρῶταις τρεῖς, οἱ ὁποίαις λέγονται τῆς πρώτης πλακός. Τινές πάλιν ἀναφέρονται εἰς τήν ὠφέλειαν τοῦ πλησίον καί τοιαύταις εἶναι οἱ ἄλλαις ἑπτά, οἱ ὁποῖαις λέγονται τῆς δευτέρας πλακός»[6].

Ὑπάρχει ἀκόμη καί μιά τρίτη διαίρεση, πού ἀποτελεῖ συνδυασμό τῆς δυτικῆς καί τῆς ἀνατολικῆς παράδοσης. Στή Δύση, ὅπως εἴδαμε, ἑνώνεται ἡ πρώτη ἐντολή μέ τή δεύτερη. Ἔτσι οἱ ἐντολές πού ἀναφέρονται στό Θεό εἶναι τρεῖς, ἐνῶ στήν Ἀνατολή τέσσερες. Σύμφωνα λοιπόν μέ τήν τρίτη ἄποψη στό πρῶτο μέρος περιέχονται οἱ τέσσερες πρῶτες ἐντολές, ἐνῶ στό δεύτερο οἱ ὑπόλοιπες ἕξι. Τή διαίρεση αὐτή θά ἀκολουθήσουμε κατά τήν ἐπεξεργασία τῶν ἐπί μέρους ἐντολῶν τοῦ Δεκαλόγου.

Ἐπιχειρώντας μία γενικότερη ἐκτίμηση τῶν ἀπόψεων τῶν συγγραφέων πού ἐκτίθενται στή συνέχεια παρατηροῦμε τά ἑξῆς. Παρόλο τό νομικό πνεῦμα καί τή σχολαστική θεώρηση πού χαρακτηρίζει τήν ἐποχή αὐτή τῆς Τουρκοκρατίας, ὑπάρχει καί κάτι πού πρέπει νά ἐπισημανθεῖ. Συχνά οἱ συγγραφεῖς αὐτοί προβαίνουν σέ ἔντονη κριτική τῆς καθημερινῆς ζωῆς μέ βάση τήν ἀρχαία ἐκκλησιαστική παράδοση καί πράξη. Εἶναι ἄλλωστε φυσικό νά συμβαίνει αὐτό γιά συγγραφεῖς πού δροῦσαν σέ ὀρθόδοξο χῶρο. Ἐξάλλου οἱ πηγές Ἀνατολῆς καί Δύσης ἦταν καί εἶναι κοινές. Εἶναι ἡ Γραφή καί οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Τό πρόβλημα βρίσκεται στή διαφορετική θεώρηση καί ἑρμηνεία τῶν πηγῶν αὐτῶν[7].

Χαρακτηριστικό παράδειγμα τό θέμα τοῦ στολισμοῦ τῶν εἰκόνων. Ὁ Πλάτων Μόσχας, ἐκπρόσωπος τῆς σχολαστικῆς παράδοσης, μέμφεται ἐκείνους πού στολίζουν τίς εἰκόνες, ἀλλά παραμελοῦν τούς πτωχούς καί καταδυναστεύουν τούς ἀθώους. Τήν ἴδια θέση βρίσκουμε καί στό φιλοκαλικό (Κολυβᾶ)

5. *Sermo IX,* 6, PL 38,80.
6. *Περί τοῦ Δεκαλόγου* χφ. ΕΒΕ 2309, φ.18' πρβλ. καί φ.63.
7. Βλ. Jean Zizioulas metropolite de Pergame, *Le Mystère de l'Eglise dans la tradition orthodoxe,* «Irénikon» 1987, σ.323.

Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη. Ὑπάρχει ὅμως μιά οὐσιαστική διαφορά. Ὁ Πλάτων ἀσχολεῖται μέ τίς κατηγορίες τῶν Χριστιανῶν πού παραβαίνουν τήν ἐντολή τοῦ Δεκαλόγου. Ἔτσι μέσα ἀπό τή νομικιστική θεώρηση περιορίζεται στή διαπίστωση τῆς ἐπιφάνειας.

Ὁ Νεόφυτος ὅμως ταλανίζει κυριολεκτικά ἐκείνους πού δίνουν ἰδιαίτερη βαρύτητα στό στολισμό τῶν εἰκόνων καί ἀδιαφοροῦν γιά τούς πτωχούς. Δέν περιορίζεται νά πεῖ ὅτι ἐκεῖνοι οἱ Χριστιανοί ἁμαρτάνουν στή συγκεκριμένη ἐντολή. Ἀντιστρέφει τή μέθοδο. Γιά νά ὑπάρχει παράβαση, ὑπάρχει πρόβλημα ὀρθῆς πίστεως. Ὑπάρχει ἄγνοια τοῦ δόγματος. Ἀναγκάζεται ἔτσι νά διαφωτίσει μέ θεολογικά ἐπιχειρήματα τούς πιστούς γιά τό νόημα τῆς εἰκόνας. Ὅταν οἱ Χριστιανοί γνωρίσουν τό «πῶς» καί «γιατί» τιμοῦν τίς εἰκόνες, θά φροντίσουν νά μήν ἐπαναλάβουν τήν «ἁμαρτία». Ἡ διάσπαση λοιπόν ἤθους καί δόγματος, πού ἀναφέραμε σέ ἄλλη συνάφεια, αὐτονομεῖ ἐπικίνδυνα τήν πίστη καί τήν ἀποξενώνει ἀπό τή ζωή τῆς Ἐκκλησίας.

1. «Ἐγώ εἰμι Κύριος ὁ Θεός σου...»

Μέ τό προοίμιο τῆς πρώτης ἐντολῆς «ἐγώ εἰμι Κύριος ὁ Θεός σου» ἀποκαλύπτεται ὁ Νομοθέτης, γράφει ὁ Βικέντιος Δαμοδός[8]. Εἶναι ὁ Θεός καί δημιουργός τοῦ παντός, ὁ «συμπαθέστατος καί ἐλεήμων Πατήρ», πού διά μέσου τοῦ Υἱοῦ «ἐσύναξεν εἰς ἕν τά διασκορπισμένα τέκνα του». Εἶναι Θεός ἀναλλοίωτος, ἀπαράλλακτος, πιστός, δίκαιος, ὅσιος καί ἀναμάρτητος[9]. Τό δεύτερο μέρος τοῦ προοιμίου, «ὁ ἐξαγαγών σε ἐκ γῆς Αἰγύπτου ἐξ οἴκου δουλείας», δέν ἀναφέρεται μόνο στόν Ἰσραηλιτικό λαό, πού λυτρώθηκε ἀπό τή σκλαβιά τῶν Αἰγυπτίων. Ἀναφέρεται καί στούς Χριστιανούς πού λυτρώθηκαν ἀπό τήν ἁμαρτία[10].

---

8. *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, ὅ.π., φ.19.
9. *Ὅ.π.*, φ.19r-20.
10. «Τά ἀκόλουθα πάλιν λόγια, 'ὁ ἐξαγαγῶν σε ἐκ γῆς Αἰγύπτου ἐξ οἴκου δουλείας', ἀγκαλά φαίνονται νά ἁρμόζουσι μόνον εἰς τούς Ἰουδαίους, ὁποῦ ἐλευθερώθησαν ἀπό τήν δυναστείαν τῶν Αἰγυπτίων. Ἀνίσως ὅμως καί θεω-

Οἱ Χριστιανοί μέ τρεῖς τρόπους προσκυνοῦν καί λατρεύουν τό Θεό. Μέ τό νοῦ, τή θέληση καί τήν πράξη. Μέ τό νοῦ γνωρίζουν τήν ὑπεροχή καί τό μεγαλεῖο τοῦ Θεοῦ. Γνωρίζουν τό Θεό ὡς τό «ἄκρον ἀγαθόν», ὡς τόν «βασιλέα οὐρανοῦ καί γῆς», καί ὡς «ἀρχήν τοῦ παντός». Ὅταν ὁ νοῦς γνωρίσει τό Θεό, ὑποτάσσεται σ' αὐτόν καί ἡ θέληση[11]. Ἔτσι ἔχουμε τήν ἐσωτερική διάθεση καί ὑποταγή στό Θεό, ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται μέ τήν «ἐξωτερική πράξη». Ὁ τρίτος τρόπος λατρείας τοῦ Θεοῦ, δηλαδή ἡ πράξη, συντελεῖται κυρίως μέ τή θεία μυσταγωγία. Ὁ Δαμοδός ὑποστηρίζει ὅτι ἡ διανοητική γνώση τοῦ Θεοῦ, μέσω τοῦ νοῦ εἶναι αἴτημα τῆς πίστεως. Ἡ πρώτη ἐντολή δέν ἀναφέρεται σ' αὐτόν τόν τρόπο γνώσης τοῦ Θεοῦ ἀλλά τόν προϋποθέτει[12]. Πιστεύει ὁ νοῦς καί ἡ βούληση ὑποτάσσεται. Ἄν ὅμως ὁ ἄνθρωπος δέν κρίνει σωστά, κυριαρχεῖ στό νοῦ ἡ πλάνη, ἡ ὁποία τόν ὁδηγεῖ στήν εἰδωλολατρία.

Στή συνέχεια ὁ Δαμοδός, ἀκολουθώντας τή σχολαστική παράδοση, ἐξετάζει ποιοί παραβαίνουν τήν πρώτη ἐντολή, καί ποιές εἶναι οἱ ἐπί μέρους παραβάσεις της. Ἔτσι ἀσχολεῖται διεξοδικά μέ τά θέματα τῆς βλασφημίας καί τῆς ἀσέβειας, τῆς «μαγίας» καί τῆς μαντείας. Κάθε εἶδος μαντείας εἶναι θανάσιμη ἁμαρτία, γιατί γίνεται μέ τή σιωπηρή ἐπίκληση τοῦ διαβόλου[13]. Ἔτσι καταδικάζει τή νεκρομαντεία, τή γεωμαντεία, τήν ὑδρομαντεία, τήν ἀερομαντεία, τήν πυρομαντεία καί τήν οἰονοσκοπία. Οἱ χρησμολόγοι, οἱ μάντεις, οἱ μάγοι καί ὅ-

---

ρήσωμεν τόν ἐσωτερικόν λόγον τῆς κοινῆς σωτηρίας, πολύ περισσότερον ἁρμόζουσιν εἰς τρύς Χριστιανούς, ὁποῦ ἐλυτρώθησαν ὄχι ἀπό τήν σκλαβίαν τῶν Αἰγυπτίων, ἀμή ἀπό τήν ἁμαρτίαν. Καί ἔστωντας νά τούς ἐλευθέρωσεν ὁ Θεός ἀπό τήν ἐξουσίαν τοῦ σκότους, τούς μετέστησε εἰς τήν βασιλείαν τοῦ Υἱοῦ του». Βικεντίου Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.19.

11. «Διότι ἡ θέλησις δέν ὑποτάσσεται, ἀνίσως καί δέν γνωρίζῃ τήν ὑπεροχήν καί μεγαλεῖον ἐκείνου εἰς τό ὁποῖον ὑποτάσσεται. Ἐπειδή καθώς ὁ νοῦς παρασταίνει τά πράγματα εἰς τήν θέλησιν, αὕτη ἤ τά φεύγει, ἤ τά ἀκολουθεῖ μέ μίαν κίνησιν ὁποῦ ἐξ ἑαυτοῦ δέν ἐλάμβανε. 'Οὐδέν γάρ θελητόν, εἰ μή πρότερον προεγνωσμένον'». *Ὅ.π.*, φ.20ν.

12. «Ὅθεν ὁ πρῶτος τρόπος εἶναι δόγμα πίστεως καί εἰς αὐτόν δέν ἀναφέρεται ἡ ἐντολή, ἀλλ' ὅμως ὑποτίθεται, ἐπειδή καθώς εἴδομεν εἰς τό πρῶτον κεφάλαιον ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ εἶναι ἔμφυτος καί καθώς τώρα ἐδογματίσαμεν, ἡ θέλησις δέν ἠμπορεῖ νά θέλῃ τό πρᾶγμα, ἀνίσως καί πρῶτον δέν τό γνωρίζῃ». *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, ὅ.π. φ.20ν-21.

13. *Ὅ.π.*, φ.23ν, 24, 25.

σοι τούς συμβουλεύονται πρέπει νά ἀφορίζονται. Ἡ λεπτομερής ἀναφορά τοῦ Δαμοδοῦ στίς διάφορες μορφές μαντείας, τήν ὁποία συναντοῦμε καί σέ πολλούς ἄλλους συγγραφεῖς τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας φανερώνει σημαντική διάδοση τῆς μαγείας στό λαό.

Μεγάλη βαρύτητα ἀποδίδει ὁ Δαμοδός καί στό θέμα τῶν ὑποσχέσεων πρός τό Θεό. Ἔτσι ἡ ὑπόσχεση κάποιου ὅτι θά γίνει μοναχός εἶναι δεσμευτική. Γι' αὐτό πρέπει νά πραγματοποιεῖται μέ ἰδιαίτερη προσοχή καί περίσκεψη, ἀλλά καί μέ ἀγαθή προαίρεση. Ἀνάλογες συστάσεις κάνει ὁ Δαμοδός καί πρός ἐκείνους πού κάνουν τάματα στό Θεό καί τούς ἁγίους. Τό τάμα ἀποτελεῖ ἔκφραση ἀγάπης πρός τό Θεό καί τό συνάνθρωπο. Ἀλλά καί ὁ σκοπός τοῦ τάματος πρέπει νά εἶναι καλός. Ὅταν ὁ σκοπός τοῦ τάματος εἶναι «πονηρός», τό τάμα εἶναι θανάσιμη ἁμαρτία.

Τέλος ἀναφερόμενος ὁ Δαμοδός στό δεύτερο μέρος τῆς πρώτης ἐντολῆς παρατηρεῖ. Κάθε «νόμος» παρακινεῖ μέ τό μισθό ἤ τήν τιμωρία τούς ἀνθρώπους νά φυλάξουν τίς ἐντολές. Ἔτσι ἡ φράση «ἐγώ γάρ εἰμι Κύριος ὁ Θεός σου, Θεός ζηλωτής, ἀποδιδούς ἁμαρτίας πατέρων ἐπί τέκνα, ἐπί τρίτην καί τετάρτην γενεάν τοῖς μισοῦσί με, καί ποιῶν ἔλεος εἰς χιλιάδας τοῖς ἀγαπῶσι με, καί τοῖς φυλάσσουσι τά προστάγματά μου»[14] δέν ἀναφέρεται μόνο στήν πρώτη, ἀλλά σ' ὅλες τίς ἐντολές τοῦ Δεκαλόγου. Ἀποτελεῖ ἀπειλή καί ταυτόχρονα ποινή γιά τούς παραβάτες τῶν ἐντολῶν. Γιά τούς «σαρκικούς» τό νόημα τοῦ δευτέρου μέρους τῆς πρώτης ἐντολῆς εἶναι βαρύ καί σκληρό. Ἡ ἴδια ὅμως φράση εἶναι γιά τούς «τελείους» «χαροποιός μηνυτής» καί φανερό σημεῖο τῆς εὐδοκίας τοῦ Θεοῦ.

Ὁ Δαμασκηνός Στουδίτης[15] ἑρμηνεύει τήν πρώτη ἐντολή χριστοκεντρικά. Ὁ Χριστιανός δέν πρέπει νά πιστεύει σέ κανέναν ἄλλο Θεό ἐκτός ἀπό τό Χριστό πού εἶναι Θεός ἀληθινός. Ὁ Χριστός εἶναι ὁ ποιητής τοῦ οὐρανοῦ καί τῆς γῆς. Ὥρισε καί ἔγιναν οἱ Ἄγγελοι καί ἔπλασε τό γένος τῶν ἀνθρώπων. Ὁ

14. *Ἔξοδ.* 20, 3-4.
15. *Λόγος πεζῇ φράσει εἰς τόν Δεκάλογον τοῦ Μωϋσέως*, ἐκδ. Παρθενίου Σκουρλῆ, στό «Μαργαρίται Ἰ. Χρυσοστόμου», Θεσσαλονίκη, σ.284-291.

Χριστός εἶναι αὐτός πού συντηρεῖ καί διατηρεῖ ὅλον τόν κόσμο. Γιά τίς ἁμαρτίες τοῦ κόσμου κατέβηκε ἀπό τούς οὐρανούς καί σαρκώθηκε. Σταυρώθηκε ἀπό τούς Ἑβραίους καί πέθανε, ὄχι βέβαια ἡ θεότητα, ἀλλά ἡ ἀνθρωπότητα. Τό φθαρτό σῶμα πού φοροῦσε ὁ Χριστός ἐκεῖνο ἔπαθε καί σταυρώθηκε. Σέ τρεῖς ἡμέρες τό σῶμα ἀναστήθηκε καί φανερώθηκε στούς ἁγίους Ἀποστόλους. «Ἔπειτα πάλιν ἀνέβη εἰς τούς οὐρανούς μέ τό σῶμα ὅπου εἶχεν εἰς τήν γῆν, διότι ὡς Θεός ὅπου ἦτον ὁ Χριστός, δέν ἔλειψε μήτε ἀπό τόν οὐρανόν, μήτε ἀπό τήν γῆν, μήτε ἀπό τήν θάλασσαν μήτε ἀπό ὅλον τόν κόσμον ἀλλά ὡς ἄνθρωπος ὅπου ἦτον, μόνον εἰς τήν γῆν ἦτον»[16].

Ἐντύπωση προξενεῖ ἡ προβολή τοῦ Χριστοῦ ὡς ποιητοῦ τοῦ οὐρανοῦ καί τῆς γῆς, τῶν ἀγγέλων καί τῶν ἀνθρώπων. Ἡ Ἐκκλησία διδάσκει ὅτι ὁ Θεός-Πατήρ εἶναι ὁ «ποιητής ὁρατῶν τε πάντων καί ἀοράτων». Πῶς ἐξηγεῖται ὁ τονισμός αὐτός;

Ὁ ἱερός συγγραφέας τονίζει κυρίως τό ἔργο τῆς θείας οἰκονομίας πού ἐπιτελεῖται ἀπό τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Στόχος του εἶναι νά ἐξάρει τή θεότητά του γιά ποιμαντικούς λόγους. Κέντρο τῆς ἀναφορᾶς του εἶναι ὁ σαρκωμένος Κύριος. Δρᾶ στήν Π. Διαθήκη ἀσάρκως καί ἀποκαλύπτεται στήν Κ. Διαθήκη «ἐν σαρκί». Ἡ ἑνότητα αὐτή Παλαιᾶς καί Καινῆς Διαθήκης πού ἦταν κοινός τόπος ὅλων τῶν Πατέρων ὑπάρχει καί στό συγγραφέα τοῦ κειμένου. Ἀλλά ὑπάρχει καί ἕνας πρόσθετος λόγος γιά νά τονίζεται ἡ θεότητα καί τό μεγαλεῖο τοῦ Θεοῦ-Λόγου. «Ὅποιος δέν πιστεύει, ὅτι ὁ Χριστός εἶναι ἀληθινός Θεός, καί ἄλλος Θεός ἀπ' αὐτόν δέν εἶναι, ἐκεῖνος δέν εἶναι Χριστιανός, ἀλλά εἶναι ὡσάν τά ἔθνη ὅπου λέγουν ὅτι εἶναι προφήτης»[17]. Ὁ ἱ. σ. προσπαθεῖ νά ἀντικρούσει τή διδασκαλία τοῦ Κορανίου πού ἤθελε τό Χριστό ἕναν ἁπλό προφήτη. Στήν ἀμάθεια, τήν ἀγραμματοσύνη, τήν καταπίεση καί πολλές φορές τό βίαιο ἐξισλαμισμό πού ἐπικρατοῦσε κυρίως τό ΙΣΤ' αἰώνα ὁ Δαμασκηνός, ἔστω καί κάπως ἐπιφυλακτικά, ἀντιτάσσει τήν ὀρθόδοξη χριστιανική διδασκαλία. Σκοπός του εἶναι νά

16. *Ὅ.π.*, σ.285.
17. *Ὅ.π.*, σ.285.

προφυλάξει τό λαό ἀπό τόν ἐξισλαμισμό.

Ἀλλά δέν ὑπῆρχε μόνο ὁ κίνδυνος τοῦ ἐξισλαμισμοῦ. Ἡ πίστη στίς προλήψεις, τίς δεισιδαιμονίες, τίς «γοητεῖες», τά μάγια, τίς μαντεῖες, τά ἀποδέματα, τά φυλακτά καί τά ὀνείρατα, ἔτρεφε μεγάλο μέρος τοῦ λαοῦ. Ἐνδιαφέρει λοιπόν τόν ἱερό συγγραφέα νά ἀποτρέψει τό λαό ἀπό αὐτά καί νά τόν κατευθύνει στή σωστή πίστη. Γι' αὐτό χρησιμοποιεῖ διπλή μέθοδο. Καταρχήν ἐπισημαίνει ὅτι ὅποιος πιστεύει σ' αὐτά διατρέχει τόν κίνδυνο τοῦ ἐξωεκκλησιασμοῦ, «διότι αὐτά εἶναι δαιμονικά πράγματα»[18]. Ἀκόμη τόν περιμένει ἡ αἰώνια κόλαση. Ἡ ἀναφορά βέβαια σ' αὐτήν ἔχει ἐδῶ παιδαγωγικό χαρακτήρα. Ὅσοι φοβοῦνται καί δίδουν ἰδιαίτερη βαρύτητα σέ προλήψεις καί δεισιδαιμονίες σωφρονίζονται μέ τήν ἀπειλή τῆς κολάσεως.

Οἱ προλήψεις χαρακτήριζαν τούς Ἕλληνες πού εἶχαν καλούς καί κακούς Θεούς. Οἱ Χριστιανοί ὅμως πιστεύουν σ' ἕνα Θεό ἀγαθό πού θέλει ὅλους τούς ἀνθρώπους ἁγίους. Ὅλοι «εἶναι πλάσματα τοῦ ἑνός Θεοῦ». Κανείς δέν ἔχει «κακό ριζικό». Ἄν μερικοί γίνονται κακοί καί ἄτυχοι, δέν εὐθύνεται ὁ Θεός, ἀλλά οἱ ἴδιοι. Ὁ Θεός ἄφησε τόν ἄνθρωπο στήν προαίρεσή του καί «εἰς τό θέλημά του κἂν τό καλόν ἀγαπήσῃ κἂν τό κακόν. Μοναχός του ὁ ἄνθρωπος εἶναι πταίστης»[19]. Ὁ Χριστιανός πού προσέχει νά ἐναρμονίζει τό θέλημά του μέ τό θεῖο θέλημα γίνεται υἱός καί φίλος τοῦ Θεοῦ.

Ἐντελῶς διαφορετική εἶναι ἡ ἑρμηνεία, ἀλλά καί τό περιεχόμενο πού δίδουν στίς δέκα ἐντολές ὁ Πέτρος Κανίσιος καί αὐτοί πού ἐπηρεάζονται ἀπό τή διδασκαλία του. Ἡ πρώτη ἐντολή κατά τόν Κανίσιο ἀπαγορεύει τήν εἰδωλολατρία, τή μαγική, τίς δεισιδαιμονίες καί κάθε ἀσεβή παρατήρηση. Ἀντίθετα «προστάσσει» τήν ἐπίκληση σ' ἕνα Θεό βέλτιστο καί μέγιστο[20]. Σχετικά μέ τό ἄν εἶναι παράβαση τῆς πρώτης ἐντολῆς ἡ τιμή στούς ἁγίους, διδάσκει ὅτι σεβόμαστε τούς ἁγίους ὡς «θεοφιλεστάτους» καί ὡς «συνηγόρους» καί «μεσίτας» μεταξύ Θεοῦ καί ἀνθρώπων[21].

---

18. *Ὅ.π.*, σ.285.
19. *Ὅ.π.*, σ.286.
20. *Catechismus Catolicus*, ἔκδ. Georgii Mayr, σ.60.
21. *Ὅ.π.*, σ.62.

Ὁ Κανίσιος, ἀκολουθώντας τή δυτική παράδοση, παραθέτει τίς δύο πρῶτες ἐντολές ἑνωμένες. Ἔτσι ἀσχολεῖται ἀκόμη μέ τό θέμα τῆς χρήσεως τῶν εἰκόνων τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἁγίων. Δέν τιμοῦν οἱ Χριστιανοί τίς εἰκόνες, ὅπως τά ἔθνη τά εἴδωλά τους, ἀλλά ἀποδίδουν τήν τιμή στό «Χριστόν καί στούς ἐμφαινομένους ἁγίους».

Ἀναλυτικότερα, ἀλλά μέ τό ἴδιο πνεῦμα, ἑρμηνεύεται ἡ α' ἐντολή στήν *Ὀρθόδοξο Ὁμολογία*. Μέ τήν πρώτη ἐντολή ὁ Θεός δίδει τή δυνατότητα στόν ἄνθρωπο νά τόν γνωρίσει. Γιά τό σκοπό αὐτόν ἐξάλλου τόν ἔπλασε λογικό. Σ' αὐτή τήν ἐντολή περισσότερο χρεωφειλέτες εἶναι οἱ Χριστιανοί παρά οἱ Ἰουδαῖοι[22]. Παραβαίνουν τήν ἐντολή ὅσοι δέν πιστεύουν κανένα Θεό καί ὅσοι ἔχουν πολλούς θεούς ὅπως οἱ Ἕλληνες. Ἀκόμη αὐτοί πού παραδίδουν τούς ἑαυτούς τους στό διάβολο, ὅπως οἱ μάγοι, κι ἐκεῖνοι πού πιστεύουν στίς δεισιδαιμονίες καί τά «ψιθυρίσματα τῶν γραϊδίων» καί προσέχουν τούς οἰωνούς. Ἐπίσης ἁμαρτάνουν αὐτοί πού δέν πιστεύουν ὀρθοδόξως στήν Ἁγία Τριάδα καί ἐκεῖνοι πού ἐλπίζουν στίς δυνάμεις τους ἤ τούς φίλους τους καί ἀμφιβάλλουν γιά τήν πρόνοια τοῦ Θεοῦ.

Ὅπως καί στήν Κατήχηση τοῦ Κανισίου, ἔτσι καί ἐδῶ ἐξετάζεται, ἄν εἶναι ἐπιτρεπτή ἡ ἐπίκληση τῶν ἁγίων. Ἐπικαλούμαστε τούς ἁγίους ὄχι ὡς θεούς, ἀλλά ὡς φίλους τοῦ Θεοῦ. Οἱ ἅγιοι μεσιτεύουν στό Θεό γιά τούς Χριστιανούς. Ἄν καταφρονήσουν οἱ Χριστιανοί τή μεσιτεία τῶν ἁγίων, παροξύνουν τή θεία μεγαλειότητα[23].

Ὁ Πλάτων μητροπολίτης Μόσχας ἀκολουθεῖ στήν Κατήχησή του τήν παράδοση τοῦ Κανισίου καί τοῦ Μογίλα. Ἡ πρώτη ἐντολή διδάσκει νά πιστεύουμε ἐκ καρδίας καί νά ὁμολογοῦμε «ὅτι εἶναι εἷς μόνος Θεός»[24]. Κι ἀκόμη νά δεχόμαστε τίς θεῖες ἰδιότητες πού εἶναι «τελειότητες ἄπειροι, ἐκ τῶν ὁποίων συνίσταται ἡ μεγαλειότης καί ἡ δόξα του»[25]. Νά δεχόμαστε ὅτι ὁ Θεός εἶναι ἄναρχος, ἀσώματος, αἰώνιος, ἀθάνατος, παντο-

---

22. *Ὀρθόδοξος Ὁμολογία*, ἐκδ. Ἰ. Καρμίρη, ΔΣΜ, τόμ. Β', σ.677.
23. *Ὅ.π.*, σ.679.
24. Πλάτωνος Μητροπολίτου Μόσχας, *Ὀρθόδοξος διδασκαλία, ἤτοι σύνοψις τῆς χριστιανικῆς Θεολογίας*, Ἀθῆναι 1836, σ.170.
25. *Ὅ.π.*, σ.33.

δύναμος, ἄπειρος, τέλειος, παντογνώστης, ἐλεύθερος, πάνσοφος, ἀγαθός, δίκαιος καί ἅγιος. Ἔτσι «πληροῦμεν τήν πρώτην ἐντολήν»[26].

Στή συνέχεια ὁ Πλάτων Μόσχας ἀναλύει διεξοδικά, ποιοί ἁμαρτάνουν στήν ἐντολή αὐτή. Εἶναι οἱ ἄθεοι πού κατά τήν «ἀναπολόγητον καί πεπλανημένην αὐτῶν δόξαν τολμῶσι νά λέγωσι, οὐκ ἔστι Θεός». Οἱ πολύθεοι πού πιστεύουν, ἀλλά ἀρνοῦνται τή θεία πρόνοια καί δέχονται τήν εἱμαρμένη. Οἱ μάγοι καί χειρομάντεις πού μέ διάφορα σατανικά ἐφευρήματα πλανοῦν τούς ἁπλούστερους ἀνθρώπους. Ἀκόμη ἁμαρτάνουν οἱ αἱρετικοί καί κακόδοξοι, χωρίς νά ἀναφέρει συγκεκριμένα κατηγορίες αἱρετικῶν καί κακοδόξων. Ἐπίσης ὅσοι δέ δέχονται τήν Ἁγία Γραφή ἤ τή δέχονται, ἀλλά τήν κρίνουν. Ὅσοι ἐλπίζουν στόν πλοῦτο τους ἤ στούς ἀνθρώπους καί ὄχι στό Θεό. Ὅλοι αὐτοί «σμικρύνουσι τρόπον τινά καί ἀτιμάζουσι τήν θείαν Μεγαλειότητα»[27].

Ἡ ἐπίκληση τῶν ἁγίων δέν ἐναντιοῦται στήν πρώτη ἐντολή, λέει ὁ Πλάτων. Ἡ ἐπίκληση τῶν ἁγίων διαφέρει ἀπό τήν ἐπίκληση τοῦ Θεοῦ. Ἐπικαλοῦνται οἱ Χριστιανοί τούς ἁγίους ὡς δούλους τοῦ Παντοδυνάμου Θεοῦ καί ἑνώνουν τίς προσευχές τους μέ τίς προσευχές αὐτῶν. Μέ τήν ἐπίκληση τῶν ἁγίων «δέν ἀποβάλλεται ἡ κραταιοτάτη τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ μεσιτεία· διότι αὐτή εἶναι ὁ ἑδραῖος καί ἀναγκαῖος θεμέλιος καί τῆς ἡμετέρας προσευχῆς καί τῆς πρεσβείας τῶν ἁγίων»[28].

Εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανής ἡ ἐπίδραση τῆς σχολαστικῆς σκέψης τοῦ Κανισίου καί στήν Ὀρθόδοξη Ὁμολογία τοῦ Μογίλα, ἀλλά καί στήν Κατήχηση τοῦ Πλάτωνος Μόσχας. Ὁ τρόπος ἑρμηνείας, καί τά θέματα πού ἐξετάζονται εἶναι κοινά καί στά τρία κείμενα. Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Δ. Βερναρδάκης στή δική του Κατήχηση, πού εἶχε τήν ἔγκριση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἀναφέρει τά «καθήκοντα» πού προκύπτουν ἀπό κάθε ἐντολή.

Ἀπό τήν πρώτη ἐντολή πηγάζει τό καθῆκον νά ἀναγνωρί-

---

26. *Ὅ.π.*, σ.170.
27. *Ὅ.π.*, σ.173.
28. *Ὅ.π.*, σ.174.

σουμε τήν ὕπαρξη τοῦ ἑνός καί μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ καί νά «διδαχθῶμεν τήν οὐσίαν καί τάς ἰδιότητας αὐτοῦ»[29]. Ποιά εἶναι ἡ «τρισυπόστατος οὐσία τοῦ Θεοῦ καί οἱ ἰδιότητες αὐτοῦ διδάσκει ὁ Θεός διά τοῦ λόγου του πού περιέχεται εἰς τήν Ἁγίαν Γραφήν»[30]. Ὁ Βερναρδάκης ἀκολουθώντας τή δυτική παράδοση φιλοδοξεῖ νά γνωρίσει τήν οὐσία τοῦ Θεοῦ. Εἶναι ἐντελῶς ἀνυποψίαστος γιά τήν ὀρθόδοξη διδασκαλία περί διακρίσεως οὐσίας καί ἐνέργειας στό Θεό. Στηρίζεται στό φιλοσοφικό στοχασμό καί ὑποστηρίζει ὅτι μποροῦμε νά φθάσουμε μέ αὐτόν στό φόβο καί τήν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ. Δέν εἶναι βέβαια ὁ μόνος πού ἀγνοεῖ τήν ὀρθόδοξη διδασκαλία ὅτι ἡ θεία οὐσία εἶναι ἀμέθεκτος. Ὑπάρχουν καί ἄλλοι συγγραφεῖς πού ἑρμηνεύουν μέ τό ἴδιο πνεῦμα τίς ἐντολές, ὅπως θά φανεῖ στή συνέχεια. Νά σημειώσουμε τέλος ὅτι γιά τήν ἄγνοιά του αὐτή δέν εὐθύνεται ὁ ἴδιος, ὁ ὁποῖος δέν ἦταν κἄν θεολόγος, ἀλλά τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του τό ὁποῖο καταγράφει.

Στά Ἐξομολογητάρια ἀκολουθεῖται ἡ ἴδια σχολαστική, νομική ἑρμηνεία τῶν ἐντολῶν. Βέβαια ἐδῶ ὑπάρχει καί κάποιος πρακτικός λόγος πού δικαιολογεῖ αὐτόν τόν τρόπο ἑρμηνείας. Ἐξετάζεται ἡ συνείδηση «τριγύρω εἰς κάθε ἐντολήν»[31]. Ἔτσι τό θετικό νόημα τῆς πρώτης ἐντολῆς περιορίζεται στό «νά τιμᾶται ὁ Θεός ἀπάνω εἰς ὅλα τά πράγματα»[32]. Ἀπό τό ἄλλο μέρος ἁμαρτάνει στήν ἐντολή αὐτή ὅποιος λατρεύει τά κτίσματα καί ὅποιος ἔχει λογισμούς ἀπιστίας καί μέ «λόγια ἤ σημεῖα ἐξωτερικά ἔδωσε καμίαν φανέρωσιν ἀπιστίας»[33].

Ἐπίσης παραβαίνει τήν ἐντολή αὐτή ἐκεῖνος πού ἔχει ἰδιαίτερες σχέσεις μέ αἱρετικούς καί συναναστρέφεται μέ Ἑβραίους. Ἡ συναναστροφή καί ἡ «ξεχωριστή φιλία» μέ Ἑβραίους ἦταν ἀπαγορευμένη. Καθώς ἐπίσης καί ἡ ἰατρεία ἀπό αὐτούς καί ἡ συμμετοχή σέ κοινά γεύματα[34]. Ὁ ἅγιος Νικόδη-

---

29. Δ. Βερναρδάκη, *Ἱερά Κατήχησις*, Κωνσταντινούπολις ²1872, σ.210.
30. *Ὅ.π.*, σ.211.
31. Νικηφόρου Πασχαλέως, *Ἐξομολογητάριον*, Ἐνετίησι 1673, σ.61.
32. *Ὅ.π.*
33. *Ὅ.π.*, σ.61· Νικοδήμου Ἁγιορείτου, *Ἐξομολογητάριον*, σ.23.
34. Ὁ ἅγιος Κοσμᾶς Αἰτωλός ἔχει τή γνώμη ὅτι «τό αὐτό εἶναι νά συναναστρέφεσαι καί νά πραγματεύεσαι, νά τρώγης καί νά πίνης μέ τόν Διάβο-

μος τονίζει ὅτι σφάλλουν στήν πρώτη ἐντολή οἱ αἱρετικοί καί γενικά ὅσοι δέν πιστεύουν στόν ἐν Τριάδι Θεόν.

Ἀκόμη ἁμαρτάνουν στήν ἐντολή ἐκεῖνοι πού πειράζουν τό Θεό «ζητῶντάς του θαύματα» καί τόν βλασφημοῦν καί τόν ἀναθεματίζουν. Ἀπαγορεύει ἐπίσης ἡ πρώτη ἐντολή νά πωλεῖται καί νά ἀγοράζεται ἡ χάρη τοῦ Θεοῦ[35], καί νά μεταλαμβάνουν οἱ πιστοί «ὤντας εἰς θανάσιμον ἁμαρτίαν»[36].

Ὁ Ἀθανάσιος Πάριος δέν «ὑπομνηματίζει» τίς δέκα ἐντολές, ἀλλά υἱοθετεῖ τή διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ. Ἔτσι δέν ἐπιμένει στή σχολαστική ἑρμηνεία τους. Μέ ὑποσημειώσεις διευκρινίζει κάποια θέματα πού συνδέονταν μέ τό Δεκάλογο. Μέ ἀφορμή τήν πρώτη ἐντολή καταφέρεται «κατά τῶν καλουμένων Θεϊστῶν, πού δέν πιστεύουν Θεόν ἀληθινόν, διότι ἀθετοῦν τό τρισσόν τῶν ὑποστάσεων»[37]. Πιστεύουν ἕνα μοναδικό ὄν καί μιά ὕψιστη οὐσία, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι ἐθνικοί καί οἱ Ἕλληνες. Ἐδῶ πρέπει νά ποῦμε ὅτι ὁ ὅρος «Θεϊσμός» χρησιμοποιήθηκε κατά τό ΙΗ' αἰώνα ἀπό τό Ρουσσώ καί τό Βολταῖρο. Ἀπό τούς ἀρχαίους Ἕλληνες τόν δέχονταν ὁ Ἀναξαγόρας, ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων καί ὁ Ἀριστοτέλης. Ὁ Πάριος φαίνεται ὅτι γνώριζε τίς ἰδέες τοῦ Ρουσσώ καί τοῦ Βολταίρου ἤ ἐξ ἀκοῆς ἀπό Ἕλληνες πού εἶχαν σπουδάσει στή Δύση ἤ ἀπό μεταφράσεις τῶν ἔργων τους. Καί ἀλλοῦ κάνει λόγο ὁ Πάριος γιά τούς Δυτικούς φιλοσόφους τῆς ἐποχῆς του. Ὅταν ἀναπτύσσει τήν ὀρθόδοξη διδασκαλία γιά τήν ἁπλότητα τοῦ Θεοῦ καί τήν οὐσία του, ἐλέγχει τόν πανθεϊστή Σπινόζα[38].

λον, τό αὐτό εἶναι καί μέ τόν Ἑβραῖον». *Διδαχές*, ἐκδ. Ἰ. Μενούνου, σ.241.

35. Τήν ἐποχή αὐτή ἦταν ἔντονο τό πρόβλημα τῆς σιμωνίας. Τῆς ἐξαγορᾶς δηλαδή τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωμάτων μέ χρήματα. Συχνά τέθηκε θέμα καί μάλιστα γιά τήν ἀνάρρηση στόν θρόνο τοῦ Πατριαρχείου. Περισσότερα βλ. Μ. Μαλαξοῦ, *Πατριαρχική Ἱστορία* στή «Tourcograecia» σ.124 κ.ἑ., Κ. Σάθα, *Σχεδίασμα περί Ἱερεμίου Β'*, σ.10, 16' Κ. Δυοβουνιώτου, *Καλλίνικος Γ' Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως*, Ἀθῆναι 1915, σ.73 κ.ἑ. Βικεντίου Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου* χφ. ΕΒΕ 2309, φ.φ. 203-210. Γενικά γιά τό θέμα βλ. Ἰ. Παναγόπουλου, *Ἡ σιμωνία κατά τό Δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς καί τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθῆναι 1946.

36. Νικοδήμου Ἁγιορείτου, *Ἐξομολογητάριον*, σ.23.

37. *Ἐπιτομή*, σ.386.

38. *Ἐπιτομή*, σ.61.

Ἡ πρώτη ἐντολή τοῦ Δεκαλόγου εἶναι ἡ πιό σημαντική, ἀλλά καί ἡ πιό δύσκολη. Ὅταν πραγματώνεται ἡ πρώτη, ὡς τρόπος ζωῆς, οἱ ὑπόλοιπες εἶναι περιττές, ἀφοῦ περιέχονται ὅλες μαζί σ' αὐτή[39]. Γι' αὐτό ἐξάλλου ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, πού βρίσκεται πιό κοντά στήν πατερική παράδοση, προσδίδει ἰδιαίτερη βαρύτητα στήν ἀνάλυσή της. Ὁ Θεός στόν ὁποῖο καλοῦνται νά πιστεύουν οἱ Χριστιανοί εἶναι ἕνας καί συγχρόνως Τριαδικός[40]. Σχετίζεται μέ τή ζωή καί τήν ἱστορία τοῦ λαοῦ του. Γιά τή σωτηρία τοῦ κόσμου προσέλαβε ὁρατή μορφή καί συναναστράφηκε μέ τούς ἀνθρώπους.

Οἱ Χριστιανοί καλοῦνται νά ἐξοβελίσουν ἀπό τή ζωή τους τήν ἄθεη καί πολύθεη κτισματολατρία[41], πού ἔχει διάφορες μορφές. Κτισματολατρία εἶναι καταρχήν ἡ λατρεία τῶν κτισμάτων, τοῦ οὐρανοῦ, τῶν ἀστέρων, τῆς σελήνης, ἀλλά καί τῶν ἀνθρώπινων ξοάνων καί γλυπτῶν. Ἡ προσκόλληση στήν ὕλη ἀπομακρύνει τόν ἄνθρωπο ἀπό τόν ἄκτιστο Θεό καί τόν ὁδηγεῖ στή λατρεία τῆς κτίσεως. Ἔτσι ἡ φιληδονία, ἡ φιλαργυρία, ἡ γαστριμαργία ἀποτελοῦν εἴδη ἔμμεσης κτισματολατρίας. Οἱ Χριστιανοί πού εἶναι ἐνταγμένοι στήν Ἐκκλησία μέ τό βάπτισμα λατρεύουν τό Θεό μέ διάφορους τρόπους. Ἔτσι ὁ «μετ' ἀσκήσεως ὑποποιασμός τοῦ σώματος», ἡ «μετ' ἐγκρατείας δουλαγωγία» του καί ἡ νέκρωση τῆς ἁμαρτίας, ἀποτελοῦν μορφές λατρείας τοῦ Θεοῦ. Βέβαια ἀνώτερη θέση κατέχει ἡ «τῆς ἀναιμάκτου θυσίας λατρεία». Ὑπερέχει ἀσύγκριτα ἡ ἱερά μυσταγωγία, γιατί καθαρίζει τούς Χριστιανούς ἀπό τά πάθη, τούς ἁγιάζει, τούς δικαιώνει καί τούς καθιστᾶ μέλη τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ[42].

---

39. Νίκου Ματσούκα, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία* Α΄, Εἰσαγωγή στή θεολογική γνωσιολογία, Θεσσαλονίκη 1985, σ.25.

40. Πρβλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Δεκάλογος τῆς κατά Χριστόν Νομοθεσίας*, PG 150, 1089A.

41. «Αἰχμαλωτίζειν δεῖ καί τά τῆς δεκαλόγου εἰς τήν ὑπακουήν τοῦ Χριστοῦ. Ὡς ἡ μέν πρώτη τήν τῶν ἑλλήνων πολύθεον, μᾶλλον δέ ἄθεον κτισματολατρίαν ἀποβάλλουσα ἕναν εἰσάγει τόν ἐπί πάντων καί διά πάντων Θεόν, οὗ τό λόγῳ οἱ οὐρανοί ἐστερεώθησαν καί τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ πᾶσα ἡ δύναμις αὐτῶν». Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου, *Περί τῆς Δεκαλόγου*, χφ. ΕΒΕ 1457, φ.1770.

42. «Ὧν ἁπασῶν διαφερόντως εἴτ' οὖν ἀσυγκρίτως ὑπέρκειται ἡ λογική τῆς

2. «Οὐ ποιήσεις σεαυτῶ εἴδωλον...»

Πρίν δοῦμε πῶς ἑρμηνεύεται ἡ δεύτερη ἐντολή, θεωροῦμε ἀναγκαία μιά διευκρίνηση. Ἔχουμε ἤδη ἐπισημάνει ὅτι δέν ὑπάρχει ἑνιαῖος χωρισμός τῶν ἐντολῶν τοῦ Δεκαλόγου στίς πηγές. Ἔτσι ὡς δεύτερη ἐντολή ἀλλοῦ παρουσιάζεται ἡ ἀπαγόρευση τῆς χρήσεως τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ χωρίς σοβαρή αἰτία καί ἀλλοῦ ἡ ἀποφυγή τῆς εἰδωλολατρίας μέ ὅλες τίς μορφές. Ἐδῶ θά ἀκολουθήσουμε τή δεύτερη διαίρεση, γιατί εἶναι συνηθέστερη στήν ὀρθόδοξη παράδοση, καί θά κλείσουμε τήν παράγραφο μέ τό ζήτημα τῆς προσκύνησης τῶν ἱερῶν εἰκόνων.

Στήν *Ὀρθόδοξη Ὁμολογία* ἡ ἀνάπτυξη τῆς δεύτερης ἐντολῆς γίνεται μέ τό γνωστό σχολαστικό τρόπο καί διευκρινίζεται, ποιοί τήν παραβαίνουν. Ὅπως στήν πρώτη ἐντολή, ὑπάρχουν κι ἐδῶ κατάλογοι ἁμαρτιῶν, καί ἐξετάζεται ἄν ἡ προσκύνηση τῶν εἰκόνων ἀντιβαίνει στήν ἐντολή. Ὅταν οἱ Χριστιανοί προσκυνοῦν τίς εἰκόνες, δέν τιμοῦν τά χρώματα ἤ τά ξύλα, ἀλλά τούς ἁγίους πού εἰκονίζουν. Τό ἴδιο συμβαίνει καί ὅταν προσκυνοῦν τόν ἐσταυρωμένο. Φέρνουν στό νοῦ τους τό Χριστό «κρεμάμενον ἐν τῷ σταυρῷ διά τήν σωτηρίαν τους»[43].

Ἡ προσκύνηση τῶν εἰκόνων τῶν ἁγίων δέν εἶναι ἡ ἴδια μέ ἐκείνη πού προσφέρεται στό Θεό. Οὔτε προσφέρεται στή ζωγραφική τέχνη, ἀλλά στά πρόσωπα τῶν ἁγίων πού εἰκονίζονται. Οἱ Χριστιανοί ὀφείλουν νά φροντίζουν, ὥστε κάθε εἰκόνα νά ἔχει τήν ἐπιγραφή τοῦ ἁγίου πού εἰκονίζει, γιά «νά πληρώνεται εὐκολώτερον ἡ γνώμη τοῦ προσευχομένου»[44]. Δέν τιμοῦν οἱ Χριστιανοί τίς εἰκόνες καθεαυτές, ἀλλά «τούς ἁγίους ὡς φίλους τοῦ Θεοῦ, παρακαλοῦντες νά μεσιτεύουσιν ὑπέρ αὐτῶν πρός τόν Κύριον»[45].

ἀναιμάκτου θυσίας λατρεία, ὡς ὑπέρ πᾶσαν ἄλλην λατρείαν τούς λατρεύοντας καί καθαίρουσα, καί ἁγιάζουσα καί δικαιοῦσα, καί οὐ μόνον τοῖς ἐν ἀνθρώπῳ ἐχθρούς ὄντας ἀποκαταλλάττουσα, ἀλλά καί αὐτῷ τῷ τῶν ἁπάντων δεσπότῃ ἑνοῦσα». Ν. Καυσοκαλυβίτου, *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1798.

43. Π. Μογίλα, *Ὀρθόδοξος Ὁμολογία*, ἔκδ. Ἰ. Καρμίρη, ΔΣΜ, τόμ. Β', σ.681.
44. *Ὅ.π.*, σ.681.
45. *Ὅ.π.*, σ.682.

Στήν *Ὀρθόδοξο Διδασκαλία*[46] τοῦ Πλάτωνος Μόσχας ἐπισημαίνεται ὅτι παραβαίνουν τή δεύτερη ἐντολή οἱ κάθε εἴδους εἰδωλολάτρες καί ὅσοι λατρεύουν ἐξωτερικά τό Θεό, ἐνῶ ζοῦν ἀσεβῶς. Οἱ «καθ' ὑπόκρισιν προσκυνηταί», οἱ «καθ' ὑπόκρισιν νηστευταί καί οἱ δεισιδαίμονες». Ἐπίσης παραβαίνουν τήν ἐντολή ὅσοι φροντίζουν γιά τήν εὐπρέπεια τῶν ἱερῶν ναῶν, ἀλλά καταδυναστεύουν τούς ἀθώους πού εἶναι «ναός Θεοῦ ζῶντος» καί ἐγκαταλείπουν ἀβοήθητους αὐτούς πού βρίσκονται σέ ἀνάγκες. Γιά τήν προσκύνηση τῶν εἰκόνων προβάλλονται κι ἐδῶ οἱ ἀπόψεις πού ὑπάρχουν στήν Ὀρθόδοξο Ὁμολογία τοῦ Π. Μογίλα. Ἡ ἐξάρτηση δέν εἶναι μόνο μεθοδολογική. Συχνά συναντᾶμε καί τό ἴδιο λεξιλόγιο.

Ὁ Δ. Βερναρδάκης τονίζει ὅτι ἡ β' ἐντολή «ἀπαγορεύει πᾶσαν παντός εἴδους εἰδωλολατρίαν»[47]. Στή συνέχεια ἀναφέρει τά «καθήκοντα» καί τίς «ἁμαρτίες» σέ σχέση μέ τήν ἐντολή αὐτή. Εἶναι προφανές καί τό νομικό πνεῦμα, ἀλλά καί ἡ νομική ὁρολογία τοῦ συγγραφέα. Παραθέτει κατάλογο ἁμαρτιῶν καί ἁμαρτωλῶν ἐπαναλαμβάνοντας ὅτι παραβαίνουν τή δεύτερη ἐντολή ὅσοι λατρεύουν «μηχανικῶς», «ὑλικῶς» καί «καθ' ὑπόκρισιν τόν Θεόν»[48]. Ἐπίσης τήν παραβαίνουν οἱ ὑπερφίλαυτοι, οἱ κοιλιόδουλοι καί οἱ ὑπερήφανοι. Κατακλείει τήν ἑρμηνεία τῆς ἐντολῆς μέ τό θέμα τῆς προσκύνησης τῶν εἰκόνων, τονίζοντας ὅτι αὐτές βοηθοῦν νά μεταφέρεται ὁ νοῦς καί ἡ καρδιά ἀπό τά αἰσθητά καί ὁρατά ἀπεικονίσματα στά πρωτότυπα[49].

Διαφορετική εἶναι ἡ ἀνάλυση τῆς β' ἐντολῆς ἀπό τούς συγγραφεῖς πού δέν ἀνήκουν στή σχολαστική παράδοση.

Μέ ἀφορμή τή δεύτερη ἐντολή ὁ Ἀθανάσιος Πάριος γράφει ὅτι οἱ φρικτοί πόλεμοι καί διωγμοί πού εἶχαν συμβεῖ παλιότερα κατά τῶν ἁγίων εἰκόνων ἔχουν παύσει. Οἱ εἰκονομάχοι ὅμως ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν «ἀπό τριῶν θρησκειῶν ὁρμώμενοι»[50]. Εἶναι οἱ Ἰουδαῖοι, οἱ Ὀθωμανοί καί οἱ αἱρετικοί Χρι-

46. Ἀθῆναι 1836, σ.176-178.
47. *Ἱερά Κατήχησις*, Κωνσταντινούπολις ²1872, σ.216.
48. *Ὅ.π.*, σ.217.
49. *Ὅ.π.*, σ.220-21.
50. *Ἐπιτομή εἴτε συλλογή τῶν τῆς πίστεως δογμάτων*, σ.390.

στιανοί. Οἱ δύο πρῶτες θρησκεῖες εἶναι προφανεῖς. Ποιοί ὅμως εἶναι οἱ «αἱρετικοί Χριστιανοί» καί πῶς ἐμφανίστηκαν αὐτοί στούς κόλπους τῆς Ὀρθοδοξίας; Ἐδῶ πρέπει νά σημειωθεῖ ὁ σπουδαῖος ρόλος πού διεδραμάτισε ἡ προτεσταντική προπαγάνδα μεταξύ τῶν ὀρθοδόξων. Ἕνας βασικός στόχος ἦταν νά τούς ἐμποδίσει νά προσκυνοῦν τίς εἰκόνες. Οἱ μισσιονάριοι τῶν προτεσταντῶν ἀποκαλοῦσαν τούς ὀρθοδόξους εἰδωλολάτρες. Ἔτσι δημιουργήθηκε, ὅπως φαίνεται, κάποια ὑπολογίσιμη μερίδα «αἱρετικῶν Χριστιανῶν», τούς ὁποίους καί ἔχει ὑπόψη του ἐδῶ ὁ Ἀθ. Πάριος. Ἡ ἴδια μομφή ἀπευθύνονταν καί ἀπό τήν πλευρά τῶν μουσουλμάνων[51].

Οἱ ὀρθόδοξοι λοιπόν καλοῦνται ν' ἀντιμετωπίζουν καί νά ἀποστομώνουν τούς ἀνθρώπους αὐτούς μέ ἀνάλογο τρόπο[52]. Στούς Ἰουδαίους χρειάζεται νά θυμίζουν ὅτι καί ἡ ἰουδαϊκή θρησκεία δέν εἶναι ξένη πρός τίς εἰκόνες. Στό ναό τοῦ Σολομώντα ὑπῆρχαν πολλά ὁμοιώματα. Καί ὅμως οἱ Ἰουδαῖοι δέν ἦταν εἰδωλολάτρες, γιατί δέ λάτρευαν τά ὁμοιώματα αὐτά ὡς Θεούς.

Οἱ Ὀθωμανοί φοβοῦνται, σέβονται καί ἐκτιμοῦν τούς βασιλικούς τύπους καί τά φιρμάνια. Βέβαια αὐτά δέ γίνονται γιά τό χαρτί καί τή μελάνη, ἀλλά γιά τή σφραγίδα τοῦ βασιλιᾶ. Ἔτσι ἡ πραγματική τιμή ἀναφέρεται στό πρόσωπο τοῦ βασιλιᾶ καί ὄχι στούς «τύπους». Ἀνάλογα λοιπόν καί οἱ Χριστιανοί τιμοῦν τό εἰκονιζόμενο πρόσωπο καί ὄχι τό ξύλο ἤ τό χαρτί τῆς εἰκόνας.

Στούς Λουθηροκαλβινιστές τέλος οἱ ὀρθόδοξοι ὀφείλουν νά θυμίζουν αὐτό πού γίνεται γενικότερα ἀποδεκτό. Ἡ τιμή

---

51. Νά σημειώσουμε ὅτι οἱ Μουσουλμάνοι τῆς Κρήτης ὀνόμαζαν τούς Χριστιανούς «ταυλοπίστους ἤ σανιδοπίστους», Κυριακοῦ Λ. Χατζηνικολάου, *Ὁ μισσιοναρισμός καί Προτεσταντισμός εἰς τάς Ἀνατολάς*, Ἀθῆναι [2]1837. σ.15-16.

52. «Τούς μέν Ἰουδαίους ἐκ τῶν Μωσαϊκῶν ἐπιστομίζειν, ὧν ὁ ναός τό πάλαι, πλήρης ἦν ὁμοιωμάτων, οἷς οὐκ ἐλάτρευον, ὡς θεοῖς. Τούς δέ ὀθωμανούς, ἐκ τοῦ δέους καί τῆς τιμῆς, ἥν εἰς τούς βασιλικούς τύπους ἀποδίδουσιν, οὐ τόν χάρτην, ἤ τήν μελάνην τιμῶντες, ἀλλά τήν ἐν αὐτοῖς τοῦ βασιλέως σφραγίδα σεβόμενοι. Τούς δέ Χριστιανούς, ἤτοι τούς Λουθηροκαλβινιστάς, ἐκ τοῦ παρά πᾶσιν ὁμολογουμένου, ὅτι ἡ τιμή τῆς εἰκόνος ἐπί τό πρωτότυπον διαβαίνει». *Ἐπιτομή*, σ.390.

τῆς εἰκόνας «διαβαίνει ἐπί τό πρωτότυπον»[53].

Κάποιο πρόβλημα ὑπῆρχε τήν ἐποχή αὐτή, ἄν πρέπει νά ἱερολογοῦνται καί νά χρίονται μέ Μῦρο οἱ εἰκόνες ἤ ὄχι. Ἡ σύγχυση δημιουργήθηκε ἀπό τή *Διάταξη Ἱερολογίας* τῶν εἰκόνων, πού περιλήφθηκε σέ *Εὐχολόγια* τῶν ἐκδόσεων Βενετίας.

Ὁ Ἀθανάσιος Πάριος εἶναι κατηγορηματικός. Κάθε εἰκόνα εἶναι «καθ' ἑαυτήν σεπτή καί σεβασμία καί ἀξία προσκυνήσεως»[54]. Καί ὁ λόγος εἶναι προφανής. Κάθε εἰκόνα εἶναι «τύπος» καί «ὁμοίωσις» τοῦ πρωτοτύπου. Δέ χρειάζεται λοιπόν νά χρίονται οἱ ἅγιες εἰκόνες μέ μῦρο ἤ νά εὐλογοῦνται, γιά νά προσκυνοῦνται ὕστερα ἀπό τούς πιστούς. Ἡ διάταξη πού περιέχει τό Εὐχολόγιο, λέγει ὁ Πάριος, εἶναι ἐφεύρημα «παπικόν μᾶλλον δέ σατανικόν»[55]. Τό μύρωμα καί ἡ εὐλογία τῶν εἰκόνων εἶναι ξένα πρός τήν πράξη τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

Μέ τή γνώμη αὐτή τοῦ Παρίου συμφωνοῦν ὁ ἅγ. Νικόδημος Ἁγιορείτης, ὁ Θεόφιλος Καμπανίας καί ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης.

Ὁ ἅγ. Νικόδημος σημειώνει ὅτι δέν εἶναι ἀνάγκη οἱ ἅγιες εἰκόνες νά μυρώνονται μέ ἅγιο Μῦρο ἤ νά ἁγιάζονται μέ εὐχές ἀπό τόν ἀρχιερέα. Οἱ Χριστιανοί προσκυνοῦν τήν εἰκόνα, χωρίς νά ἐξετάζουν ἄν εἶναι εὐλογημένη ἤ μυρωμένη. Προσκυνοῦν αὐτήν «διά τε τό ὄνομα τοῦ ἁγίου, διά τήν ὁμοιότητα ὁποῦ ἔχει εἰς τό ἀρχέτυπον»[56].

Ὁ Θεόφιλος Καμπανίας πού συμφωνεῖ μέ τόν ἅγ. Νικόδημο διευκρινίζει ὅτι τό «μέγα Μῦρο χριόμενον ἄλλα χαρίσματα χαρίζει διά Πνεύματος Ἁγίου εἰς ἐκείνους τούς ὁποίους χρεία εἶναι νά τά ἔχουν»[57]. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι δέν ὑπάρχει λόγος νά χορηγοῦνται στόν τύπο τοῦ Σταυροῦ καί τίς εἰκόνες τά χαρίσματα πού δίδονται μέ τό ἅγιο Μῦρο στό βαπτιζόμενο.

Ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης ἀσχολεῖται διεξοδικά μέ τό

---

53. *Ἐπιτομή*, σ.390.
54. *Ἐπιτομή*, σ.515.
55. *Ἐπιτομή*, σ.513.
56. *Πηδάλιον*, σ.319. Περισσότερα γιά τή σχέση εἰκόνας καί πρωτοτύπου, στήν ὀρθόδοξη πατερική παράδοση βλ. Δημητρίου Ἰ. Τσελεγγίδη, *Ἡ Θεολογία τῆς εἰκόνας καί ἡ ἀνθρωπολογική σημασία της*, Θεσσαλονίκη 1984, σ.37 κ.ἑ.
57. *Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας*, σ.126.

θέμα καί παρατηρεῖ: «Αἱ σεπταί εἰκόνες δίχα εὐχῆς ἁγιαστικῆς ἅγιαι αὐτόθεν εἰσι. Τό ἄρα χρίειν αὐτάς ἐν εὐχολογίᾳ, τῶν πρό τοῦ χρίσματος μή τιμώντων ἀλλ' ἀτιμαζόντων αὐτάς ἀναντιρρήτως τυγχάνει»[58].

Ἡ θέση αὐτή δέν εἶναι συμπτωματική, ἀλλά ἔχει βαθύτερο θεολογικό νόημα. Ὅταν τιμᾶται ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ πού ἔχει χρισθεῖ, τιμᾶται τό χρίσμα καί ὄχι τό εἰκονιζόμενο πρόσωπο. Ἡ χρισμένη εἰκόνα τιμᾶται «διά τό ἐν αὐτῇ χρίσμα». Ὅσοι δέν τιμοῦν τίς εἰκόνες πρίν εὐχολογηθοῦν ἤ χρισθοῦν, δέν τιμοῦν τό πρωτότυπο, γιατί καί ἡ τιμή καί ἡ ἀτιμία διαβαίνει στό πρόσωπο πού ἐξεικονίζεται. Ἡ εὐχή λοιπόν γιά τή χρίση τῶν εἰκόνων πού περιέχεται στό «νεοτύποτο» Εὐχολόγιο δέ συμβιβάζεται μέ τήν ὀρθόδοξη διδασκαλία. Εἶναι ἐφεύρημα ἤ τῶν εἰκονομάχων, ἤ κάποιου «ἄφρονος σπορέως ζιζανίων» καί ὄχι τῆς Ὀρθόδοξης Καθολικῆς Ἐκκλησίας[59].

Ἐξάλλου ὑπῆρχε, ἰδιαίτερα μεταξύ τῶν γυναικῶν, ἡ συνήθεια νά ἐξαρτοῦν ἀπό τίς εἰκόνες πολυτελῆ κειμήλια, λίθους βαρυτίμους, δακτυλίδια, μαργαρίτες, ἐνώτια κλπ. Ὁ Νεόφυτος ἐλέγχει τή συνήθεια αὐτή καί ἀποκαλεῖ τίς γυναῖκες πού τήν ἔχουν «νηπιόφρονες». Ἡ προσφορά αὐτή δέν εἶναι εὐπρόσδεκτη ἀπό τό Θεό, λέγει ὁ Νεόφυτος. Ἀντίθετα «παροργίζουν» τό Θεό οἱ ἀφιερώσεις αὐτές, γιατί ἀδικοῦν τούς πένητες πού θά μποροῦσαν νά εὐεργετήσουν. Ὁ Θεός δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπό τά ἀγαθά μας. Πολύ περισσότερο δέν ἔχουν ἀνάγκη ἀπό αὐτά οἱ πιστοί του θεράποντες, οἱ ἅγιοι, «οἵτινες ἐν τῷ μετά σώματος βίῳ σκύβαλα πάντα τά τῇδε ἡγήσαντο»[60]. Τά ἀναθήματα καί τά πολύτιμα ἐξαρτήματα τῶν εἰκόνων δέν εὐπρεπίζουν τό ναό οὔτε χρησιμοποιοῦνται πουθενά. Ὅταν δέν πωλοῦνται ἀπό τήν Ἐκκλησία γιά τίς ἀνάγκες τῶν πενήτων, εἶναι περιττά. Γίνονται μόνο στόχος τῶν ληστῶν, τῶν βαρβάρων καί τῶν ἱεροσύλων. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικό ὅτι ὡς ἱερόσυλους δέ θεωρεῖ μόνο ὅσους κλέπτουν ἱερά, ἀλλά καί πολλούς κληρικούς. Οἱ κληρικοί ὀφείλουν νά εἶναι καλοί οἰκονόμοι τῶν δωρεῶν

58. *Περί τῆς Δεκαλόγου*, Χφ. ΕΒΕ 1457, φ.1787.
59. *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1788.
60. *Ὅ.π.*, φ.1779.

τῶν πιστῶν. Μετά τό θάνατο τῶν δωρητῶν δέν πρέπει νά καταχρῶνται τά ἀφιερώματα. Ἔχουν χρέος νά τά πωλοῦν καί νά τά διαμοιράζουν στούς πτωχούς.

Τέλος, ὑπῆρχε καί ἡ συνήθεια νά τιμοῦνται οἱ σκιαγραφίες τῶν εἰκόνων πού ὑπάρχουν σέ διάφορα σκεύη. Ὁ Νεόφυτος καταφέρεται ἐνάντια στή συνήθεια αὐτή. Ἡ τιμή τῶν σκιαγραφιῶν τῶν εἰκόνων δέν ἐπιτρέπεται γιά δύο λόγους. Πρῶτο γιατί τά γλυπτά ἀπαγορεύονται στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, καί δεύτερο γιατί μέ τίς σκιαγραφίες δέν εἰκονίζεται, ἀλλά σκιαγραφεῖται τό πρωτότυπο. Ἔτσι π.χ. δέν προτίθεται γιά ἀσπασμό στούς πιστούς «ἡ γλυφουργεικονική διακόσμησις τοῦ εὐαγγελίου καθ' ἑαυτήν»[61], ἀλλά τό ἴδιο τό ἱερό Εὐαγγέλιο. Ἡ ἀξία ἔγκειται στό περιεχόμενο καί ὄχι στίς σκιαγραφικές ἐξεικονίσεις. Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας εἶναι νά τιμοῦνται οἱ «χρωματόγραφοι εἰκόνες» καί ὄχι οἱ σκιές τῶν εἰκόνων. Τά χρυσήλατα ἤ ἀργυρήλατα γλυφουργήματα εἶναι σκιές εἰκόνος ἤ «σκιᾶς ἀποσκίασμα» καί δέν πρέπει νά τιμοῦνται καθεαυτά ἀπό τούς Χριστιανούς.

Οἱ Χριστιανοί ὅμως τιμοῦν καί σέβονται τίς εἰκόνες καί μάλιστα τίς χρωματόγραφες, τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου καί τῶν ἁγίων[62]. Ἡ τιμή αὐτή δέν ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τή διδασκαλία τῆς Ἁγ. Γραφῆς. Ἡ Ἁγία Γραφή «ἀναπλάττει» μορφές, σχήματα, τύπους καί εἰκόνες τῶν ἀοράτων καί ἀσωμάτων καί αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ Θεοῦ. Καί αὐτό γίνεται ἀπό συγκατάβαση πρός τήν ἀνθρώπινη ἀδυναμία. «Πρός ἀμυδράν κατανόησιν

---

61. *Ὅ.π.*, φ.1778.

62. Πρβλ. Βικεντίου Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, ὅ.π., φ.37.
«Ἐπειδή πάλιν ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, καί ἡ καθαρωτάτη καί ἄχραντος μήτηρ τοῦ Θεοῦ, καί ὅλοι οἱ ἐπίλοιποι ἅγιοι ἐνδεδυμένοι τήν ἀνθρωπίνην φύσιν, εἶχον τό ἀνθρώπινον εἶδος. Ὄχι μόνον δέν κωλύεται ἀπό τούτην τήν ἐντολήν νά ζωγραφίζωνται, καί τιμῶνται αἱ εἰκόνες αὐτῶν, ἀλλά περιπλέον τοῦτο πάντοτε ἐνομίσθη ἕνα σημεῖον καί ὑπόδειγμα ἁγιώτατον ὄντως ἀξιοπρεποῦς εὐχαριστίας». Πρβλ. ἐπίσης τή διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ. «Ὡσαύτως καί τῶν ἁγίων τούς τύπους καί ποιήσεις καί προσκυνήσεις, οὐχ ὡς θεούς (τοῦτο γάρ ἀπηγόρευται), ἀλλά διά τήν εἰς ἐκείνους σχέσιν καί διάθεσιν, καί τήν ὑπερβάλλουσαν τιμήν ἀναφερομένου διά τῶν εἰκόνων ἐπ' αὐτούς τοῦ νοῦ». *Δεκάλογος τῆς Κατά Χριστόν Νομοθεσίας*, PG 150, 1092C.

Θεοῦ τε καί ἀγγέλων»[63]. Τό ἴδιο ἄλλωστε ἰσχύει καί γιά τή χρήση τῶν ὅρων τῆς καταφατικῆς Θεολογίας. Μέ τά θεῖα ὀνόματα ἐκφράζεται ὁ πόθος τοῦ ἀνθρώπου νά πεῖ κάτι γιά τό Θεό καί νά κατανοήσει τό μεγαλεῖο του[64].

Οἱ προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἶδαν τό Θεό «ἐν εἰκόνι». Ὁ Θεός πού φανερώθηκε ὡς ἄνθρωπος στόν Ἀδάμ, τόν Ἀβραάμ, τόν Ἰακώβ, τό Μωυσῆ, τόν Ἡσαΐα καί τό Δανιήλ δέν ἦταν ὁ Θεός Πατήρ, ἀλλά ὁ Υἱός. Ἔτσι οἱ προφῆτες καί οἱ πατριάρχες τῆς Π. Διαθήκης πού εἶδαν τό Θεό ὡς ἄνθρωπο, εἶδαν τήν εἰκόνα αὐτοῦ πού ἐπρόκειτο νά σαρκωθεῖ. Στίς Θεοφάνειες ὅμως τῆς Π. Διαθήκης δέ φανερώθηκε μόνο ὁ Υἱός, ὑποστηρίζει ὁ Νεόφυτος. Ἀναφέρει μάλιστα καί δύο παραδείγματα. Τούς τρεῖς ἄνδρες πού φιλοξένησε ὁ Ἀβραάμ καί τό ὅραμα τοῦ Δανιήλ ὁ ὁποῖος εἶδε τόν «παλαιόν τῶν ἡμερῶν». Στίς δύο αὐτές θεοφάνειες στηρίζει τήν ἄποψή του γιά τήν εἰκονογράφηση τοῦ Θεοῦ Πατρός. «Εἰ τοίνυν κατά τόν Δαμασκηνόν πάντα τά ὁραθέντα ταῖς προφήταις σχήματα καί εἰκονιστέον ὡς ὡράθη καί προσκυνητέον, καί τόν πατέρα ἄρα, ὡς ὤφθη τῷ Δανιήλ καί εἰκονιστέον καί προσκυνητέον»[65]. Ὁ Νεόφυτος γνωρίζει τή διδασκαλία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ εἰκονογράφηση τοῦ Θεοῦ Πατρός εἶναι μεγάλη ἀσέβεια[66].

Στήν προκειμένη περίπτωση δύο πράγματα ἐνδέχεται νά συμβαίνουν. α) Ὁ Νεόφυτος προσπαθεῖ νά δικαιολογήσει τήν εἰκονογράφηση τοῦ Θεοῦ Πατρός πού εἶχε ἐπικρατήσει στήν ἐποχή του. β) Ὑπεραμύνεται τῆς εἰκονογράφησης τῶν προφητικῶν ὁράσεων, στίς ὁποῖες ὑποστηρίζει ὅτι φανερώθηκε ὁ Θεός-Πατήρ. Ἡ πρώτη ὑπόθεση στηρίζεται καί ἀπό τήν ἄποψη τοῦ

63. *Περί τῆς Δεκαλόγου,* φ.1772.

64. «Καί οὐδέ αὐτό τό τῆς ἀγαθότητος, ὡς ἐφαρμόζοντες αὐτῇ, προσφέρομεν, ἀλλά πόθῳ τοῦ ἐννοεῖν τί καί λέγειν περί τῆς ἀρρήτου φύσεως ἐκείνης, τό τῶν ὀνομάτων σεπτότατον αὐτῇ πρώτως ἀφιεροῦμεν». Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περί Θείων Ὀνομάτων 12, 3,* PG 3, 981A.

65. *Περί τῆς Δεκαλόγου,* φ.1773.

66. «Πρός δέ τούτοις τοῦ ἀοράτου καί ἀσωμάτου καί ἀπεριγράπτου καί ἀσχηματίστου Θεοῦ τίς δύναται ποιήσασθαι μίμημα. Παραφροσύνης τοίνυν ἄκρας καί ἀσεβείας τό σχηματίζειν τό θεῖον». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἔκδοσις ἀκριβής ὀρθοδόξου πίστεως* 4, 16, PG 94, 1169C-1172A.

Βικεντίου Δαμοδοῦ. Ὁ Δαμοδός παρατηρεῖ ὅτι ἡ εἰκονογράφηση τῆς Ἁγ. Τριάδος δέν εἶναι ἀσέβεια. Διότι «δέν εἶναι μηδένας τόσον ἀμαθής, ὁποῦ νά πιστεύῃ ὅτι διατυπώνεται ἀληθῶς εἰς τήν εἰκόνα ἡ θεότης· ἀλλά φανερώνονται μόνο εἰς αὐτήν τινές ἰδιότητες, καί ἐνέργειαι, ὁποῦ ἀποδίδονται τοῦ Θεοῦ»[67]. Ὁ Δαμοδός ἐνδιαφέρεται, περισσότερο, νά καταγράψει καί νά δικαιώσει τήν καθημερινή πράξη τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας. Γι' αὐτό ἐξάλλου δέν ἐμβαθύνει κι οὔτε ἐπιμένει περισσότερο. Τή δεύτερη ὑπόθεση ἐνισχύει ἡ ἄποψη τοῦ ἁγ. Νικοδήμου Ἁγιορείτου. Ὁ ἅγ. Νικόδημος ἔχοντας ὑπόψη τή διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας γιά τήν εἰκονογράφηση τῶν προφητικῶν ὁράσεων συμπεραίνει: «ὁ ἄναρχος Πατήρ πρέπει νά ζωγραφίζεται καθώς ἐφάνη εἰς τόν προφήτην Δανιήλ ὡς παλαιός τῶν ἡμερῶν»[68]. Βλέπουμε λοιπόν ὅτι ἡ διδασκαλία τῶν συγγραφέων αὐτῶν γιά τήν εἰκονογράφηση τοῦ Θεοῦ Πατρός εἶναι κοινή.

Ὅσοι δέ δέχονται τήν εἰκονογράφηση τῶν προφητικῶν ὁράσεων, ἔχουν ἤδη καταργήσει καί τήν ἀκρόαση καί τήν ἀνάγνωσή τους ἐπισημαίνει ὁ Νεόφυτος. Βέβαια δέν εἶχαν χρωματουργηθεῖ οἱ περί Θεοῦ προφητικές ὁράσεις «τοῖς ἐν τῷ νόμῳ, ἵνα μή ὁ περί τά εἴδωλα ἐπτοημένος βαρυκάρδιος Ἰσραήλ λατρεύσῃ τοῖς τύποις»[69]. Γιά τούς Χριστιανούς ὅμως οἱ εἰκόνες εἶναι ἀπαραίτητες.

Ὁ λόγος καί ἡ διδασκαλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς δέν ἔρχονται σέ ἀντίθεση μέ τήν εἰκονογράφηση τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου καί τῶν ἁγίων[70]. Ἡ λογογραφία δέ διαφέρει ἀπό τή χρωματουργία, παρατηρεῖ ὁ Νεόφυτος. «Ὥσπερ ἡ εἰκονογραφία σιωπῶσα τις λογογραφία πρόκειται τῇ ὄψει, οὕτω τοι καί ἡ λογογραφία φθεγγομένη τις εἰκονογραφία πρόκειται τῇ ἀκοῇ»[71].

Μέ τό φωτισμό τῆς καρδιᾶς ἀπό τή χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος οἱ προφῆτες καί οἱ πατριάρχες εἶδαν ὡς παρόντα τά

---

67. *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.37.
68. *Πηδάλιον*, σ.320.
69. *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1774.
70. Πρβλ. Νικηφόρου, *Ἀπολογητικός* 62, PG 100, 748BC.
71. *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1774.

μέλλοντα καί ἄκουσαν ὅσα ἐπρόκειτο νά ἀποκαλυφθοῦν «ἔν λόγῳ». Οἱ αἰσθήσεις λοιπόν τῆς ὁράσεως καί τῆς ἀκοῆς βοηθοῦν στήν κατανόηση τῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ. Οἱ Χριστιανοί μποροῦν νά βλέπουν μέ τά αἰσθητά μάτια «ἐν εἰκόνι» ὅσα ἀποκαλύφθησαν στούς προφῆτες, τούς πατριάρχες καί τούς ἀποστόλους. Καί ἀκόμη μποροῦν νά βλέπουν ὅσα πρόκειται νά φανερωθοῦν στό μέλλον. Ἡ «ὅραση» αὐτή βοηθᾶ στήν κατανόηση τῆς διδασκαλίας τῶν Γραφῶν καί συνηγορεῖ στήν «ἀκρόαση» τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ. Ὁ σκοπός τῆς εἰκονογραφίας εἶναι λοιπόν ἀναγωγικός, διδακτικός καί ἔντονα παιδαγωγικός[72]. Παράλληλα ὅμως ἡ εἰκόνα ἐκφράζει θεμελιώδεις ἀλήθειες τῆς πίστεως, τοῦ δόγματος καί τοῦ ἤθους τῆς Ἐκκλησίας.

Γι' αὐτό λοιπόν εὐπρέπεια τοῦ οἴκου τοῦ Θεοῦ δέν εἶναι τά χρυσά καί ἀργυρά ἀναθήματα, ἀφοῦ αὐτά μπορεῖ νά ὁδηγήσουν τούς πιστούς στήν παθητική εἰδωλολατρία[73], ἀλλά οἱ σεπτές εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου καί τῶν ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας. Καί ὅπως ὁ ναός δέ χρειάζεται πολυτελῆ ἀναθήματα, ἔτσι καί οἱ ἱερές εἰκόνες δέν ὑπάρχει λόγος νά εἶναι «ἀργυρένδυτοι». Ἡ εἰκόνα «καθ' ἑαυτήν εὐπρεπεστάτη οὖσα, μᾶλλον ἀπρεπεστέρα ἀργυρενδυθεῖσα καθίσταται»[74].

Εὐπρεπίζουμε κάτι ἀπρεπές καί στολίζουμε κάτι πού δέν εἶναι κόσμιο, σημειώνει ὁ Νεόφυτος. Οἱ σεπτές εἰκόνες ὅμως εἶναι «αὐτοπρεπεῖς» καί δέ χρειάζονται ἐπείσακτη εὐπρέπεια. Κάθε προσπάθεια γιά διακόσμησή τους μέ χρυσάφι ἤ ἄργυρο, μᾶλλον βεβήλωση εἶναι παρά τιμή. Ἡ πολυτέλεια πού ἀφορᾶ τό ναό, τίς εἰκόνες καί τά σκεύη δέν μπορεῖ νά ἔχει οὐσιαστική

---

72. Ἀναλυτικά γιά τήν παιδαγωγική ἀξία τῶν εἰκόνων στήν ὀρθόδοξη παράδοση βλ. Δ. Τσελεγγίδη, *Ἡ Θεολογία τῆς εἰκόνας καί ἡ ἀνθρωπολογική σημασία της*, Θεσσαλονίκη 1984, σ.128 κ.ἑ.

73. Πρβλ. Βικεντίου Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.36. «Κατά δύο τρόπους μάλιστα ἠμπορεῖ τινάς ἀσεβήσῃ κατά τοῦ Θεοῦ, καί τολμηρῶς νά τόν ἀτιμάσῃ, καί νά τόν ὑβρίσῃ. Πρῶτον ἀνίσως καί οἱ εἰκόνες λατρεύονται ὡς Θεός, ἤ νομίζει τινάς, ὅτι εἶναι εἰς αὐτάς κάποια θεότης, ἤ δύναμις διά τήν ὁποίαν πρέπει νά λατρεύονται· ἤ διότι πρέπει ἀπ' αὐτάς νά ζητῇ τι, ἤ διότι πρέπει νά ἔχῃ ὅλον του τό θάρρος εἰς τάς εἰκόνας, καθώς ἔκαναν ἕνα καιρόν τά ἔθνη, τά ὁποῖα εἶχον τήν ἐλπίδα τους εἰς τά εἴδωλα».

74. Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου, *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1777.

σχέση μέ τήν εὐπρέπεια γιά τήν ὁποία γίνεται λόγος στήν ὀπισθάμβωνο εὐχή.

Γίνεται λοιπόν φανερό ὅτι ὁ Νεόφυτος δέν ἑρμηνεύει ἐξωτερικά τήν β' ἐντολή. Ἐμβαθύνει στό περιεχόμενό της θίγοντας θέματα πρακτικά, τά ὁποῖα ὅμως ἔχουν μεγάλη σπουδαιότητα, γιατί μποροῦν νά ὁδηγήσουν στήν παραχάραξη τῆς πίστεως[75]. Ὅταν ἡ εἰκόνα τιμᾶται γιά τό χρυσάφι καί τό ἀσήμι της, δικαιώνεται ἡ διδασκαλία τῶν πάσης φύσεως εἰκονομάχων.

3. «Οὐ λήψει τό ὄνομα Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου ἐπί ματαίῳ»

Γιά τόν ὅρκο[76] οἱ γνῶμες τῶν ἱερῶν συγγραφέων διίστανται. Ἀπό μαρτυρίες πού ἔχουμε φαίνεται ὅτι ὁ ὅρκος τήν ἐποχή πού διερευνοῦμε εἶχε γίνει συνήθεια. Παιχνίδι τόν ὀνομάζει ὁ Θεόφιλος Καμπανίας, καί ἀναφέρει ὅτι δέν ὁρκίζονταν μόνο οἱ λαϊκοί, ἀλλά καί οἱ κληρικοί[77]. Ὁρισμένοι συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Πέτρος Κανίσιος καί ὁ Πέτρος Μογίλας, ἀποδέχονται ἔμμεσα τόν ὅρκο καί καταφέρονται κατά τῆς ψευδομαρτυρίας καί τῆς ἐπιορκίας[78]. Μιά ἄλλη ὁμάδα συγγραφέων δέχεται τό θεσμοποιημένο ὅρκο στό δικαστήριο καί μάλιστα τόν θεωρεῖ ὑποχρεωτικό, ἀνάγοντας τήν κρίση τοῦ κριτῆ στόν ἴδιο τό Θεό. Στήν ὁμάδα αὐτή ἀνήκουν, ὁ Βικέντιος Δαμοδός, ὁ Νικηφόρος Πασχαλεύς, ὁ Πλάτων Μόσχας, ὁ Δημήτριος Βερναρδάκης καί ἄλλοι.

Ἄλλοι, τέλος, ὅπως ὁ Δαμασκηνός Στουδίτης, ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης καί ὁ ἅγ. Νικόδημος Ἁγιορείτης δέ δέ-

---

75. Γιά τό ὀρθόδοξο εἰκονογραφικό κριτήριο ἔναντι τῶν μονοφυσιτικῶν ἤ ἀρειανικῶν παρεκκλίσεων βλ. Σταμάτη Σκλήρη, «Ἀπό τήν Προσωπογραφία στήν Εἰκόνα», *Σύναξη*, τεῦχ. 24, 1987, σ.15 κ.ἑ.

76. Θεολογική προσέγγιση τοῦ θέματος βλ. Γ. Ἰ. Μαντζαρίδη, *Χριστιανική Ἠθική*, Θεσσαλονίκη [2]1983, σ.313-320. Σημειώνουμε ἐδῶ ὅτι, τό 1980 εἶχε γίνει στή Βουλή τῶν Ἑλλήνων πρόταση νόμου γιά τήν κατάργηση τοῦ δικονομικοῦ καί κάθε ἄλλου ὅρκου. Ἡ πρόταση τελικά ἀπορρίφθηκε. Τίς κυριότερες ἀπόψεις πού διατυπώθηκαν κατά τή συζήτηση στή Βουλή, βλ. Στέλιου Παπαθεμελῆ, *Τό ζήτημα τοῦ ὅρκου*, Θεσσαλονίκη 1981.

77. *Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας*, σ.74.

78. Petri Canisii, *Catechismus Catholicus*, σ.62-64. Π.Μογίλα, *Ὀρθόδοξος Ὁμολογία*, ἐκδ. Ἰ. Καρμίρη, ΔΣΜ, τόμ. 2, σ.682.

χονται σέ καμιά περίπτωση τόν ὅρκο. Τεκμηριώνουν τίς θέσεις τους παραπέμποντας στήν Ἁγία Γραφή καί τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Μέ τούς τελευταίους συγγραφεῖς συμφωνεῖ καί ὁ Θεόφιλος Καμπανίας, ἀλλά στηρίζει τήν ἄποψή του στήν Π. Διαθήκη καί τούς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς. Στόχος του ὅμως εἶναι νά ἐμβάλλει τό φόβο στίς συνειδήσεις τῶν Χριστιανῶν, γιά νά μήν ὁρκίζονται. Ἐπικαλεῖται ἔτσι τό δρέπανο τοῦ προφήτη Ζαχαρία, τίς συνέπειες τῶν ὅρκων τοῦ βασιλέα Σεδεκία, καί ἀκόμη ὅσα διηγεῖται ὁ Πλούταρχος γιά κάποιον ἱερέα τοῦ Διός πού ὁρκίσθηκε[79].

Ἀναλυτικότερα οἱ γνῶμες τῶν ἱερῶν συγγραφέων παρουσιάζονται ὡς ἑξῆς. Ὁ Πέτρος Κανίσιος δέ δίνει ἰδιαίτερη ἔκταση στήν ἑρμηνεία τῆς ἐντολῆς πού ἀπαγορεύει τήν «ἐπί ματαίῳ» χρήση τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ. Τονίζει ὅτι εἶναι ἔνοχοι οἱ ἐπίορκοι πού «ἄνευ δικαίας προφάσεως, ψευδῶς και ἀτίμως ὀμνύουν»[80]. Δέν ἐμποδίζει δηλαδή τόν ὅρκο, ἀλλά τήν ἐπιορκία. Ὁ ὅρκος ἐπιτρέπεται, ὅταν ὑπάρχει «δίκαιη πρόφαση». Ἔμμεση ἀποδοχή τοῦ ὅρκου ἔχουμε καί στήν Ὀρθόδοξο Ὁμολογία. Οἱ Χριστιανοί ὀφείλουν νά τιμοῦν τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ. Δέν μποροῦν νά παίζουν μέ αὐτό καί νά τό ἀναφέρουν σέ κάθε ὑπόθεση. Πολύ περισσότερο δέν μποροῦν νά ἐπιορκοῦν καί νά δίδουν ἀφορμή καί σέ ἄλλους γιά ψεύτικους ὅρκους[81]. Παραβαίνουν ἐπίσης τήν ἐντολή αὐτή οἱ ἀρνησίχρηστοι. Τό βάπτισμα εἶναι ἕνα εἶδος ὅρκου πρός τήν Ἐκκλησία καί τήν ὀρθόδοξη πίστη. Οἱ Χριστιανοί πού ἀπό φόβο μήπως χάσουν τήν τιμή τους, τήν περιουσία τους ἤ τή ζωή τους ἀκόμη ἀρνοῦνται τό Χριστό, γίνονται ἐξομότες. Κι αὐτό γιατί «ἀρνοῦνται ἐκεῖνο ὁποῦ (μέ ὅρκον) ἐτάξασι τοῦ Θεοῦ»[82]. Στό Ἐξομολογητάριο,

79. *Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας*, σ.74.
80. P. Canisii, *Catechismus Catholicus*, σ.64.
81. «Ἡ ἐντολή διδάσκει πρῶτον νά ἔχωμεν εἰς τιμήν ἄκραν καί μεγάλην τό ὄνομα Κυρίου τοῦ Θεοῦ, μή παίρνοντάς το εἰς παίγνιον ἤ εἰς παραμικρήν καί ἄδικον ὑπόθεσιν. Δεύτερον, νά μήν τύχῃ καί θέλοντες νά βεβαιώσωμεν τά ψεύματά μας, νά ἀναφέρωμεν τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ καί νά ἐπιορκοῦμεν. Τρίτον νά μή δίδωμεν τινός ἀφορμήν, μήτε νά τόν παρακινοῦμεν νά κάμῃ ψεύτικον ὅρκον». Π. Μογίλα, *Ὀρθόδοξος Ὁμολογία*, Ἰ. Καρμίρη, ΔΣΜ, Ἀθῆναι 1953, τόμ. 2, σ.682.
82. Π. Μογίλα, *Ὀρθόδοξος Ὁμολογία*, ὅ.π., σ.682.

τοῦ ἁγ. Νικοδήμου Ἁγιορείτου, φαίνεται νά ἔχουμε ἔμμεση ἀποδοχή τοῦ ὅρκου. Κι αὐτό γιατί ὁ ἅγ. Νικόδημος γράφει ὅτι σφάλλουν σ' αὐτή τήν ἐντολή ὅσοι παραβαίνουν τούς ὅρκους[83]. Σέ ἄλλα ὅμως κείμενά του, ὁ ἅγ. Νικόδημος εἶναι σαφέστατος καί δέν ἀφήνει περιθώρια γιά κανένα εἶδος ὅρκου, ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια. Δέν πρόκειται λοιπόν γιά ἔμμεση ἀποδοχή τοῦ ὅρκου ἀπό τό Νικόδημο στό Ἐξομολογητάριο. Ἀναγκάζεται ἁπλῶς νά ἀντιμετωπίσει συγκεκριμένες καταστάσεις καί «παραβάσεις» τῆς ἐντολῆς.

Ὑπάρχουν ὅμως, ὅπως ἀναφέραμε, καί συγγραφεῖς πού δέν περιορίζονται στήν ἔμμεση ἀποδοχή τοῦ ὅρκου, ἀλλά προχωροῦν στήν ἀποδοχή τοῦ θεσμοποιημένου ὅρκου.

Ὁ Νικηφόρος Πασχαλεύς λέγει ὅτι ὁ Χριστιανός ὀφείλει νά μήν ὀμνύει ψέματα. Νά μήν ὀμνύει μέ κατάρες, ἀναθεματισμούς καί ἀρές. Εἶναι ὅμως ἔνοχος καί ἁμαρτάνει θανάσιμα, «ἀνίσως καί κατ' ἔμπροσθεν τῆς δικαιοσύνης ὤμοσε ψεύματα, ἤ δέν ὤμοσε κατά τήν δικαίαν ἐρώτησιν τοῦ κριτοῦ καθώς ἔπρεπεν νά ἀποκριθῇ εἰς τόν σκοπόν τοῦ κριτοῦ, ἤ νά ἐσυμβούλευσεν ἄλλους νά κάμουν τό ὅμοιον καί νά ἐψευδομαρτύρησεν»[84].

Δέν εἶναι ὁ κριτής ὁ ἄνθρωπος τῆς δικαιοσύνης πού κρίνει, ἀλλά αὐτός ὁ ἴδιος ὁ Θεός. Ἡ δικαιοσύνη καί ἡ κρίση ἀνάγονται στό Θεό. Γι' αὐτό «εἶναι κρατημένος ὁ καθείς ἔμπροσθεν πάσης δικαιοσύνης νά ὀμώση τήν ἀλήθειαν καί νά μήν κρύψῃ τίποτες ἀπό τήν ἀλήθειαν»[85]. Ὁ Νικηφόρος καταφέρεται καί κατά τῶν «ἀγραμμάτων πνευματικῶν» πού ἴσως γιά λόγους οἰκονομίας συνιστοῦσαν σέ κάποιες περιπτώσεις τήν ψευδομαρτυρία, ὥστε νά διαφυλάξουν ἀπό τό θάνατο κάποιον ὑπόδικο.

Ὁ Πλάτων Μητροπολίτης Μόσχας παρατηρεῖ ὅτι παραβαίνουν τήν ἐντολή τοῦ Δεκαλόγου οἱ βλάσφημοι, οἱ ἐπίορκοι, «ὅσοι χωρίς ἀνάγκης ἔχουσιν εἰς τό στόμα τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ», οἱ ψευδοπροφῆτες καί ὅσοι δέν πληροῦν τίς ὑποσχέσεις

83. *Ἐξομολογητάριον*, σ.24, 102.
84. Νικηφόρου Πασχαλέως, *Ἐξομολογητάριον*, σ.79.
85. *Ὅ.π.*, σ.80.

τους πρός τό Θεό. Συγχωροῦνται ὅμως οἱ Χριστιανοί, ὅταν «μεταχειρίζονται τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ εἰς τό κριτήριον», καί ὅτάν κάποια νόμιμη ἐξουσία ζητάει ἀπό αὐτούς τόν ὅρκο[86]. Ὁ «νόμιμος ὅρκος δέν πρέπει νά γίνεται εἰς κανένα κτίσμα ἀλλ' εἰς μόνον τόν πανταχοῦ παρόντα Θεόν»[87].

Σέ ὑποσημείωση τοῦ Κοραῆ πού μετέφρασε τό κείμενο καταβάλλεται προσπάθεια νά δικαιολογηθεῖ ὁ θεσμοποιημένος ὅρκος καί λέγεται ὅτι εἶναι «διαταγή τοῦ Θεοῦ»[88]. Σημειώνεται ἐξάλλου ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Θεός μεταχειρίσθηκε τόν ὅρκο γιά νά βεβαιώσει τίς ἐπαγγελίες του. Ὅσον ἀφορᾶ τήν ἀπαγόρευση τοῦ ὅρκου στήν Κ. Διαθήκη[89], ἀναφέρεται ὅτι ὁ «σκοπός τοῦ Χριστοῦ δέν ἦταν νά ἀπαγορεύσῃ τήν χρῆσιν τῶν νομίμων καί ἀναγκαίων ὅρκων, ἀλλά νά ἐμποδίσῃ τούς ματαίους καί χωρίς ἀνάγκης γιγνομένους ὅρκους»[90].

Τίς ἴδιες ἀπόψεις καί θέσεις ὑποστηρίζει καί ὁ Βικέντιος Δαμοδός. Μέ ἐπιχειρήματα ἀπό τήν Ἁγία Γραφή[91] προσπαθεῖ νά δικαιολογήσει τό θεσμοποιημένο ὅρκο[92]. Γράφει λοιπόν ὅτι τόν ὅρκο χρησιμοποίησαν οἱ θεοφόροι ἀπόστολοι, οἱ ἄγγελοι, ἀλλά καί αὐτός ὁ ἴδιος ὁ Θεός[93]. Ἡ ὁρκωμοσία στηρίζεται στήν πίστη τοῦ ἀνθρώπου στό Θεό. Εἶναι δέ νόμιμος, γιατί στοχεύει στήν ἀποκατάσταση τῆς δικαιοσύνης καί τήν ἀπόδειξη τῆς ἀθωότητας τοῦ ἀνθρώπου. Ὅρκος κατά τό Δαμοδό εἶναι «ἡ ἐπίκλησις τῆς θείας μαρτυρίας εἰς βεβαίωσιν τινός λόγου»[94]. Τά εἴδη τοῦ ὅρκου εἶναι τέσσερα. «Ἤγουν ὅρκος διαβεβαιωτικός, ἐπαγγελτικός ἤτοι ὑποσχετικός, ἀπειλητικός καί καταρατικός»[95]. Ὁ ὅρκος μπορεῖ νά εἶναι δίκαιος καί νόμιμος, ἀλλά καί ἀσεβής καί παράνομος. Εἶναι δέ παράνομος ὁ ὅρκος, ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐπικαλεῖται ὄχι τόν ἀληθινό

86. *Ὀρθόδοξος Διδασκαλία,* Ἀθήνα 1836, σ.184.
87. *Ὅ.π.,* σ.185.
88. *Ὅ.π.,* σ.184.
89. *Ματθ.* 5, 34-37· *Ἰακ.* 5, 12.
90. *Ὅ.π.,* σ.184.
91. *Ρωμ.* 7,12· *Δευτ.* 6,13· *Ψαλμ.* 62,12· *Α' Κορ.* 15,31· *Β' Κορ.* 1,23.
92. *Περί τοῦ Δεκαλόγου,* φ.43 κ.ἑ.
93. *Γέν.* 22,16.
94. *Περί τοῦ Δεκαλόγου,* φ.42.
95. *Ὅ.π.,* φ.43.

Θεό, ἀλλά τούς ψεύτικους θεούς καί τό διάβολο. Γιά νά εἶναι νόμιμος ὁ ὅρκος, πρέπει νά γίνεται ἐπίκληση τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ. Ἀκόμη γιά νά εἶναι «ὀρθός καί ἅγιος ὁ ὅρκος, τρία πράγματα ἀναγκαίως χρειάζονται, ἤγουν ἡ ἀλήθεια, ἡ κρίσις καί ἡ δικαιοσύνη»[96]. Ἡ ἀπαγόρευση τοῦ ὅρκου ἀπό τόν ἴδιο τό Χριστό[97] δέν ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τά ἄλλα ρητά τῆς Γραφῆς, παρατηρεῖ ὁ Δαμοδός. Ὁ Χριστός δέν εἶχε στόχο τήν κατάργηση τοῦ ὅρκου[98]. Ἤθελε νά ἐλέγξει τούς Ἰουδαίους πού ὁρκίζονταν συχνότατα. Οἱ Ἰουδαῖοι συνήθιζαν νά ἀπέχουν ἀπό τό ψεῦδος, ἀλλά ὄχι κι ἀπό τόν ὅρκο. Τή συνήθεια αὐτή σκόπευε νά καταργήσει ὁ Χριστός μέ τό «μή ὀμόσαι ὅλως», ὑποστηρίζει ὁ Δαμοδός[99].

Οἱ ἰδέες αὐτές, πού ἀφοροῦν τήν ἀποδοχή καί αἰτιολόγηση τοῦ θεσμοποιημένου ὅρκου, δέν περιορίσθηκαν μόνο σέ κάποιους συγγραφεῖς τῆς Τουρκοκρατίας. Διαδόθηκαν καί ἔτυχαν εὐρείας ἀποδοχῆς στούς μεταγενέστερους χρόνους. Ἔτσι στήν *Κατήχηση* τοῦ Δ. Βερναρδάκη συναντοῦμε τίς ἴδιες περίπου ἀπόψεις μέ ἐκεῖνες τοῦ Νικηφόρου Πασχαλέως, τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ καί τοῦ Πλάτωνος Μόσχας. Ὁ σ. ἐπισημαίνει μέ τό γνωστό σχολαστικό τρόπο, ποιοί ἁμαρτάνουν στήν γ' ἐντολή τοῦ Δεκαλόγου, ἀναφέρει κατηγορίες βλασφήμων καί καταλήγει στό ἐπίμαχο θέμα, ἄν ἐπιτρέπεται δηλαδή ὁ ὅρκος στά δικαστήρια.

Ὁ Βερναρδάκης ὑποστηρίζει ὅτι, ὅταν ὑπάρχει μεγάλη ἀνάγκη, ὅταν δηλαδή «ἀπαιτῆται ὁρκωμοσία ὑπό τῆς δικαστι-

96. Β. Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.45. Παρόμοιες θέσεις ὑποστηρίζει καί ὁ Ἀντώνιος Μοσχόπουλος. «Τρία τινά ἐπιζητοῦνται, ὅπως εἴη ὁ ὅρκος νόμιμος. Φησί γάρ ὁ Ἱερεμίας. 'Καί ὀμόση, ζῇ Κύριος, μετά ἀληθείας, καί ἐν κρίσει καί ἐν δικαιοσύνῃ' (4,2). Ὅθεν α) Πρός μέν τήν ἀλήθειαν ἐπιζητεῖται τόν ὀμνύοντα συνετῶς κρίνειν, εἶναι ἀληθές ὅ ὀμνύει. β) Πρός δέ τήν δικαιοσύνην, περί πράγματος νομίμου γίνεσθαι τόν ὅρκον. γ) Τελευταῖον πρός τήν κρίσιν, μή λαμβάνεσθαι ἐπί ματαίῳ τό ἅγιον τοῦ Θεοῦ ὄνομα, ἀλλά μετ' εὐλαβείας καί ἐν μόνῃ τῇ περιστάσει τῆς ἀνάγκης». *Ἠθική καί Δογματική Θεολογία*, Κεφαλληνία 1851, σ.391.

97. *Ματθ.* 5,34.

98. «Ὅθεν δέν πρέπει νά εἰποῦμεν ὅτι μέ τό προειρημένον ῥητόν κοινῶς κατακρίνεται καί καθ' ὅλου ἐμποδίζεται ἡ ὁρκωμοσία» *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.44.

99. *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.44.

κῆς ἐξουσίας... ὁ ὅρκος ἐπιτρέπεται»[100]. Ὁ σ. αἰτιολογεῖ τή θέση του αὐτή ὡς ἑξῆς. Μέ τόν ὅρκο φανερώνεται ἡ ἀλήθεια ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καί τῶν ἀνθρώπων καί διασώζεται ἔτσι ἡ ἀθωότητα καί ἡ δικαιοσύνη. Μπορεῖ ὅμως νά παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ λόγος εἶναι μᾶλλον ἀφελής, γιατί σέ περίπτωση ψευδομαρτυρίας ὄχι μόνο δέ διασώζεται ἡ ἀθωότητα, ἡ ἀλήθεια καί ἡ δικαιοσύνη, ἀλλά βλασφημεῖται καί τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ. Ὁ Μισαήλ Ἀποστολίδης ἐπίσης ὑποστηρίζει ὅτι τό «μή ὀμόσαι ὅλως» ἀφορᾶ τούς ἀλλόκοτους ὅρκους τῶν Ἰουδαίων. Ἀφορᾶ δηλαδή τήν κατάχρηση τοῦ ὅρκου. Ὁ Κύριος «οὐ κατέκρινε τήν νόμιμον τοῦ ὅρκου χρῆσιν»[101]. Ἔτσι ἐπιτρέπεται ὁ ὅρκος, ὅταν «νόμιμα» καί «δίκαια» ζητεῖται ἀπό τίς πολιτικές, δικαστικές καί ἐκκλησιαστικές ἀρχές. Δέν μπορεῖ κανείς νά ἀρνηθεῖ τόν ὅρκο χάριν εὐλαβείας, ἀλλά εἶναι ὑποχρεωμένος νά ὁρκισθεῖ[102].

Οἱ παραπάνω συγγραφεῖς πού δέχονται τό θεσμοποιημένο ὅρκο εἶναι τελείως ἀνυποψίαστοι γιά τόν ἀπόλυτο χαρακτήρα τῆς τήρησης τῶν ἐντολῶν. Καί εἶναι πολύ εὔκολο νά ἐπικαλεσθεῖ κανείς ἀνάλογες δικαιολογίες, γιά νά αἰτιολογήσει τήν παράβαση καί τῶν ἄλλων ἐντολῶν τοῦ Δεκαλόγου.

Ἡ τρίτη ὁμάδα συγγραφέων ἀπορρίπτει ὄχι μόνο τό θεσμοποιημένο ὅρκο, ἀλλά καί κάθε ἄλλη μορφή ὁρκωμοσίας. Οἱ Χριστιανοί ὀφείλουν νά προφέρουν τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ μόνο κατά τή διάρκεια τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν καί στίς προσευχές τους. Κάθε ἄλλη χρήση τοῦ θείου ὀνόματος ἀποτελεῖ μεγάλη ἁμαρτία.

Ὁ ἅγ. Νικόδημος Ἁγιορείτης, ἐνῶ στό Ἐξομολογητάριό του ἀντιμετωπίζει τήν περίπτωση τοῦ ὅρκου ὡς γνωστή παράβαση τῶν πιστῶν, στό *Πηδάλιον* δέ δικαιολογεῖ σέ καμιά περίπτωση τόν ὅρκο. Γιά νά κατοχυρώσει τήν ἄποψή του καταφεύγει σέ κείμενα τοῦ ἁγ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, τοῦ Μ. Βασι-

---

100. *Ἱερά Κατήχησις*, σ.224.
101. *Τῆς κατά Χριστόν ἠθικῆς Πραγματεία*, Ἀθῆναι 1847, σ.256.
102. «Τόν δικαίως τε καί νομίμως παρά τε τῶν πολιτικῶν καί τῶν δικαστικῶν καί ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν ἀπαιτούμενον ὅρκον μή παραιτεῖσθαι μηδέ φεύγειν ἐξ εὐλαβείας τυχόν, κακῶς ἐννοουμένης». *Ὅ.π.*, σ.260.

λείου καί τοῦ Μ. Ἀθανασίου[103], τῶν ὁποίων ἀποσπάσματα παραθέτει αὐτούσια, ἀλλά μεταγλωττισμένα σέ ἁπλούστερη γλώσσα.

Ἡ ἀποδοχή τοῦ θεσμοποιημένου ὅρκου δέν ἦταν πρόβλημα μόνο τῆς Τουρκοκρατίας, ἀλλά εἶχε βαθύτερες ρίζες. Ὁ Βαλσαμών, πολλούς αἰῶνες πρίν τήν ἐποχή πού ἐξετάζουμε, ὑποστήριζε ὅτι ὁ ὅρκος εἶναι «νόμιμον πρᾶγμα»[104]. Κατά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας βρίσκονται ὁρισμένοι συγγραφεῖς πού συνεχίζουν τήν παράδοση αὐτή. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά οἱ φωτισμένοι καί χαρισματοῦχοι διδάσκαλοι δέ δέχονται κανένα εἶδος ὅρκου. Δέν διστάζουν μάλιστα νά ἔλθουν σέ ἀντίθεση καί νά διαφωνήσουν μέ τήν κακῶς διαμορφωθεῖσα παράδοση. Γράφει χαρακτηριστικά ὁ ἅγ. Νικόδημος: «Ἄς ἐντραποῦν καί ἄς ἐπιστομισθοῦν τόσον ὁ Βαλσαμών καί οἱ ἀκόλουθοι, λέγοντες ὅτι εἶναι νόμιμον πρᾶγμα τό νά γίνωνται ὅρκοι καλοί καί ἀληθεῖς»[105].

Ὁ Δαμασκηνός ὁ Στουδίτης ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Χριστιανός

---

103. «Εἰ γάρ ὅλως ἄξιος τυγχάνει τις ὀνομάσαι τόν Θεόν, ἀξιόπιστος ἐστί καί χωρίς ὅρκου πιστευθῆναι· ὁ γάρ πρός τό μεῖζον ἱκανός γενόμενος πολλῷ πλέον πρός τό ἔλαττον γένοιτ' ἄν ἱκανός. Εἰ δέ μή ἐστιν ἀξιόπιστος χωρίς ὅρκου πιστευθῆναι, οὐκ ἔστιν ἄρα ἄξιος οὐδέ ὀνομάσαι τό ὄνομα Κυρίου, οὐκ ἔστι πιστός ἐν λόγῳ. Πῶς γάρ ὅλως τούτῳ μαρτυρήσει ὁ Θεός ὀμνύοντι μή ἔχοντι πίστιν εἰς ἥν ὁ Κύριος ἐπιβλέπει;.. Τί τοίνυν τόν Θεόν καλοῦσι μάρτυρα οἱ μή πίστιν κατά ἀλήθειαν ἔχοντες;» *Εἰς τό Πάθος τοῦ Κυρίου καί εἰς τόν Σταυρόν* (ἀμφιβ.), PG 28, 189-192.

104. Ὁ Βαλσαμών δέχεται τόν «ἔννομο ὅρκο» στά δικαστήρια. Καταλήγει δέ στήν παράδοξη ἄποψη ὅτι ἡ τήρηση τῆς εὐαγγελικῆς ἐντολῆς εἶναι ὑποχρεωτική γιά τούς τελείους Χριστιανούς. Γράφει χαρακτηριστικά: «Τοῦτο μέν γάρ ἐστι τῶν ἄγαν τελείων· ἐκεῖνο δέ δεύτερον καί οὐκ ἀπόβλητον, ὡς ἔννομον· οἷον ἐστι καί τό πώλησόν σου τά ὑπάρχοντα καί δός πτωχοῖς καί ἀκολούθει μοι· εἰ γάρ πάντες ἀναγκάζονται τοῦτο ποιῆσαι, ποῖος ἀγοράσει αὐτά;». Ράλλη-Ποτλῆ, *Σύνταγμα θείων καί ἱερῶν κανόνων,* τόμ. 4, σ.168. Ὁ Βαλσαμών ἑρμηνεύει νομικιστικά καί σχολαστικά τόν 29 κανόνα τοῦ Μ. Βασιλείου, γι' αὐτό καί ὁδηγεῖται στήν παραπάνω ἄποψη. Ἐπειδή ὁ κανόνας τιμωρεῖ μόνο τούς ἐπιόρκους, ὁ Βαλσαμών συμπεραίνει, αὐθαίρετα βέβαια, ὅτι οἱ ὅρκοι ἐπιτρέπονται ὅταν ὁ ὁρκιζόμενος εὐορκεῖ. «Ἐπεί δέ ἐκ τοῦ διορίζεσθαι τούς κανόνας κολάζεσθαι τούς ἐπιόρκους, ἀναφαίνεται μή τιμωρεῖσθαι τούς μή παραβαίνοντας αὐτούς, κἀντεῦθεν συναναδείκνυται καί τό ἐπιτρέπεσθαι τήν τῶν ἐννόμων ὅρκων τελεσιουργίαν». *Ὅ.π.,* σ.167-168.

105. *Πηδάλιον,* σ.302.

δέν ὁρκίζεται, ὄχι μόνο στό ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ἀλλά καί στό ἱερό Εὐαγγέλιο καί στήν Ἐκκλησία καί σέ κάθε ἄλλο ἱερό πράγμα. «Διότι ἄν καί εἰς τήν ἀλήθειάν σου ὀμνύης, μεγάλον κρίμα ἔχεις εἰς τήν ψυχήν σου»[106]. Νά προτιμήσεις νά μπεῖς καί στή φυλακή ἀκόμη, παρά νά «ὀμόσῃς μηδέ ἀλήθειαν, μηδέ ψεύματα»[107]. Στούς πειρασμούς καί στίς ἀδικίες ὁ Χριστιανός μένει σταθερός. Δέ γογγύζει κατά τοῦ Θεοῦ, ἀλλά ὅσα κι ἄν πάθει πάντοτε δοξάζει τό Θεό. Ἡ φτώχεια, ἡ ἀσθένεια, ὁ θάνατος προσφιλῶν προσώπων ἀποτελοῦν αἰτίες νά δοξολογεῖται τό θεῖο ὄνομα καί ὄχι νά βλασφημεῖται, σημειώνει ὁ Δαμασκηνός. Ὁ Θεός γνωρίζει τό συμφέρον κάθε πιστοῦ καί ἀνάλογα τόν παιδεύει.

Ὁ Θεόφιλος Καμπανίας ἐπίσης δέ δέχεται τόν ὅρκο, ἀλλά ἐξετάζει τό θέμα μᾶλλον νομικιστικά. Βέβαια στήν ἀρχή γράφει ὅτι εἶναι κακίστη συνήθεια ὁ ὅρκος. Τό «ὁρκίζεσθαι καί ἐπιορκίζεσθαι» εἶναι παράβαση τῆς ἐντολῆς καί ἁμαρτία μεγάλη. Τελειώνει ὅμως μέ τήν παλαιοδιαθηκική ἀντίληψη τῆς κληρονομίας τῆς ἁμαρτίας. «Ὁ καρπός ταύτης τῆς ἁμαρτίας δέν δίδεται μόνο εἰς τήν δυστυχή ζωήν καί τήν ψυχήν τοῦ ὀμνύοντος, ἀλλά καί τά τέκνα του προκοπήν τινά δέν ἀπολαμβάνουν διά τό μῖσος τοῦ Θεοῦ εἶναι πολύ καθ' ὅλου τοῦ οἴκου του».[108].

Τέλος ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης ἐπιχειρεῖ μιά βαθύτερη θεολογική προσέγγιση καί ἀνάλυση τῆς τρίτης ἐντολῆς τονίζοντας ὅτι εἶναι ἀπαράδεκτη ἡ χρήση τοῦ θείου ὀνόματος στίς συναλλαγές τῶν Χριστιανῶν.

Ἐπιορκία καί εὐορκία εἶναι ἐξίσου κολάσιμες καί ἀπορρι-

---

106. *Λόγος πεζῇ τῇ φράσει εἰς τόν Δεκάλογον τοῦ Μωϋσέως, Ὅ.π.*, σ.286. «Γιά ἄνοιξε αὐτό τό χαρτί ὁποῦ βαστᾶς, καί ὀμνύεις, νά ἰδῇς τί λέγει ὁ Χριστός, λέγει σέ νά ὀμόσῃς ποτέ σου ψεύματα, ἤ ἀλήθειαν; ὄχι δέν λέγει πούποτες· ἀλλά μάλιστα λέγει, ὅτι κόλασιν τῆς ψυχῆς του ἔχει ἐκεῖνος ὁποῦ ὀμνύει, καί ὁποῦ τόν ὀμόσῃ· καί ἐάν ὁ Χριστός δέν λέγει εἰς τό ἅγιον Εὐαγγέλιον νά ὀμόσῃς, ἐσύ πῶς τό κρατεῖς μέ τά χέρια σου καί ὀμνύεις;... Διά τοῦτο παρακαλῶ σας, εὐλογημένοι ἄρχοντες, ἀκούσατε τούς λόγους μου, καί ὄχι τούς ἐδικούς μου, ἀλλά τοῦ Χριστοῦ, καί μήτε ἐσεῖς ὀμνύετε, μήτε ἄλλον βάνετε νά ὀμόσῃ, ὅτι μέγαν κανόνα καί βάρος τῆς ψυχῆς τους ἔχουσιν οἱ τοιοῦτοι». Δαμασκηνοῦ Στουδίτου, *Θησαυρός*, Θεσσαλονίκη 1971, σ.505-506.

107. *Λόγος πεζῇ τῇ φράσει...*, σ.286.

108. *Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας*, σ.74-75.

πτέες. Ὁ Χριστιανός καί ὅταν εὐορκεῖ γιά πρόσκαιρα πράγματα, «ἐπί ματαίῳ τό τοῦ Θεοῦ ὄνομα εἴληφεν. Τοιγαροῦν λαμβάνει τις τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ ἐπί ματαίῳ ἤ τά εἴδωλα θεοποιῶν ἤ ἐν τοῖς συναλλάγμασιν ὁπωσδήποτε ὀμνεῖν (;) εἴτε ἐπιόρκως λέγω, εἴτε καί εὐόρκως»[109]. Ἡ χρήση τοῦ θείου ὀνόματος ἐπιτρέπεται κατά τήν ὁμολογία τῆς πίστεως, κατά τή διάρκεια τῆς προσευχῆς, «ἐν ταῖς προσηκούσαις διδασκαλίαις· ἤ ἐν ταῖς πρός Θεόν ὑπέρ τῆς αὐτοῦ ἐντολῆς εὐχαῖς, εἴτ' οὖν ἐπαγγελίαις». Ὅταν ὁ Μωσαϊκός νόμος λέγει «οὐκ ἐπιορκήσεις ἀποδώσεις δέ τῷ κυρίῳ τούς ὅρκους σου», ἐννοεῖ τίς ἐπαγγελίες πρός τό Θεό. «Ἀποδοτέοι ὅρκοι» εἶναι οἱ εὐχές καί οἱ ἐπαγγελίες τῶν Χριστιανῶν πρός τό Θεό. Δέν εἶναι οἱ συναλλαγματικές εὐορκίες καί οἱ προϋποθέσεις τους[110].

Τή γραμμή αὐτή ἀκολουθεῖ καί ὁ ἅγ. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, ὁ ὁποῖος σημειώνει ἐπιγραμματικά: «Ἐκεῖ, ἀδελφέ μου, ὅπου ἔχεις νά εἰπῆς 'μά τόν Θεόν', δέν λέγεις 'μά τήν ἀλήθειαν'; Ἐκεῖ, ἀδελφέ μου, ὁπού θέ νά κάμης ὅρκον τοῦ ἀδελφοῦ σου, πές του 'ἐπ' ἀληθείας' καί, ἄν δέν σοῦ πιστεύση, τράβα τόν δρόμον σου, μίσευσε»[111]. Ὁ Ἀθανάσιος Πάριος ἐπίσης προβάλλει καί υἱοθετεῖ τίς θέσεις τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Παλαμᾶ[112]. Δικαιολογεῖ βέβαια τόν ὅρκο στούς Ἰσραηλίτες, ἀλλά τόν θεωρεῖ ἀπαράδεκτο γιά τούς Χριστιανούς, πού δέχθηκαν τήν τέλεια ἀποκάλυψη τῆς πίστεως[113].

Ἔντονη ἀντίθεση γιά τήν ἀποδοχή ἤ ὄχι τοῦ θεσμοποιημένου ὅρκου εἶχε δημιουργηθεῖ ἀνάμεσα στό Θεόκλητο Φαρμακί-

---

109. Ν. Καυσοκαλυβίτου, *Περί τῆς Δεκαλόγου,* ὅ.π., φ.1805.
110. Ν. Καυσοκαλυβίτου, *Περί τῆς Δεκαλόγου,* ὅ.π., φ.1805.
111. Ἰ. Μενούνου, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές καί βιογραφία,* [2] Ἀθήνα, σ.219.
112. *Δεκάλογος τῆς κατά Χριστόν Νομοθεσίας,* PG 150, 1093BC.
113. «Τοῖς μέν Ἰσραηλίταις ἅτε ἀτελέσιν οὐκ ἀπείρηται τό ὀμνύειν ἐπί τόν Θεόν τόν ζῶντα, ἵνα μή πρός ἑλληνικούς ὅρκους ἀποκλίνωσιν, ὅθεν, καί ἐπαινεθήσεται, φησίν ὁ Δαβίδ, πᾶς ὁ ὀμνύων ἐπ' αὐτόν· ἀπείρηται δέ μόνον τό ἐπιορκεῖν, ὅπερ καί διττόν ἐστι, τό τε ψευδῶς ὀμνύειν, καί τό τούς ὅρκους ἀθετεῖν. Τό γοῦν ἐπί ματαίῳ ἐπί ψεύδει τινές λέγουσιν, ὧν εἷς καί ὁ παρών θεῖος Γρηγόριος, ἐπί ψεύδει λέγων ὀμνύων. Τοῖς μέν οὖν ἀτελέσιν ἐκείνοις, οὕτω. Τοῖς δέ τήν τελείαν γνῶσιν δεξαμένους τῆς πίστεως, ἡμῖν, καί τό ὅλως ὀμνύειν ἀπηγόρευσεν ὁ Κύριος λέγων, ἐγώ δέ λέγω ὑμῖν μή ὀμόσαι ὅλως». Ἀθ. Παρίου, *Ἐπιτομή,* σ.390. Πρβλ. Ἰω. Χρυσοστόμου, *Ὁμιλία εἰς τάς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων 9,* 5-6, PG 60, 81-86.

δη καί τόν Κωνσταντίνο Οἰκονόμο τόν ἐξ Οἰκονόμων. Οἱ δύο ἄνδρες συνοψίζουν ἀντίστοιχα τίς προγενέστερες παραδόσεις. Ὁ Θ. Φαρμακίδης βλέπει τό θέμα νομικιστικά καί ἀντιπροσωπεύει τή σχολαστική παράδοση. Ἔτσι ἀκολουθεῖ τούς Π. Κανίσιο, Νικηφόρο Πασχαλέα, Βικέντιο Δαμοδό, Π. Μογίλα καί Πλάτωνα Μόσχας[114].

Ὁ Κωνσταντίνος Οἰκονόμος προσπαθεῖ νά βρίσκεται πιό κοντά στήν ὀρθόδοξη πατερική παράδοση. Γνωρίζει βέβαια τίς θέσεις καί τίς ἀπόψεις πού ἐπικρατοῦσαν γιά τή «νομιμότητα» τοῦ ὅρκου στά δικαστήρια. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο μακαρίζει τούς Χριστιανούς πού «ζῶσι τόσον εἰλικρινῶς καί δικαίως, ὥστε τό Ναί των πιστεύεται ὡς ναί, καί τό Οὔ των ὡς οὔ ἀληθινόν χωρίς ἄλλης βεβαιώσεως»[115].

4. «Μνήσθητι τήν ἡμέραν τῶν σαββάτων ἁγιάζειν αὐτήν...»

Στήν Παλαιά Διαθήκη ἡ ἀργία τοῦ Σαββάτου[116], δέν ἔχει μόνο θεολογικό, ἀλλά καί κοινωνικό καί εὐρύτερα ἀνθρωπιστικό χαρακτήρα[117]. Ὁ Θεός, πού δημιούργησε τόν κόσμο σέ ἕξι ἡμέρες, τήν ἑβδόμη ἀναπαύθηκε. Ὁ ἄνθρωπος μιμεῖται τό Δημιουργό. Ἐργάζεται ἕξι ἡμέρες καί τήν ἑβδόμη ἀπέχει ἀπό κάθε ἔργο. Τήν ἡμέρα αὐτή ὁ Θεός ἁγιάζει τό λαό του[118].

---

114. Τίς ἀπόψεις τοῦ Θ. Φαρμακίδη γιά τό θέμα τοῦ ὅρκου, ἀλλά καί τίς θεολογικές του προϋποθέσεις, μπορεί κανείς νά διαπιστώσει στό ἔργο, *Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ἤ Περί ὅρκου*, Ἀθῆναι 1849. Τό βιβλίο αὐτό ἐκδόθηκε ἀνώνυμα, ἀλλά ὁ Κ. Εὐθύβουλος στό σύγγραμμά του, *Ὁ ὁρκιστής Φαρμακίδης*, Κωνσταντινούπολις 1851, σ.ε' κ.ἑ., μᾶς πληροφορεῖ ὅτι εἶναι ἔργο τοῦ Φαρμακίδη.
115. *Κατήχησις*, ἔκδ. Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *Τά σωζόμενα ἐκκλησιαστικά συγγράμματα*, τόμ. 1, Ἀθήνῃσι 1862, σ.96.
116. Γενικότερα γιά τήν ἔννοια τοῦ Σαββάτου βλ. Γ. Γρατσέα, *Τό Σάββατον ἐν Κουμράν καί τῇ Κ. Διαθήκῃ*, Ἀθῆναι 1971. Ἠλία Β. Οἰκονόμου, *Παραδόσεις Ἀρχαιολογίας τῆς Παλαιστίνης καί Βιβλικῆς θεσμοθεσίας*, Ἀθήνα 1984, σ.384 κ.ἑ.
117. *Ἔξοδ.* 23,12· *Δευτ.* 5,12 κ.ἑ. Βλ. περισσότερα Κ. Σπ. Βλάχου, *Τό Σάββατον ὡς ἔκφρασις τῶν ἀνθρωπιστικῶν κατευθύνσεων τῆς Π. Διαθήκης*, (Διδακτορική Διατριβή), Ἀθήνα 1981.
118. *Ἔξοδ.* 20,12.

Ὁ Χριστός μέ τήν παρουσία του στόν κόσμο δέν καταργεῖ τό νόμο τοῦ Σαββάτου, ἀλλά τόν ὑπερβαίνει. Ὡς κύριος τοῦ σαββάτου κατακρίνει, μέ ἰδιαίτερη μάλιστα αὐστηρότητα, τήν τυπολατρία τῶν Φαρισαίων. Τονίζει τήν ὑπεροχή τῆς ἀγάπης ἀπέναντι στήν τήρηση τῆς ἀργίας τοῦ Σαββάτου.

Ἡμέρα ἀργίας ἔγινε γιά τήν Ἐκκλησία ἡ Κυριακή. Ἔτσι τό Ἰουδαϊκό Σάββατο προσέλαβε στήν Ἐκκλησία μιά τυπολογική καί συμβολική σημασία. Τήν Κυριακή οἱ Χριστιανοί τελοῦν τήν εὐχαριστιακή σύναξη καί συνάμα γιορτάζουν τήν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ[119]. Δέν εἶναι μόνο ἡ πρώτη ἡμέρα τῆς ἑβδομάδος ἡ Κυριακή, ἀλλά καί ἡ «ὀγδόη ἡμέρα»[120]. Ἡ ἡμέρα τῆς μελλοντικῆς παρουσίας καί δόξας τοῦ Χριστοῦ στόν κόσμο.

Ἀπό τήν πρώιμη πατερική σκέψη ἡ Κυριακή χαρακτηρίζεται ὡς «βασιλίς καί ὕπατος πασῶν τῶν ἡμερῶν»[121].

Κατά τήν ἐποχή πού ἐξετάζουμε διαπιστώνουμε δύο βασικές ἀντιλήψεις γιά τήν ἀργία τῆς Κυριακῆς. Ἀπό τό ἕνα μέρος μεταφέρεται ἡ Ἰουδαϊκή ἀντίληψη τοῦ Σαββάτου στήν Κυριακή. Ἡμέρα «λατρείας τοῦ Θεοῦ» γιά τούς Χριστιανούς εἶναι ἡ Κυριακή, ἀλλά ἔχει τό ἀντίστοιχο νόημα τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Σαββάτου. Συγγραφεῖς πού ἀντιπροσωπεύουν τήν ἄποψη αὐτή εἶναι οἱ: Πέτρος Κανίσιος, Νικηφόρος Πασχαλεύς, Πέτρος Μογίλας (Ὀρθόδοξος Ὁμολογία), Δ. Βερναρδάκης, Κωνσταντίνος Οἰκονόμος καί ἄλλοι.

---

119. «Τήν ἀναστάσιμον τοῦ Κυρίου ἡμέραν, τήν Κυριακήν φαμεν συνέρχεσθαι ἀδιαλείπτως, εὐχαριστοῦντες τῷ Θεῷ καί ἐξομολογούμενοι ἐφ' οἷς εὐηργέτησεν ἡμᾶς ὁ Θεός διά Χριστοῦ ῥυσάμενος ἀγνοίας, πλάνης δεσμῶν». *Διαταγαί Ἀποστόλων* Ζ', 30.

120. «Ἡ ἁγία λοιπόν, καί καθολική, καί ἀποστολική ἐκκλησία φυλάττει καί μετά τόν θάνατον τοῦ Χριστοῦ τό σάββατον, ὄχι ὅμως τήν ἑβδόμην ἡμέραν κατά τούς Ἰουδαίους, ἀλλά τήν πρώτην καί ὀγδόην, ἡ ὁποία λέγεται Κυριακή». Βικεντίου Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου, ὅ.π.*, φ.55. Γιά τήν «ὀγδόη ἡμέρα» βλ. ἀναλυτικά, Δημητρίου Γ. Τσάμη, «Ἡ ὄγδοη ἡμέρα», *Ε.Ε.Θ.Σ.Θ.*, τόμ. 17 (1972), σ.σ. 275-321.

121. «Καί μετά τό σαββατίσαι, ἑορταζέτω πᾶς φιλόχριστος τήν Κυριακήν, τήν ἀναστάσιμον, τήν βασιλίδα, τήν ὕπατον πασῶν τῶν ἡμερῶν· ἣν περιμένων ὁ προφήτης ἔλεγεν· «εἰς τό τέλος, ὑπέρ τῆς ὀγδόης» ἐν ᾗ καί ἡ ζωή ἡμῶν ἀνέτειλε, καί τοῦ θανάτου γέγονε νίκη ἐν Χριστῷ». Ἰγνατίου Θεοφόρου, *Πρός Μαγνησιεῖς* 9.

Ἀπό τό ἄλλο ὅμως μέρος ὑπάρχουν ἀρκετοί συγγραφεῖς πού δίνουν τό ὀρθόδοξο πατερικό νόημα στήν Κυριακή ἀργία. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν οἱ: Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, Ἀθ. Πάριος, Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, Δαμασκηνός Στουδίτης, ἅγ. Νικόδημος Ἁγιορείτης καί ἄλλοι.

Ἡ διδασκαλία τῶν συγγραφέων πού ἀντιπροσωπεύουν τήν Ἰουδαϊκή παράδοση κινεῖται σέ δύο ἄξονες. Ὁ πρῶτος ἄξονας εἶναι, ἀκρόαση τῆς θείας Λειτουργίας, ἄσκηση τῆς φιλανθρωπίας καί τῆς ἀγάπης. Ὁ δεύτερος ἄξονας ἀποχή ἀπό κάθε ἔργο καί κυρίως «μηχανικό» δικαίωμα τῶν δούλων νά μήν ἐργάζονται.

Ἡ δεύτερη ὁμάδα συγγραφέων δέν περιορίζεται στήν ἐξωτερική τήρηση τῆς Κυριακῆς ἀργίας. Προχωρεῖ σέ οὐσιαστικότερα θέματα τῆς ὀρθόδοξης πνευματικῆς ζωῆς. Ἐπιμένει στήν τακτική προσέλευση στή θ. Εὐχαριστία κατά τήν Κυριακή καί τονίζει τόν ἀναστάσιμο καί χαρμόσυνο χαρακτήρα της. Δίνει ἔμφαση ὄχι τόσο στήν ἀργία, ἀλλά στήν ἀποχή ἀπό τά ἔργα τῆς ἀνομίας καί ἀπό κάθε βιωτική μέριμνα.

Ἁγιασμό ὅλων τῶν ἑορτῶν τοῦ χρόνου καί ὄχι μόνο τῆς Κυριακῆς ἀπαιτεῖ ἀπό τούς Χριστιανούς ὁ Δαμασκηνός Στουδίτης. Τό ἴδιο τονίζουν ὅλοι σχεδόν οἱ ἱεροί συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας. Εἰδικότερα ὁ ἅγ. Νικόδημος Ἁγιορείτης προτρέπει τούς πιστούς νά τιμοῦν τήν Κυριακή γιά τήν ἀνάσταση καί τήν ἀνακαίνιση τοῦ κόσμου, ἀλλά καί ὅλες τίς Δεσποτικές καί Θεομητορικές ἑορτές, ὅπως καί τίς μνῆμες τῶν ἁγίων. Ἔτσι μποροῦν εὔκολα «νά ἀκροάζονται τά θεῖα λόγια»[122]. Ὁ Θεόφιλος Καμπανίας διευρύνει τό περιεχόμενο τῆς ἐντολῆς γιά τήν Κυριακή ἀργία ὡς ἑξῆς: «Νά ἑορτάζῃς τάς ἑορτάς σου, τρίτη ἐντολή». Γιά τό Θεόφιλο ὅλες οἱ γιορτές περιέχουν τό χαρμόσυνο χαρακτήρα τῆς Κυριακῆς. Γι' αὐτό ἐξάλλου ἀπαριθμεῖ ὅλες τίς Δεσποτικές καί τίς Θεομητορικές ἑορτές. Τονίζει ὅμως ὅτι οἱ Χριστιανοί ὀφείλουν νά πανηγυρίζουν καί νά ἑορτάζουν πνευματικά, σέ ἀντίθεση μέ τούς Ἕλληνες πού γιόρταζαν σωματικά καί τούς Ἰουδαίους πού γιόρτα-

---

122. *Ἐξομολογητάριον*, σ.25.

ζαν τυπικά[123].

Ὁ ἁγιασμός ὅμως τῆς Κυριακῆς καί τῶν ἑορτῶν δέν ἐπιτυγχάνεται μόνο μέ τήν ἀποχή ἀπό κάθε ἐργασία καί συναλλαγή. Ἡ ἀργία χάνει τό νόημά της, ὅταν συνοδεύεται ἀπό πολυποσία καί πολυφαγία. Γιατί «ἀπό τό φαγί τό περισσόν, καί τό πιοτόν ποτέ καλόν δέν ἔγεινε, μόνον καί τά ἄσπρα σου ἐξοδιάζεις, καί τήν ψυχήν σου ζημιώνεις καί τά πάθη τοῦ σώματος ἀνακατώνεις καί κακαῖς ὄρεξες μαζώνεις εἰς τήν ψυχήν σου... καί χάνεις τόν νοῦν σου καί τόν λογισμόν εἰς ἄτυχαις ὑπόθεσες, καί ἀστοχᾶς τόν Θεόν, καί γίνεσαι ὅλος διόλου τοῦ διαβόλου κατοικητήριον»[124].

Ὅταν δέ γίνεται καλή χρήση τῆς ἀργίας τῆς Κυριακῆς, ἀνακαινίζονται τά πάθη καί διασπᾶται ὁ λογισμός τῶν Χριστιανῶν. Ἔτσι ἡ χάρη τοῦ Θεοῦ ἐγκαταλείπει τόν ἄνθρωπο. Γι' αὐτό χρειάζεται ἰδιαίτερη ἐγρήγορση, ἐσωτερική ἀφύπνιση καί μετάνοια κατά τίς Κυριακές καί τίς ἀργίες λέγει ὁ Δαμασκηνός. Αὐτό ἐπιτυγχάνεται μέ τήν ἀκρόαση καί παρακολούθηση τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν· τοῦ ἑσπερινοῦ, τοῦ ὄρθρου καί τῆς θ. Λειτουργίας. Πρέπει μάλιστα νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἅγ. Νικόδημος δέ συνιστᾶ μόνο τήν ἀκρόαση τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Κυριακῆς καί τῶν ἑορτῶν. Ἐπικαλούμενος τίς *Διαταγές τῶν ἁγίων Ἀποστόλων*[125] παρατηρεῖ ὅτι ὁ πιστός ὀφείλει νά παρακολουθεῖ δυό φορές τήν ἡμέρα, «ταχύ» καί βράδυ, τίς ἀκολουθίες τοῦ ἑσπερινοῦ καί τοῦ ὄρθρου[126]. Ἄλλα μέσα πού ὀφείλει νά χρησιμοποιεῖ ὁ Χριστιανός γιά τήν καλή χρήση τῆς Κυριακῆς ἀργίας εἶναι ἡ μνήμη τοῦ θανάτου, τῆς κόλασης καί τοῦ παραδείσου.

Ὁ Νικηφόρος Πασχαλεύς γράφει ὅτι ὁ Χριστιανός ὀφείλει νά «σχολάζει ἀπό πᾶσα ἔργον μηχανικόν»[127] κατά τίς Κυριακές καί τίς γιορτές. Τονίζει κυρίως τήν ἀναγκαιότητα τῆς ἀ-

---

123. *Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας*, σ.75-76.
124. Δαμασκηνοῦ Στουδίτου, *Λόγος πεζῇ φράσει εἰς τόν Δεκάλογον τοῦ Μωϋσέως*, σ.288.
125. 8, 34.
126. *Ἐξομολογητάριον*, σ.103.
127. *Ἐξομολογητάριον*, σ.93.

κρόασης τῆς θ. Λειτουργίας ὄχι ὅμως καί τή συμμετοχή στή θ. Εὐχαριστία.

Ὁ ἐκκλησιασμός τῆς Κυριακῆς εἶναι ἀναγκαῖος «διά νά γείνωμεν κοινωνοί τῆς θείας χάριτος ἀκροώμενοι μετ' εὐλαβείας καί κατανύξεως τήν ἱεράν λειτουργίαν», παρατηρεῖ ὁ Δ. Βερναρδάκης[128]. Ἀναφέρει στήν ἀρχή καταλόγους ἁμαρτιῶν καί κατηγορίες ἁμαρτωλῶν. Καί καταλήγει στήν ἄποψη ὅτι οἱ Χριστιανοί θά γίνουν κοινωνοί τῆς θ. χάριτος, μετέχοντας καί ἀκροώμενοι τή θεία Λειτουργία. Γιά τή μετοχή στή θ. Εὐχαριστία δέν κάνει καθόλου λόγο.

Ἀλλά ἡ ἀκρόαση τῆς θ. Λειτουργίας συνδέεται ἄμεσα με τή συμμετοχή στή θεία Εὐχαριστία[129]. Τό θέμα αὐτό εἶχε, ὅπως εἶναι γνωστό, κεντρική θέση στήν πνευματική ζωή τῶν πιστῶν. Στήν πατερική παράδοση ἡ συμμετοχή στή θ. Λειτουργία σημαίνει καί συμμετοχή στή θεία Εὐχαριστία. Μόνο ὅταν ὑπῆρχε κώλυμα κανονικό, δέν προσέρχονταν οἱ Χριστιανοί στό μυστήριο.

Κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας παρατηροῦμε μιά ἀποσύνδεση τῆς συμμετοχῆς στή θ. Εὐχαριστία ἀπό τή συμμετοχή στή θ. Λειτουργία. Μπορεῖ κανείς νά συμμετέχει στή θ. Λειτουργία, χωρίς νά εἶναι ἀπαραίτητο νά «κοινωνεῖ». Δίδεται ἔμφαση κυρίως στήν ἀκρόαση τῆς θ. Λειτουργίας καί ὄχι στή συμμετοχή στή θ. Εὐχαριστία. «Ἐκεῖνο λοιπόν ὁποῦ πρέπει νά κάνωμεν εἶναι νά συντρέχωμεν εἰς τήν ἐκκλησίαν, καί νά ἀκούωμεν τήν ἱεράν λειτουργίαν»[130]. Στήν ἴδια γραμμή ὁ Π. Κανίσιος γράφει: «Ἡ ἐντολή 'κελεύει' τήν Κυριακή ἤ τήν γιορτή 'ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ εὐσεβῶς ἄγεσθαι', τῷ ἐπιφοιτᾶν δηλονότι τῷ ἱερῷ καί τῆς λειτουργίας ἀκούειν»[131]. Ὁ Νικηφόρος Πασχαλεύς ἐπιμένει στό «πῶς» πρέπει νά προσέρχονται οἱ Χριστιανοί στό μυστήριο. Ἀλλά δέν ἀναφέρει τίποτε γιά τή συχνή μετοχή σ' αὐτό. Ἁπλῶς περιορίζεται στή διαπίστωση ὅτι κατά τήν Κυριακή τοῦ Πάσχα μετελάμβαναν ὅλοι σχεδόν οἱ Χριστιανοί.

---

128. *Ἱερά Κατήχησις*, σ.226.
129. Βλ. Γ. Ἰ. Μαντζαρίδη, *Ὀρθόδοξη πνευματική ζωή*, Θεσσαλονίκη 1986, σ.59 κ.ἑ.
130. Βικεντίου Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου, ὅ.π.*, φ.56.
131. *Catechismus Catholicus*, σ.64.

«Ὑπῆρχε κοινότης τῶν μεταδιδομένων τῶν ἀχράντων μυστηρίων»[132]. Ὁ Δαμασκηνός Στουδίτης καί ὁ Θεόφιλος Καμπανίας ἐπίσης δέν ἀναφέρουν καθόλου τό θέμα τῆς μετοχῆς στή θ. Εὐχαριστία κατά τήν Κυριακή. Ὁ Βικέντιος Δαμοδός, ἄν καί ἑρμηνεύει σχολαστικά τήν ἐντολή, συνιστᾶ στούς πνευματικούς καί τούς ποιμένες νά προτρέπουν τούς Χριστιανούς «εἰς τήν μετάληψιν τῶν ἀχράντων μυστηρίων, ὁποῦ εἶναι ἡ πηγή τῆς χάριτος καί τῆς εὐλογίας»[133].

Κατά τό ΙΗ' αἰώνα τό θέμα τῆς συχνῆς θείας Κοινωνίας παίρνει ἄλλες διαστάσεις καί καθίσταται μιά ἀπό τίς ἀφορμές γιά τήν ἔριδα μεταξύ τῶν «Κολλυβάδων» (Φιλοκαλικῶν) καί τῶν ἀντιπάλων τους[134]. Εἶναι ὅμως ἐνδεικτικό ὅτι οἱ ἀντίπαλοι τῶν Κολλυβάδων ἐκπροσωποῦν τήν προγενέστερη νομικιστική παράδοση. Στηρίζουν κυρίως τίς θέσεις τους στήν Ὀρθόδοξη Ὁμολογία τοῦ Μογίλα καί στήν μέχρι τότε διαμορφωθεῖσα ἠθικιστική πρακτική. Γι' αὐτό ἐξάλλου δέν εἶναι σέ θέση νά δεχθοῦν τίς ἀπόψεις τῶν Κολλυβάδων. Προσπαθώντας μάλιστα νά στηριχθοῦν στήν παράδοση, παρερμηνεύουν ἤ γενικεύουν καί τούς ἱερούς κανόνες. Σέ *Ὡρολόγιον*, ἐκδόσεως Βενετίας (1789) γράφονται καί τά ἑξῆς:

«Τρίς τοῦ ἐνιαυτοῦ μόνον ἀξιωθήσεται τῆς Μεταλήψεως τῶν Μυστηρίων, ἅπαξ μέν ἐν τῇ σωτηρίῳ τοῦ Χριστοῦ καί Θεοῦ ἡμῶν Ἀναστάσει. Δεύτερον δέ ἐν τῇ κοιμήσει τῆς ἀχράντου Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, καί τρίτον ἐν τῇ Γενεθλίῳ ἡμέρα Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, διά τό καί ἐν ταύταις προηγεῖσθαι νηστείαν, καί τό ἐκ ταύτης ὄφελος». Ἐδῶ ἔχουμε μιά ἐπικίνδυνη γενίκευση καί ἴσως σκόπιμη παρερμηνεία. Ὁ κανόνας εἶναι ἀπό τόν Τόμον τῆς Ἑνώσεως[135] τῶν βασιλέων Κωνσταντίνου καί Ρωμανοῦ. Ὁ ἐκδότης τοῦ Ὡρολογίου παρέλειψε τό πρῶτο μέρος τοῦ κανόνα, ἀλλά ἔτσι ἀποσιωπεῖται ὁ σκοπός του. Ὁ

---

132. Νικηφόρου Πασχαλέως, *Ἐξομολογητάριον*, σ.87.
133. *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.58.
134. Σημειώνουμε ἐδῶ ὅτι δέν ἔχουμε στόχο τή διερεύνηση τοῦ τεράστιου αὐτοῦ θέματος, ἀλλά ἁπλῶς τό θίγουμε στή συνάφεια τῆς ἑρμηνείας τῶν ἐντολῶν τοῦ Δεκαλόγου.
135. Ράλλη-Ποτλῆ, *Σύνταγμα θείων καί ἱερῶν κανόνων*, τόμ. Ε', Ἀθήνησιν 1855, σ.8.

Πάριος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι αὐτό πού προβάλλεται ὡς κανόνας ἀπό τούς πολεμίους τῆς συχνῆς θείας Μεταλήψεως ἀναφέρεται μόνο στούς τριγάμους[136]. Μέ τόν Πάριο συμφωνεῖ ὁ σ. τοῦ ἔργου *Περί συνεχοῦς μεταλήψεως*[137] καί ἀναλύει διεξοδικά τήν ἱστορία γενέσεως τοῦ κανόνα[138].

Ὁ Ἀθ. Πάριος στηριζόμενος στόν ἅγ. Γρηγόριο Παλαμᾶ, ἐλέγχει τούς «πεπλανημένους» καί «παράφρονες» πού ἐμποδίζουν τούς πιστούς νά προσέρχονται στό μυστήριο τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Τή συχνή μετοχή στή θεία Εὐχαριστία ὑποστηρίζει καί ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης στό ἔργο του *Περί τῆς Δεκαλόγου* καί μάλιστα στήν ἑρμηνεία τῆς α' ἐντολῆς.

Λατρεύουμε τό Θεό, γράφει ὁ Νεόφυτος, «ἐν πνεύματι... οὐ μήν ἐν μόνῳ, ἀλλά καί ἐν τῇ τῶν ἐντολῶν ἐργασίᾳ»[139]. Ἡ τήρηση καί ἡ «ἐργασία» τῶν ἐντολῶν εἶναι ἕνα εἶδος λατρείας πρός τό Θεό. Κι ὅπως οἱ Ἰσραηλίτες πού βρίσκονταν στή σκιά τοῦ νόμου θύοντες τά ἄλογα ζῶα προσέφεραν λατρευτική λειτουργία στό Θεό, ἔτσι ἀκριβῶς καί οἱ Χριστιανοί πού βρίσκονται στό χῶρο τῆς χάριτος προσφέρουν λατρεία στό Θεό θυσιάζοντας τά ἄλογα πάθη τῆς ψυχῆς «τῇ μαχαίρᾳ τῆς ἐγκρατείας»[140].

Ἀλλά ἀπό ὅλες τίς μορφές τῆς λατρείας, δηλ. τίς τελεστικές καί τίς ἠθικές, εἶναι ἀνωτέρα ἡ λογική τῆς ἀναιμάκτου θυσίας λατρεία. Διότι καθαρίζει ἀπό τά πάθη τόν ἄνθρωπο, τόν ἁγιάζει, τόν δικαιώνει καί τόν ἑνώνει μέ τό Δεσπότη τῶν ἁπάντων[141].

---

136. *Ἐπιτομή*, σ.392.

137. Τό ἔργο φέρεται ὡς πόνημα τοῦ Μακαρίου Νοταρᾶ, ἐπισκόπου Κορίνθου. Μεταγλωτίσθηκε ἀπό τόν ἅγιο Νικόδημο Ἁγιορείτη καί ἐκδόθηκε ἀφοῦ ἐμπλουτίσθηκε μέ διάφορα πατερικά κείμενα καί χωρία. Οἱ V. Grumel, L. Petit, Ἀθ. Πάριος καί Ἰ. Κολιτσάρας δέχονται ὅτι ὁ ἅγ. Μακάριος εἶναι συγγραφεύς τοῦ ἔργου. Μέ ὅλους αὐτούς διαφωνεῖ ὁ Θεόκλητος Διονυσιάτης καί ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι ἔργο τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου. Θ. Διονυσιάτου, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης*, Ἀθῆναι 1959, σ.110. Φαίνεται ὅμως ὅτι πρόκειται γιά δυό παράλληλα κείμενα, βλ. Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου, *Περί τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, Εἰσαγωγή-Κείμενο-Σχόλια, Θεοδωρήτου Μοναχοῦ Ἁγιορείτου, ἐκδ. «ΤΗΝΟΣ», Ἀθῆναι.

138. *Περί συνεχοῦς μεταλήψεως*, Ἀθῆναι 1806, σ.103 κ.ἑ.

139. *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1798.

140. *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1799.

141. «Αἱ ἡμῶν πρός τόν Θεόν λατρείαι, εἴτε ἠθικαί, εἴτε τελεστικαί, τό ἑαυτῶν

Ὅσοι ὅμως δέ μετέχουν στό ἀνώτερο εἶδος λατρείας, στή μυστική δηλ. τράπεζα, εἶναι αὐτονόητο ὅτι εἶναι ἀμέτοχοι καί τῆς «ἠθικῆς λατρείας». Γράφει χαρακτηριστικά ὁ Νεόφυτος: «Τά δέ ἐπί τῆς μυστικῆς τραπέζης, ἀληθῶς ἐστι βρῶσις καί πόσις, εἰ τοίνυν τῶν τῷ Θεῷ λατρευόντων ἐστί τό ἐκ τῆς εἰρημένης μάλιστα μετέχειν τραπέζης· οἵ ἄρα μή μετέχοντες δῆλοί εἰσιν οὐδέ τάς ἄλλας ἠθικάς λατρείας φημί δή τάς, ὡς εἴρηται ἕνεκά του, τῷ δεσπότῃ προσφέροντες»[142].

Χωρίς νά ἐπεκταθοῦμε περισσότερο, σημειώνουμε ἐδῶ ὅτι καί ἡ ἄλλη ἀφορμή τῆς ἔριδας τῶν Κολλυβάδων ἀφοροῦσε τόν τρόπο ἁγιασμοῦ τῆς Κυριακῆς. Οἱ Κολλυβάδες δέ δέχονταν νά γίνονται τά μνημόσυνα τήν Κυριακή, διότι ἔθιγαν τό χαρμόσυνο καί ἀναστάσιμο χαρακτήρα της.

Καί σέ ἄλλο σημεῖο τονίσθηκε ὅτι ὁ Δαμοδός στηρίζει τίς ἐντολές τοῦ Δεκαλόγου καί στό φυσικό δίκαιο. Γι' αὐτόν ἡ ἐντολή τῆς ἀργίας τοῦ Σαββάτου δέν εἶναι «φυσική», ὅπως οἱ ἄλλες ἐντολές[143], ἀλλά εὐμετάβλητος καί τρεπτή. Δέν εἶναι βέβαια «φυσική» ὡς πρός τόν καθορισμό τῆς ἡμέρας. Ἀπό τό ἄλλο μέρος εἶναι «φυσική», γιατί ἀναφέρεται στά ἤθη πού ἀφοροῦν τήν ἔμφυτη λατρεία, ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται καί ἐξωτερικά. Οἱ Ἰουδαῖοι τιμοῦσαν τήν ἕβδομη ἡμέρα, γιατί τότε ἔλαβαν ἀ-

---

ὀνήσιμον καί ἐπικερδές ἀποτέλεσμα, οὐχί τῷ ἀνενδεῇ καί ὑπερπλήρει δεσπότῃ, ἀλλ' ἡμῖν τοῖς ἐνδεέσι δούλοις μνηστεύονται, ὧν ὡς εἴρηται διαφερόντως ὑπέρκειται ἡ τῆς ἀναιμάκτου θυσίας λατρεία, οὐ μόνον καθαίρουσα, ἁγιάζουσα, δικαιοῦσα ἀλλά καί τῷ τῶν ἁπάντων δεσπότῃ ἑνοῦσα τούς αὐτῷ μετ' αὐτῆς λατρεύοντας». Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου, *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1799.

142. *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1802.

143. «Διαφέρει λοιπόν ἀπό τάς ἄλλας ἐντολάς, διότι αὐταί εἶναι καί λέγονται φυσικαί, καί παντοτιναί, καί κατ' οὐδένα τρόπον ἠμποροῦν νά λάβουν μεταβολήν. Ὅθεν ἐσυνέβη, ὅτι ἀγκαλά καί ὁ μωσαϊκός νόμος νά ἀνηρέθη, ὅλα ὅμως τά προστάγματα, ὁποῦ περιέχονται εἰς ταῖς δύο πλάκαις, φυλάττονται ἀπό τούς Χριστιανούς. Καί τοῦτο γίνεται, ὄχι διότι τά προσέταξεν ὁ Μωϋσῆς, ἀλλά διότι εἶναι ἔμφυτα καί ἐνδιάθετα, καί ἔτσι ἐφαρμόζουσιν εἰς τήν φύσιν, ἡ ὁποία ἀναγκάζει τούς ἀνθρώπους εἰς τό τηρεῖν καί φυλάττειν αὐτά. Ἀλλ' ἡ ἐντολή τῆς λατρείας τοῦ Σαββάτου, ἀνίσως καί θεωρήσωμεν τόν διορισμένον καιρόν, δέν εἶναι κατά πάντα στερεά, καί βεβαία, ἀλλ' εὐμετάβολος, καί οὔτε ἀναφέρεται εἰς τά ἤθη, ἀλλά εἰς τάς τελετάς καί οὔτε εἶναι φυσική, διότι δέν ἐδιδάχθημεν ἀπό τήν φύσιν νά ἀποδίδωμεν ἐξωτερικήν λατρείαν εἰς τόν Θεόν μάλιστα τήν μία ἡμέραν παρά τήν ἄλλην». Βικεντίου Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου, ὅ.π.*, φ.52v-53.

πό τό Θεό τήν εὐεργεσία τῆς δημιουργίας. Οἱ Χριστιανοί ὅμως τιμοῦν τήν Κυριακή. Ὁ Χριστός μέ τήν ἀνάστασή του τήν ἡμέρα τῆς Κυριακῆς «ἐτελείωσεν ὅλον τό ἔργον τῆς ἀπολυτρώσεως... ἤνοιξεν εἰς ἡμᾶς τήν στράταν τῆς αἰωνίου ζωῆς»[144].

Ὁ ἅγ. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός μέ τή διδασκαλία καί τά κηρύγματά του ἐπέμενε στήν τήρηση τῆς Κυριακῆς ἀργίας. Κατόρθωσε μάλιστα νά μεταφέρει τό «παζάρι» πού γινόταν τήν Κυριακή στό Σάββατο. Αὐτό τόν ἔφερε ἀντιμέτωπο μέ τούς Ἑβραίους καί τελικά τοῦ στοίχισε τή ζωή. Οἱ Ἑβραῖοι, πού εἶχαν τό ἐμπόριο στά χέρια τους, ζημιώθηκαν, γιατί δέν μποροῦσαν νά ἐργάζονται τό Σάββατο. Διέθεσαν χρήματα καί συνέβαλαν στή σύλληψη καί θανάτωσή του.

Ὁ ἅγ. Κοσμᾶς δέν ἐνδιαφερόταν μόνο γιά τήν ἐξωτερική τήρηση τῆς Κυριακῆς ἀργίας. Τοποθετοῦσε τήν Κυριακή στήν ἐσχατολογική προοπτική τῆς Ἐκκλησίας καί τήν ἔβλεπε ὡς ἡμέρα πρόγευσης τῶν μελλόντων ἀγαθῶν.

Ἡ Κυριακή εἶναι ἡ ἡμέρα τοῦ Κυρίου, δίδασκε. Ἕξι ἡμέρες μᾶς χάρισε ὁ Θεός νά ἐργαζόμαστε «διά τοῦτα τά ψεύτικα, τά μάταια, τά γήινα καί τήν Κυριακή νά σχολάζωμεν»[145]. Ἡ ἡσυχία τῆς Κυριακῆς εἶναι ἀπαραίτητη γιά νά «στοχαζώμεθα τόν θάνατον, τήν Κόλασιν, τόν Παράδεισον»[146]. Θέλοντας νά ἐξάρει ἰδιαίτερα τή σπουδαιότητα τῆς ἡμέρας αὐτῆς διδάσκει: «Κυριακή ἡμέρα ἔγινε ὁ Εὐαγγελισμός, Κυριακή ἔγινε ἡ γέννησις καί ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ». Καί καταλήγει: «Κυριακήν ἡμέραν μέλλει νά ἀναστήση ὁ Κύριος ὅλον τόν κόσμον»[147]. Τήν ἄποψη ὅτι Κυριακή θά γίνει ἡ δευτέρα παρουσία συναντοῦμε συχνά στήν ἐκκλησιατική παράδοση, γι' αὐτό ἐξάλλου χαρακτηρίζεται ἡ Κυριακή καί ὡς «ὀγδόη ἡμέρα». Τήν ἴδια ἐποχή (ΙΗ' αἰώνας) ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης διαφοροποιεῖται κάπως μιλώντας συμβολικά γιά τό Σάββατο. «Τό Σάββατον τελευταία τῆς ἑβδομάδος ὑπάρχον κατασημαίνειν ἄν οἶμαί που τόν τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιδημίας καιρόν»[148]. Δέ σημαίνει

144. Β. Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.55.
145. *Διδαχές*, Ἰ. Μενούνου, ὅ.π., σ.129.
146. *Διδαχές*, *ὅ.π.*, σ.160.
147. *Διδαχές*, *ὅ.π.*, σ.237.
148. *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1806.

ὅμως ὅτι ὑπάρχει κάποια διαφωνία μεταξύ τῶν ἐκκλησιαστικῶν διδασκάλων. Προσπαθοῦν νά ἀποδώσουν τό πραγματικό νόημα καί βλέπουν τήν Κυριακή ὄχι μόνο ὡς πρώτη, ἀλλά καί ὡς ἑβδόμη καί ὀγδόη ἡμέρα. Κάθε τοποθέτηση βέβαια ἔχει καί τήν ἀνάλογη ἐπεξήγηση. Ἔτσι ὁ ἅγ. Κοσμᾶς φαίνεται νά ἀντιφάσκει, ἀφοῦ βλέπει τήν Κυριακή καί ὡς πρώτη ἡμέρα καί ὡς ἑβδόμη, ἀλλά καί ὡς ἡμέρα τοῦ μέλλοντος, ὡς ὀγδόη ἡμέρα.

Ἐπεξηγεῖ βέβαια τίς διαφορετικές του ἀπόψεις ὡς ἑξῆς: «Ἐπρόσταξεν ὁ Πανάγαθος Θεός καί ἔγιναν ἑπτά ἡμέραι καί πρώτην ἡμέραν τήν Κυριακήν ἔκαμεν ὁ Θεός καί τήν ἐκράτησε διά λόγου του...»[149]. Σέ ἄλλο ὅμως σημεῖο, ὅταν ἀναπτύσσει τή διδαχή του γιά τή δημιουργία, λέει: «Ἐπάνω εἰς ἕξι ἡμέρες τά ἔκαμεν ὁ Θεός ὅλα, εἰς δέ τήν ἑβδόμην ἡμέραν, ἤγουν τήν Κυριακήν, ἡσύχασεν δίδοντας καί εἰς ἡμᾶς παράδειγμα»[150].

Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ ἄποψη ὅτι Κυριακή ἔγινε ὁ Εὐαγγελισμός καί ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ. Τίς ἴδιες ἀπόψεις ὑποστηρίζει καί ὁ ἅγ. Νικόδημος Ἁγιορείτης παραπέμποντας ἀόριστα στούς διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας. Ἀναφέρει ἀκόμη ὁ ἅγ. Νικόδημος ὅτι Κυριακή ἔγινε τό θαῦμα τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν πέντε ἄρτων. Κυριακή διέβησαν οἱ Ἰσραηλίτες τήν Ἐρυθρά θάλασσα. Κυριακή ἀξιώθηκε ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος νά δεῖ «τήν φρικτήν Ἀποκάλυψιν»[151].

Ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης διαστέλλει τήν ἀργία τῶν Χριστιανῶν ἀπό ἐκείνην τῶν Ἰουδαίων. Τηροῦν τήν ἀργία τοῦ Σαββάτου οἱ Ἰουδαῖοι φροντίζοντας ἡ σάρκα νά εἶναι ἔξω ἀπό κάθε κόπο καί πόνο. Ἀλλά ὅπως καί ἡ κατά σάρκα περιτομή, ἔτσι καί ὁ σαββατισμός τους αὐτός δέ γίνεται δεκτός ἀπό τό Θεό[152]. Οἱ Χριστιανοί πού ἐπιθυμοῦν τόν πνευματικό σαββατισμό ἀπέχουν ἀπό κάθε πράξη πού ἀντίκειται στό θεῖο θέλημα. Ἀπέχουν ἀπό κάθε ἁμαρτία καί σαρκική ἐπιθυμία. Ἐπιτελοῦν

---

149. *Διδαχές*, Ἰ. Μενούνου, *ὅ.π.*, σ.129.
150. *Ὅ.π.*, σ.160.
151. *Πηδάλιον*, σ.647. Πρβλ. *Ἀποκ.* 1,10.
152. «Σαββατίζουσιν γάρ οἱ Ἰουδαῖοι κατά τόν νόμον τήν σάρκα τηροῦντες ἔξω πόνου παντός καί ἀργίαν ἐπιτηδεύοντες τήν ὡς ἐν ἔργοις σωματικοῖς, ἀλλ' ὥσπερ ἡ κατά σάρκα περιτομή οὕτω τοι καί ὁ τοιοῦτος σαββατισμός ἀπόβλητος ἦν παρά Θεῷ». *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1808.

τήν «ὀνησιφόρο» ἀργία, ἀπέχοντας ἀπό κάθε τι πού ἀντίκειται στό θέλημα τοῦ Θεοῦ[153].

Ὁ Θεός δέ θέλει νά τιμοῦν οἱ Χριστιανοί τίς ἡμέρες τῶν ἀργιῶν καί τῶν νεομηνιῶν καθεαυτές. Γιατί μέ αὐτόν τόν τρόπο θά ἐπέτρεπε νά λατρεύεται ἡ κτίση καί νά παραμελεῖται ὁ κτίστης καί δημιουργός. Οἱ Χριστιανοί τιμοῦν τίς ἡμέρες τῶν ἑορτῶν, τῶν Κυριακῶν καί τῶν νεομηνιῶν συμβολικά. Διά μέσου τῆς τιμῆς τῶν ἡμερῶν αὐτῶν τιμᾶται ὁ Θεός.

Γιά τό Νεόφυτο ὁ ἴδιος ὁ Θεός εἶναι «Σάββατον... τῶν ἐν σώματι μόχθων, τῆς ψυχῆς ἀνάπαυσις καί τῶν κατά δικαιοσύνην πόνων κατάπαυσις»[154]. Μέ τόν ἴδιο συμβολικό τρόπο σχολιάζει τήν ἑορτή τῆς «νεομηνίας», τῆς πρώτης κάθε μηνός, δηλαδή, καί τήν ἑορτή τῆς Πεντηκοστῆς.

Τέλος γιά τήν Κυριακή σημειώνει, «ἑβδόμη σημαίνει τῆς τοῦ πατρός ἡμῶν ἐπιδημίας τόν χρόνον καθ' ὅν ἐν ἁγιασμῷ σαββατίζομεν, τῶν τῆς ἁμαρτίας ἔργων ἀποπαυόμενοι[155].

Ἀληθινός σαββατισμός δέν εἶναι μόνο ἡ ἀποχή ἀπό τά ἔργα τῆς φαυλότητας καί τῆς ἁμαρτίας. Ἀλλά καί ἡ συμμετοχή σέ ἔργα πού ὠφελοῦν τήν ἀνθρώπινη ψυχή. Οἱ Χριστιανοί ὑπερβαίνουν καί ἀδρανοποιοῦν τή σκιά τοῦ νόμου. Ὁδηγοῦνται ἔτσι πρός τήν πνευματική θεωρία. Καί ὅπως ἡ κατά σάρκα περιτομή γίνεται στό χῶρο τῆς Ἐκκλησίας πνευματική, ἔτσι καί ὁ σαββατισμός[156]. Ἐπειδή οἱ ἐπιθυμίες ἔχουν σάν σκοπό τή φιληδονία, ὁ Χριστιανός καλεῖται νά ἐκκόψει τό θέλημά του ἀρχίζοντας ἀπό τήν ἁγία ἡμέρα τῆς Κυριακῆς.

Ἡ Κυριακή ἀργία, παρατηρεῖ ὁ Νεόφυτος, δηλώνει τήν ἀνάπαυση καί τήν τρυφή τῶν ἁγίων, «τήν ἐπί τέλει τῶν αἰώνων»[157]. Ὁ ἐπίγειος βίος τῶν ἁγίων εἶναι πλήρης ἀπό ἀγα-

153. «Οὐκ ἀροῦσιν ἐπ' ἔργων τόν πόδα, τοῦτ' ἔστι οὐ βαδίζουσιν πρακτικῶς, ἐπιτελοῦσι δέ μᾶλλον τήν εὐαγή καί ὀνησιφόρον ἀργίαν, ἐπί γε φημί τοῖς αἰσχίστοις καί βδελυροῖς καί ἀπηχθημένοις Θεῷ πράγμασι. Ἀργίας τοῖς ἐξ ἁμαρτιῶν καί σαρκικῶν ἐπιθυμιῶν τύπον ἐπλήρου τῆς κατά Σάββατον ἀργίας ἡ δύναμις». Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου, *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1808.

154. *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1808.

155. *Ὅ.π.*, φ.1809.

156. «Εἴ τις παύσαιτο τῶν ἰδίων ἔργων, ἤτοι τῶν ἑαυτοῦ θελημάτων, τό χρῆναι κρατεῖν ἐπιδούς τοῖς ἱεροῖς θεσπίσμασιν, οὗτος σαββατίζει πνευματικῶς, καί ἁγίαν ἀληθῶς ἡμέραν ἐπιτελεῖ». *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1807.

157. *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1809.

θοεργίες, ἱδρῶτες, πόνους, καμάτους. Στή βασιλεία τοῦ Θεοῦ αὐτά θά καταπαύσουν, ὅπως κατέπαυσεν ὁ Θεός ἀπό τά ἔργα του τήν ἑβδόμη ἡμέρα. Ἐκεῖ θά ζοῦν οἱ ἅγιοι μακριά ἀπό κάθε μέριμνα καί φροντίδα. Θά ζοῦν τήν «ἐν ἀναπαύσει καί ἁγιασμῷ ζωήν»[158]. Στό σημεῖο αὐτό ὁ Νεόφυτος δέν πρωτοτυπεῖ, ἀλλά ἀκολουθεῖ τήν προγενέστερη πατερική παράδοση καί μάλιστα τόν ἅγ. Κύριλλο Ἀλεξανδρείας, στόν ὁποῖο συχνά παραπέμπει[159].

Ὁ χαρακτήρας τῆς Κυριακῆς ἀργίας δέν εἶναι μόνο πνευματικός, ἀλλά καί ἔντονα κοινωνικός. Ἡ διάκριση αὐτή εἶναι μᾶλλον μεθοδολογική παρά οὐσιαστική. Οἱ περισσότεροι ἐκκλησιαστικοί συγγραφεῖς δέν παραλείπουν νά τονίσουν τήν κοινωνική διάσταση τῆς Κυριακῆς ἀργίας καί τῶν ἑορτῶν. Στό τραπέζι πού θά παραθέσεις στή γιορτή ἑνός ἁγίου, προτρέπει ὁ Δαμασκηνός Στουδίτης, κάλεσε τούς φτωχούς «ὁπού δέν δύνανται νά σοῦ τά ἀνταμείψουν», καί ὄχι τούς πλούσιους καί τούς ἄρχοντες. Καί ἄν ἔχεις «περισσά φαγητά», δῶσε στούς φτωχούς νά φᾶνε, νά σέ συγχωρήσουν «καί τότε νά σοῦ δώσῃ ὁ Θεός ἐσένα περισσότερα καλά»[160].

Στή σύναξη τῆς Κυριακῆς δίδεται ἡ εὐκαιρία νά προσφέρεις γιά τήν ἀγορά τῶν ἀναγκαίων σκευῶν τῆς Ἐκκλησίας, τήν οἰκοδομή νοσοκομείων, γιά τούς ἀσθενεῖς καί γέροντες, γιά τή σύσταση σχολείων, τήν ὑποδοχή τῶν ξένων καί τήν ἐξαγορά τῶν αἰχμαλώτων[161]. Ἔτσι ἁγιάζεται τό Σάββατο τοῦ Κυρίου, ἡ Κυριακή δηλαδή, καί προγεύεται ὁ πιστός τήν αἰώνια ἀνάπαυση καί σαββατισμό στήν αἰωνιότητα. Ἀντίθετα οἱ Χριστιανοί πού δέ συνεισφέρουν γιά τίς ἀνάγκες πού προαναφέρθηκαν ἁμαρτάνουν καί βεβηλώνουν τήν ἡμέρα τοῦ Κυρίου, καταλήγει ὁ Πλάτων Μόσχας.

Ὁ ἅγ. Νικόδημος Ἁγιορείτης θυμίζει στούς Χριστιανούς τή «λογία» πού «διορίζει» ὁ ἀπ. Παῦλος[162] καί συνιστᾶ τήν ἀ-

---

158. *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1809.
159. Πρβλ. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Λόγος περί ἀργίας τῆς κατά τό Σάββατον*, PG 73, 680A.
160. *Λόγος πεζῇ φράσει εἰς τόν Δεκάλογον τοῦ Μωϋσέως*, σ.287.
161. Πλάτωνος Μόσχας, *Ὀρθόδοξος Διδασκαλία*, σ.192.
162. *Α΄ Κορ.* 16, 1-2.

ναγκαιότητα τῆς προσφορᾶς γιά τούς φτωχούς. Ἡ προσφορά αὐτή γίνεται βέβαια «εἰς τήν συναγομένην ἐν ταῖς ἑορταῖς ἐλεημοσύνην τῶν πτωχῶν»[163].

Τό κέρδος τῆς Κυριακῆς «εἶναι ἀφωρισμένο καί κατηραμένο», ἐπισημαίνει ὁ ἅγ. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός[164]. Ἔτσι ἀπευθυνόμενος πρός τούς ἐμπόρους τούς λέγει: Σέ περίπτωση ἀνάγκης νά πουληθοῦν διάφορα «φαγώσιμα» πράγματα τήν Κυριακή, τό κέρδος δέν πρέπει νά κρατεῖται ἀπό αὐτόν πού πουλᾶ, ἀλλά νά δίδεται ἐλεημοσύνη. «Τό κέρδος τῆς Κυριακῆς μή τό σμίγεις εἰς τήν σακκούλα σου, διότι τήν μαγαρίζεις, μόνον δῶσε το ἐλεημοσύνην, διά νά εὐλογήση ὁ Θεός τά πράγματά σου». Ἀπευθυνόμενος ἐπίσης πρός τούς κτηνοτρόφους συνιστᾶ τό «γάλα τῆς Κυριακῆς» νά δίδεται στούς πτωχούς ἤ τήν Ἐκκλησία. Ἐπειδή ὅμως τήν ἐποχή πού ἐξετάζουμε ὑπῆρχε μεγάλη ἀνάγκη σχολείων καταλήγει: «Κατά τό παρόν σέ συμβουλεύω νά τό δώσης εἰς τό σχολεῖον, διά νά εὐλογήση ὁ Θεός τά πρόβατά σου»[165].

Μέ χαρισματική ἁπλότητα, ἀλλά καί σαφήνεια ὁ ἅγ. Κοσμᾶς διδάσκει τή σπουδαιότητα τῆς κοινωνικῆς προσφορᾶς, χωρίς βέβαια νά παραθεωρεῖ τόν πνευματικό χαρακτῆρα τῆς Κυριακῆς.

Ἔμφαση στά κοινωφελῆ ἔργα κατά τήν Κυριακή δίδει καί ὁ Δ. Βερναρδάκης. Ἐκκλησίες, δρόμοι, σχολεῖα, νοσοκομεῖα, βρῦσες κατασκευάζονταν τήν Κυριακή μέ τήν προσφορά «προσωπικῆς ἐργασίας» τοῦ κάθε Χριστιανοῦ. Τή συνήθεια αὐτή ὄχι μόνο δέν ἀπαγόρευε ἡ Ἐκκλησία, ἀλλά ἀντίθετα τήν ἐνεθάρρυνε τόσο στούς χρόνους τῆς δουλείας ὅσο καί ἀργότερα.

Ὁ Θεόφιλος Καμπανίας συνοψίζει τήν κοινωνική προσφορά ὡς ἑξῆς: τήν Κυριακή ὡς Χριστιανοί ἔχουμε χρέος «νά τρέχωμεν εἰς ἀγαθοεργίας, νά παρηγορῶμεν καί νά εὐγάζωμεν φυλακισμένους, νά φροντίζωμεν ἐλεοῦντες τούς πτωχούς καί λόγοις καί ἔργοις ὅτι καλόν δυνηθῶμεν νά πράξωμεν»[166].

---

163. *Ἐξομολογητάριον*, σ.103-4.
164. *Διδαχές*, Ἰ. Μενούνου, *ὅ.π.*, σ.237.
165. *Διδαχές*, *ὅ.π.*, σ.238.
166. *Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας*, σ.76.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΔΕΚΑΛΟΓΟΥ

Τό δεύτερο μέρος τοῦ Δεκαλόγου ἀναφέρεται στίς διαπροσωπικές σχέσεις[1] τῶν ἀνθρώπων.

Παρουσιάζεται ὅμως συχνά καί ἰδιαίτερα κατά τήν Τουρκοκρατία ὡς κώδικας κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς πού ρυθμίζει τίς σχέσεις μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. Ἔτσι ὅμως χάνει τή θεολογική του δυναμική καί τό πραγματικό του νόημα. Δέ διαφέρει καθόλου ἀπό τό ἐθιμικό δίκαιο καί τούς πολιτικούς νόμους πού ἀφοροῦν τίς σχέσεις τῶν πολιτῶν. Ὁ Πλάτων Μόσχας γράφει: «Αἱ προειρημέναι τέσσαρες ἐντολαί διδάσκουσι περί Θεοῦ καί τῆς ὀφειλομένης εἰς τόν Θεόν λατρείας· αἱ ἑπόμεναι ἓξ ἀποβλέπουσι τόν πλησίον· καί ἔχουσι τέλος γενικῶς τήν εἰρηνικήν καί εὐδαίμονα ζωήν τῆς πολιτικῆς κοινωνίας»[2].

Στήν Ἐκκλησία ὅμως τό δεύτερο μέρος τοῦ Δεκαλόγου πρέπει νά ἐκλαμβάνεται ὡς περιοχή φανερώσεως τῆς ἀγάπης. Καί ὁ περιορισμός τῆς ἀγάπης σέ νομικά πλαίσια ἐμποδίζει τούς πιστούς νά φθάσουν στήν τελείωση. Ἡ τέλεια ἀγάπη δέν εἶναι πάντοτε τό δεδομένο, ἀλλά τό ζητούμενο γιά τούς Χριστιανούς. Στήν πορεία ὅμως γιά τήν τελείωση εἶναι ἀναγκαῖα

---

1. Γιά τή χριστιανική θεώρηση τῶν σχέσεων αὐτῶν βλ. Β. Γιούλτση, *Θεολογία καί διαπροσωπικαί σχέσεις κατά τόν Μ. Φώτιον*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 87 κ.ἑ.
2. Πλάτωνος Μόσχας, *Ὀρθόδοξος Διδασκαλία*, σ.196· Κων/νου Οἰκονόμου, *Κατήχησις*, τόμ. Α΄, *ὅ.π.*, σ.103.

καί ἄλλα μέσα, τά ὁποῖα χαρακτηρίζονται ἀπό τή «σκιά» τοῦ Νόμου. Ἔτσι λ.χ. «ὁ φόβος», στόν ὁποῖο καταφεύγουν συχνά οἱ συγγραφεῖς τῆς Τουρκοκρατίας, ἔχει σχέση μέ τήν πνευματική κατάσταση τῶν Χριστιανῶν στούς ὁποίους ἀπευθύνονται.

Μέ τήν ἐπίδραση τοῦ σχολαστικισμοῦ, ἀλλά καί τοῦ εὐσεβισμοῦ πού καλλιεργήθηκε καί στό χῶρο τῆς Ἀνατολῆς, οἱ δύο ἀγάπες πῆραν τήν ἔννοια τοῦ «καθήκοντος». Ἔτσι πολλοί συγγραφεῖς ἀναφέρονται στά «καθήκοντα πρός τό Θεό» καί τά «καθήκοντα πρός τόν πλησίον». Βέβαια ὑπάρχουν καί συγγραφεῖς πού βλέπουν τήν ἀγάπη ὡς καθῆκον. Συνοψίζουν δηλαδή τά δύο μέρη τοῦ Δεκαλόγου στίς δύο ἀγάπες προσδίδοντας σ' αὐτές τήν ἔννοια τοῦ καθήκοντος[3].

Ἡ ἔννοια τοῦ «πλησίον» παρουσιάζει σημαντικές διαφορές κατά τήν Τουρκοκρατία. Ἄλλοτε διευρύνεται καί καλύπτει ὅλους τούς ἀνθρώπους, ἀκόμη καί τούς ἀλλοθρήσκους, ἐνῶ ἄλλοτε περιορίζεται μόνο στούς ὁμοδόξους. Ὅταν ὑπάρχει κίνδυνος τῆς πίστεως, καταδικάζεται ἡ «ξεχωριστή φιλία» μέ Ἑβραίους, ἡ ἰατρεία ἀπό αὐτούς καί ἡ συμμετοχή σέ κοινά γεύματα καί λουτρά[4]. Γιά τόν ἴδιο λόγο συνιστᾶται ἡ ἀποφυγή τῶν συναναστροφῶν μέ αἱρετικούς Χριστιανούς.

Στούς συγγραφεῖς πού ἐπηρεάζονται ἀπό τό σχολαστικό πνεῦμα παρατηρεῖται μιά διαβάθμιση τῆς ἔννοιας τοῦ «πλησίον». «Ὁ πατήρ ἤ ὁ συγγενής μου εἶναι πλησιέστερος εἰς ἐμέ, ἀπό τόν ξένον ἤ τόν ἀγνώριστον, ὁ ὀρθόδοξος ἀπό τόν ἑτερόδοξον, ὁ συμπατριώτης ἀπό τόν ξένον, ὁ εὐεργέτης καί ὁ φίλος ἀπό τόν ἐχθρόν καί ἀντίπαλον»[5].

Γιά τόν ἅγ. Κοσμᾶ τόν Αἰτωλό ὅμως, ἡ ἀγάπη καί ἡ φροντίδα γιά τούς ἐχθρούς ἔχει μεγαλύτερη ἀξία ἀπό τήν ἀγάπη πού ἀπευθύνεται πρός τούς οἰκείους. Γιά τούς Χριστιανούς κάθε «ἀνθρώπινη» ἀξιολόγηση γιά τό χαρακτηρισμό τοῦ πλησίον

---

3. «Μεταξύ τῶν δύο μεγάλων καθηκόντων ἤγουν τῆς πρός τόν Θεόν καί τῆς πρός τόν πλησίον ἀγάπης, ἐνίοτε θεωρεῖται ἐναντιότης, ὁσάκις εἶναι ἀδύνατον νά φυλάξῃ τις τήν πρός ἑαυτόν καί τόν πλησίον ἀγάπην χωρίς νά ἀθετήσῃ τήν πρός τόν Θεόν». Πλάτωνος Μόσχας, *ὅ.π.*, σ.167-168.
4. Νικηφόρου Πασχαλέως, *Ἐξομολογητάριον*, σ.64.
5. Πλάτωνος Μόσχας, *Ὀρθόδοξος διδασκαλία*, σ.168-169· Κ. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *Κατήχησις*, σ.86.

δέν μπορεῖ νά ἔχει οὐσιαστική σημασία. Οἱ Χριστιανοί καλοῦνται νά ἀγαποῦν τούς ἐχθρούς τους, νά τούς συγχωροῦν, νά τούς τρέφουν, νά τούς ποτίζουν καί νά λένε «καλό διά λόγου τους». Καλοῦνται ἀκόμη νά παρακαλοῦν τό Θεό γιά τήν ψυχή τους. Ἔτσι μόνο ἀποκτοῦν παρρησία νά ἀπευθύνονται πρός τό Θεό, γιά νά τούς συγχωρέσει καί νά δεχθεῖ τή μετάνοια γιά τίς ἁμαρτίες τους. Ἄν δέν ἀγαποῦν, δέ φροντίζουν καί δέ συγχωροῦν τούς ἐχθρούς τους, «χίλιες χιλιάδες καλά νά κάμουν, καί τό αἷμα τους νά χύσουν διά τήν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ, εἰς τήν κόλασιν πηγαίνουν»[6].

«Πλησίον», γιά τόν ἅγ. Κοσμᾶ εἶναι ὁ κάθε ἄνθρωπος, Χριστιανός, Τοῦρκος, Ἑβραῖος, Φράγκος. «Διά τοῦτο, ἀδελφοί μου, ὅσοι ἀδικήσατε ἤ Χριστιανούς ἤ Τούρκους ἤ Ἑβραίους ἤ Φράγκους νά δώσετε τό ἄδικον ὀπίσω, διατί εἶναι κατηραμένο»[7], συνιστᾶ ὁ σοφός διδάσκαλος. Καί καταλήγει στήν παράδοξη γιά τήν κοσμική σκέψη ἄποψη: Ἄν δέν ἔχεις ἀρκετά γιά νά ἀποκαταστήσεις τήν ἀδικία πού διέπραξες, «πήγαινε καί ἐσύ, πουλήσου σκλάβος, κι ὅσα πάρης δῶσε τα εἰς ἐκεῖνον ὁπού ἀδίκησες. Καλύτερα ἀδελφέ μου, νά εἶσαι σκλάβος ἐδῶ εἰς τό σῶμα πέντε δέκα χρόνους καί νά πηγαίνεις εἰς τόν Παράδεισον, παρά νά εἶσαι ἐδῶ ἐλεύθερος καί αὔριο νά πηγαίνεις εἰς τήν Κόλασιν»[8].

Ἀνάλογες θέσεις συναντοῦμε καί στό Θεόφιλο Καμπανίας. Οἱ Χριστιανοί δέν περιορίζονται στήν ἀγάπη πρός τούς ἀδελφούς. Ἀγαποῦν καί τούς ἐχθρούς τους ἀκόμη, μιμούμενοι τό Χριστό. Γιά νά γίνουν οἱ Χριστιανοί «υἱοί τοῦ Θεοῦ», ὀφείλουν νά εὐεργετοῦν καί νά ἀγαποῦν αὐτούς πού τούς μισοῦν καί τούς βλάπτουν. Γίνονται φίλοι τοῦ Θεοῦ μόνον ὅταν ἀγαποῦν τούς ἐχθρούς τους[9].

---

6. *Διδαχές*, Ἰ. Μενούνου, *ὅ.π.*, σ.225-26.
7. *Διδαχές*, *ὅ.π.*, σ.227· πρβλ. Β. Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.160.
8. *Διδαχές*, *ὅ.π.*
9. *Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας*, σ.161.

1. «Τίμα τόν πατέρα σου καί τήν μητέρα σου...»

Ἡ πέμπτη ἐντολή τοῦ Δεκαλόγου ἀναφέρεται στήν τιμή τῶν παιδιῶν πρός τούς γονεῖς καί τή φροντίδα γι' αὐτούς. Εὔστοχα παρατηρήθηκε ὅτι ἡ ἀγάπη τῶν γονέων πρός τά παιδιά καί ἀντίστροφα ἡ ἀγάπη τῶν παιδιῶν πρός τούς γονεῖς εἶναι φυσική καί αὐτονόητη. Ὑπάρχει ὅμως μιά λεπτή καί οὐσιαστική διαφορά. Ἡ ἀγάπη τῶν γονέων καί ἰδιαίτερα τῆς μητέρας ἔχει ἀνιδιοτέλεια, ἐνῶ ἡ ἀγάπη τῶν παιδιῶν εἶναι καταρχήν τουλάχιστον ἰδιοτελής, γιατί συνδέεται μέ τή βιολογική τους ἐπιβίωση[10].

Στήν Ἁγία Γραφή, ἐκτός ἀπό τήν πέμπτη ἐντολή, βρίσκουμε καί ἄλλα κείμενα πού ἀναφέρονται στό θέμα τῶν σχέσεων γονέων καί παιδιῶν. Ὁ ἀπ. Παῦλος ἀπευθυνόμενος πρός τούς Ἐφεσίους συνιστᾶ στά παιδιά νά ὑπακούουν καί νά τιμοῦν τούς γονεῖς θυμίζοντας τή σχετική ἐντολή τοῦ Δεκαλόγου[11]. Σέ ἄλλο σημεῖο τῆς Κ. Διαθήκης ὅσοι ἀδιαφοροῦν γιά τούς οἰκείους ταυτίζονται μέ τούς ἀρνητές τῆς πίστεως[12]. Στήν Κ. Διαθήκη ἐπίσης χρησιμοποιοῦνται συχνά οἱ ἔννοιες τῆς πατρότητας, τῆς υἱότητας καί τῆς ἀδελφότητας, γιά νά δηλωθοῦν οἱ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μέ τό Θεό καί μεταξύ τους. Ὁ Θεός εἶναι κοινός Πατέρας ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ἄνθρωποι ὡς παιδιά τοῦ ἴδιου Πατέρα εἶναι καί ἀδελφοί. Ὁ Χριστός μέ τήν ἐνανθρώπισή του ἀποκαλύπτει στούς ἀνθρώπους τό Θεό Πατέρα. Μέ τή διδασκαλία καί κυρίως μέ τήν παρουσία του στόν κόσμο φανερώνει τή σωστή σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τό Θεό Πατέρα[13].

Στήν ἁγιοπατερική παράδοση ἡ ἀγάπη πρός τούς φυσικούς γονεῖς συνδέεται μέ τήν ἀγάπη πρός τό Θεό. Οἱ γονεῖς εἶναι «μετά Θεόν αἴτιοι τοῦ εἶναι»[14] τῶν παιδιῶν τους. Ἔτσι τά

---

10. Γ. Ἰ.Μαντζαρίδη, *Χριστιανική Ἠθική*, Θεσσαλονίκη [2]1983, σ.141.
11. *Ἐφεσ.* 6, 1-4.
12. «Εἰ δέ τις τῶν ἰδίων καί μάλιστα τῶν οἰκείων οὐ προνοεῖ τήν πίστιν ἤρνηται καί ἔστιν ἀπίστου χείρων». *Α΄ Τιμ.* 5,8.
13. Γ. Ἰ. Μαντζαρίδη, *Ὀρθόδοξη πνευματική ζωή*, Θεσσαλονίκη 1986, σ.64.
14. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Δεκάλογος τῆς κατά Χριστόν Νομοθεσίας*, PG 150, 1096AB. Πρβλ. Βικεντίου Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.62. «Καί πρε-

παιδιά τιμοῦν καί ἀγαποῦν τούς γονεῖς. Ἡ ἀγάπη αὐτή δέν πρέπει νά συγκρούεται μέ τήν ἀγάπη πρός τό Θεό. Ἄν οἱ γονεῖς ἐμποδίζουν τά παιδιά στήν πίστη πρός τό Θεό ἤ στήν τήρηση τῆς Ὀρθοδοξίας, προτείνεται ἡ φυγή ἤ καί τό μίσος ἀκόμη. «Οὐκοῦν καί σύ, μετά Θεόν, αὐτούς καί τιμήσεις, καί ἀγαπήσεις· εἰ καί πρός τήν τοῦ Θεοῦ ἀγάπην ἡ πρός ἐκείνους συνεργεῖ· εἰ δέ μή συνεργεῖ, φεύξῃ ἀπ' αὐτῶν ἀμέσως· ἄν δέ σοι καί ἐμπόδιον ὦσι, καί μάλιστα πρός τήν ἀληθῆ καί σωτήριον πίστιν, ἑτερόδοξοί τινες ὄντες, οὐ μόνον φεύξῃ, ἀλλά καί μισήσεις»[15].

Ὅπως τιμοῦν οἱ Χριστιανοί τούς φυσικούς γονεῖς, ἔτσι τιμοῦν καί τούς πνευματικούς πατέρες. Οἱ κατά πνεῦμα πατέρες εἶναι χειραγωγοί και μῦστες στήν κατά Χριστόν ζωή. Μεταδίδουν τό φωτισμό τῆς γνώσεως καί διδάσκουν τή φανέρωση τῆς ἀλήθειας[16]. Τιμή λοιπόν καί ἀγάπη τῶν παιδιῶν πρός τούς φυσικούς γονεῖς, ἀλλά καί ἀνάλογη ἀγάπη πρός τούς πνευματικούς πατέρες. Στό δίπτυχο αὐτό περιστρέφεται ὁ ὑπομνηματισμός τῆς πέμπτης ἐντολῆς ἀπό τόν ἅγ. Γρηγόριο Παλαμᾶ. Κατά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας τή διδασκαλία αὐτή διασώζει ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης[17].

Ὁ Νεόφυτος ἐπισημαίνει ὅτι οἱ γονεῖς τῶν Χριστιανῶν εἶναι σαρκικοί καί πνευματικοί. Οἱ σαρκικοί γονεῖς χορηγοῦν στόν ἄνθρωπο τό «εἶναι». Οἱ πνευματικοί προσφέρουν σ' αὐτόν τό «εὖ εἶναι». Τιμοῦνται μέ τέσσερις τρόπους. Μέ ἀγάπη, αἰδώ, ὑπακοή καί εὐχαριστία. Οἱ σαρκικοί γονεῖς ὀφείλουν νά φροντίζουν γιά τίς ἀνάγκες διαβίωσης καί ἐκπαίδευσης τῶν τέ-

---

πόντως εἶναι ἡ πρώτη ἀπό τάς ἄλλας, ὄχι μόνον διότι ὁ ἐγγύτερος πλησίον εἶναι οἱ γονεῖς, ἀμή ἀκόμη διότι ἐκ τῆς ἀγάπης τῶν γονέων φανερώνεται μάλιστα τό σημεῖον τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ. Ὅθεν ἀνίσως καί δέν τιμῶμεν, οὔτε σεβόμεθα τούς γονεῖς μας, τούς ὁποίους πρέπει νά ἀγαπῶμεν διά τήν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, ποίαν τιμήν καί λατρείαν θέλει δώσωμεν εἰς τόν Θεόν τόν ἄριστον, καί ἄκρον πατέρα;»

15. *Δεκάλογος τῆς κατά Χριστόν Νομοθεσίας,* PG 150, 1096AB.
16. *Δεκάλογος τῆς κατά Χριστόν Νομοθεσίας,* PG 150, 1096C.
17. «Ἡ δέ τετάρτη τήν πρός τούς τεκόντας ἀφοσιοῦται τιμήν, οὗτοι δέ εἰσιν διττοί, οἱ μέν τό ἁπλῶς εἶναι· οἱ δέ τό εὖ εἶναι παρασχόντες· ὅ ἐστι σαρκικοί τε και πνευματικοί». *Περί τῆς Δεκαλόγου,* ὅ.π., φ. 1811.

κνων. Οἱ πνευματικοί πατέρες ἔχουν χρέος νά χορηγοῦν πνευματική τροφή καί παράδειγμα ζωῆς.

Ὁ Δαμασκηνός Στουδίτης ὑπομνηματίζοντας τήν πέμπτη ἐντολή δέν ἀναφέρει τούς πνευματικούς πατέρες. Οἱ φυσικοί γονεῖς εἶναι ἐκεῖνοι, τούς ὁποίους οἱ Χριστιανοί δέν πρέπει νά ἀφήσουν νά «πεινάσουν νά διψάσουν καί νά κακοπαθήσουν». Τά παιδιά ἔχουν χρέος νά ὑπομένουν γι' αὐτούς τά πάντα. «Καί ἐάν μέλλῃ καί εἰς τήν φυλακήν νά σέ βάλουν διά τό χρέος τοῦ πατρός σου, καί αὐτό νά τό ὑπομείνης· διότι ὁ πατέρας εἶναι δεύτερος ἀπό τόν Θεόν εἰς τό παιδί εἰς τοῦτον τόν κόσμον»[18]. Ὁ Δαμασκηνός συνιστᾶ ἀκόμη ἡ τιμή καί ἡ ἀγάπη νά ἐπεκτείνεται πρός ὅλους τούς οἰκείους καί μάλιστα τούς μεγαλύτερους στήν ἡλικία.

Ὁ Θεόφιλος Καμπανίας σημειώνει: Ἡ φύση, ἡ ἐντολή τοῦ Θεοῦ ἀλλά καί ὁ πολιτικός νόμος «προστάζουν νά τιμῶμεν καί νά θεραπεύωμεν μέ καλήν γηροκομίαν τούς γονεῖς μας»[19]. Καί καταλήγει ἐπαναφέροντας τή νομική παλαιοδιαθηκική ἀντίληψη: «Ὁ κακολογῶν πατέρα ἤ μητέρα θανάτῳ τελευτάτῳ ὁ Θεός προστάττει»[20].

Βέβαια τήν ἑρμηνεία αὐτή δέν πρέπει νά τήν ἐκλάβουμε κατά γράμμα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἔχουμε κάποια διείσδυση τοῦ νομικοῦ πνεύματος τῶν *Νομοκανόνων* στό χῶρο τῆς Θεολογίας. Μάλιστα ἡ μεταφορά αὐτή γίνεται πιό εὐδιάκριτη στό δεύτερο μέρος τοῦ Δεκαλόγου πού ἐξετάζουμε. Ἀλλά στό νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ ὑπάρχει μιά σημαντική διαφοροποίηση. Γράφει λοιπόν ὁ Μαλαξός: «Ὁ κακολογῶν πατέρα ἤ μητέρα, θανάτῳ τελευτήσει, δηλονότι θέλει δόσει κακόν θάνατον»[21]. Τό «θανάτῳ τελευτάτῳ ὁ Θεός προστάττει» ἀποδίδεται

18. *Λόγος πεζῇ φράσει εἰς τόν Δεκάλογον τοῦ Μωϋσέως*, ὅ.π., σ.288.
19. *Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας*, σ.77-78.
20. «Καί ἡ φύσις, καί ἡ ἐντολή τοῦ Θεοῦ, καί ὁ νόμος ὁ πολιτικός μᾶς προστάζουσι νά σεβώμεθα, νά τιμῶμεν, καί νά θεραπεύωμεν μέ καλήν γηροκομίαν τούς γονεῖς μας· καί ὅποιος οὕτω δέν κάμῃ, οὐ μόνον Θεοῦ ἐντολήν παραβαίνει, ἀλλά καί ἐκ τοῦ νόμου βαρέως παιδεύεται· καί ἄν τούς γονεῖς του ἀτιμάσῃ φονεύεται. "Ὁ κακολογῶν πατέρα, ἤ μητέρα, θανάτῳ τελευτάτῳ· ὁ Θεός προστάττει'». *Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας*, σ.77-78· πρβλ. *Ἔξοδ.* 21, 15-16.
21. «Νομοκάνων», κεφ. ΦΟΓ (573) στήν *Ε.Ε.Ν.Ο.Ε.*, ΝΟΜΟΣ, 1 (1982), Θεσσαλονίκη 1985, σ.381.

ἀπό τό Μαλαξό «θανάτῳ τελευτήσει» δηλ. νά ἔχει κακό τέλος τῆς ζωῆς του.

Δικανικά ἐξετάζεται τό θέμα καί στό κείμενο τῆς *Ὀρθόδοξης Ὁμολογίας*. Ἀγαποῦμε καί τιμοῦμε τούς γονεῖς, «ἐπειδή εἴμεσθεν χρεωφειλέται εἰς αὐτούς διά τάς εὐεργεσίας ὁποῦ μᾶς ἐκάμασι»[22]. Ποτέ δέν μποροῦμε νά ἀνταποδώσουμε στούς γονεῖς μας ἐκεῖνα τά ὁποῖα μᾶς πρόσφεραν. Εἴμαστε πάντα ὑπόχρεοι ἀπέναντί τους, ἀφοῦ δέν μποροῦμε νά τούς «ἀντιγεννήσουμε». Ἡ φροντίδα λοιπόν καί ἡ τιμή πρός αὐτούς κατά τό κείμενο τῆς *Ὀρθόδοξης Ὁμολογίας* εἶναι πρωτίστως ὑποχρέωση καί καθῆκον. Ἀνάλογες εἶναι καί οἱ θέσεις τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ. Οἱ Χριστιανοί πού τιμοῦν τούς γονεῖς τους, θά ἀπολαύσουν μισθό ἀπό τό Θεό καί στήν παροῦσα, ἀλλά καί στή μέλλουσα ζωή[23]. Ἐνῶ ἀντίθετα ἀπειλοῦνται μέ τιμωρίες, ὅσοι εἶναι ἀχάριστοι πρός αὐτούς[24]. Μέ τό μισθό καί τήν τιμωρία συνδέονται οἱ εὐχές καί οἱ κατάρες τῶν γονέων. Ἀποδίδεται σ' αὐτές μεγάλη σημασία μέ σχετικές ἀναφορές στήν Π. Διαθήκη[25].

Σύμφωνα μέ τή διδασκαλία τῶν Ἐξομολογηταρίων ἁμαρτάνουν στήν πέμπτη ἐντολή τά τέκνα πού καταφρονοῦν, βλάπτουν ἤ ὑβρίζουν τούς γονεῖς τους[26]. Ἐπίσης ἁμαρτάνουν οἱ γονεῖς πού δέ φροντίζουν νά ἀναθρέψουν τά παιδιά τους σύμφωνα μέ τό θέλημα τοῦ Θεοῦ. Οἱ γονεῖς καί μάλιστα οἱ μητέρες πού «βαρυγογκόντας ἐγανάκτησαν κατά πάνω τῶν βρεφῶν αὐτῶν, μή ὑποφέρουσαι πᾶσα κόπον καί πόνον ἐν ὑπομονῇ, διά τήν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ ὁποῦ τά ἔδωσεν, ἀμή βλασφημοῦσαι καί

---

22. Ἰ. Καρμίρη, *Τά Δογματικά καί Συμβολικά Μνημεῖα,* τόμος Β', σ.684.
23. «Διότι ὅσοι τιμῶντας τούς γονεῖς τους φυλάττουσι τήν ἐνθύμησιν τοῦ Θεοῦ, ἀξιώνονται ὄντως νά ἀπολαύουσι μακροχρόνιον τόν μισθόν εἰς τήν ζωήν ταύτην, ζωήν δηλαδή εὐτυχισμένην, καί εὐλογημένην, καί αἰώνιον τήν δωρεάν, καί εὐεργεσίαν εἰς τήν ἀτελεύτητον καί μακαρίαν ζωήν». *Περί τοῦ Δεκαλόγου,* φ. 66.
24. «Ἀλλ' ὡς καθώς προβάλλει ὁ Θεός πολύν τόν μισθόν εἰς ἐκείνους ὁποῦ τιμῶσι τούς γονεῖς, ἔτσι ἀκόμη προβάλλει εἰς πολλούς τόπους τῆς γραφῆς βαρυτάτην τήν τιμωρίαν εἰς τούς ἀσεβεῖς καί ἀχαρίστους υἱούς». *Περί τοῦ Δεκαλόγου,* φ. 67.
25. *Ἔξοδ.* 21,16· *Παροιμ.* 20,10· 30,17· *Δευτ.* 21,18.
26. Ν. Πασχαλέως, σ.93· Ν. Ἁγιορείτου, σ.104.

ἀδημονοῦσαι ἁμαρτάνοντας χάνουσι τόν μισθόν τους»[27].

Ἀνάλογες εὐθῦνες ἔχουν καί οἱ πνευματικοί πατέρες[28] γιά τά πνευματικά τους τέκνα, οἱ ἐφημέριοι γιά τούς ἐνορίτες, οἱ ἡγούμενοι τῶν μοναστηριῶν γιά τούς μοναχούς, οἱ ἀρχιερεῖς γιά τό ποίμνιο τῆς ἐπαρχίας τους. Ἡ πέμπτη ἐντολή λοιπόν κρύβει καί ἄλλο νόημα. Πίσω ἀπό τούς γονεῖς, λένε οἱ περισσότεροι ἐκκλησιαστικοί συγγραφεῖς τῆς Τουρκοκρατίας, πρέπει νά νοήσουμε καί τούς κάθε εἴδους ἡγεμόνες καί γενικά τούς ἐκπροσώπους τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας. Τή γνώμη αὐτή ὑποστηρίζει πρῶτος ὁ Ἰησουίτης Πέτρος Κανίσιος καί τόν ἀκολουθοῦν ὅλοι ὅσοι σχολιάζουν κατά τήν ἐποχή αὐτή τό Δεκάλογο, ἐκτός ἀπό τό Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη. Γράφει χαρακτηριστικά ὁ Κανίσιος «εἶτα τούς ἐν ἀρχαῖς πολιτικαῖς ἤ ἐκκλησιαστικαῖς ὄντας ἐκ γονέων καί προγόνων μέρει τιθέναι· τοῖς αὐτῶν ἐπιτάγμασιν ἀσμένως πείθεσθαι· καί τήν ἐξουσίαν καί αὐθεντίαν αἰσχύνεσθαι»[29].

Κάτω ἀπό τή φράση «τίμα τόν πατέρα σου καί τήν μητέρα σου» περικλείονται τέσσερα γένη ἀνθρώπων, γράφει ὁ Βικέντιος Δαμοδός[30]. Πρῶτον οἱ σαρκικοί γονεῖς. Δεύτερον οἱ προεστῶτες τῆς πνευματικῆς ἐξουσίας, δηλαδή οἱ ἐπίσκοποι, ἐφημέριοι, ἱερεῖς καί ποιμένες. Τρίτον, ὅσοι ἔχουν κοσμική ἐξουσία, βασιλεῖς, ἄρχοντες, ἐξουσιαστές καί αὐθέντες. Τέταρτον τέλος οἱ δάσκαλοι, οἱ παιδαγωγοί, οἱ ἐπίτροποι καί οἱ ἐπόπτες.

Ἡ πολιτική ἐξουσία ἀνάγεται στό Θεό. «Διότι ὁ γεννήτωρ (τῶν ἐκπροσώπων της) εἶναι ὁ Θεός, καί ὁ Θεός ἠθέλησε νά εἶ-

---

27. Ν. Πασχαλέως, *Ἐξομολογητάριον*, σ.95.

28. Ὁ Βικέντιος Δαμοδός, ἀναπτύσσει ἀναλυτικά τίς ὑποχρεώσεις τῶν ἐπισκόπων καί τῶν ἐφημερίων, πρός τό ποίμνιό τους. «Ἐπίσκοπος λοιπόν ἀπό τοῦ ἐπισκοπέω, θέλει νά εἰπῇ, ὅτι βλέπει, καί θεωρεῖ, καί ἐπισκέπτεται· διότι τό χρέος του εἶναι νά προσέχῃ εἰς τήν ποίμνην του, εἰς ὅσους δηλαδή εἶναι ὑποκάτω εἰς τήν ἐξουσίαν του, καί νά ἐπιμελεῖται εἰς τήν σωτηρίαν τους. Σημείωσαι λοιπόν, ὅτι εἶναι πολλά ἐκεῖνα τά πράγματα, εἰς τά ὁποῖα συμβαίνει νά ἁμαρτήσῃ τινάς ἀναφορικῶς πρός τήν ἐπισκοπήν· καί τοῦτα διά σαφεστέραν κατάληψιν τά διαιροῦμεν εἰς τέσσερα μέρη. Διότι ἄλλα γίνονται πρό τοῦ ἐγκρατεῖν τῆς ἐπισκοπῆς· ἄλλα εἰς αὐτό τό ἐγκρατεῖν· ἄλλα πρό τῆς χειροτονίας, καί μετά τό γενέσθαι ἐγκρατῆ· καί ἄλλα τέλος πάντων μετά τήν χειροτονίαν». *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ. 72ν.

29. *Catechismus Catholicus*, σ.66.

30. *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.63.

ναι αὐτοί προεστῶτες καί ἐξουσιασταί εἰς τούς ἄλλους, διά νά κυβερνᾶ δηλαδή, καί φυλάττῃ μέ τό μέσον τους καί τούς ἄλλους ἀνθρώπους»[31]. Ἡ πολιτική ἐξουσία θεωρεῖται ἀναγκαία γιά τήν ἐπιβολή τῆς τάξεως στόν κόσμο. Οἱ αὐθέντες, οἱ ἡγεμόνες, οἱ βασιλεῖς, «οἱ ἐν ἀξιώματι καί οἱ τούτοις ὅμοιοι», εἶναι ἐκφραστές τῆς ἐξουσίας στήν ὁποία ὀφείλει κάθε ἄνθρωπος νά ὑποτάσσεται καί νά ὑπακούει[32]. Οἱ Χριστιανοί ὡς πολίτες ὑποχρεοῦνται νά τηροῦν καί νά ὑποτάσσονται στούς νόμους, ὅταν αὐτοί δέν ἔρχονται σέ ἀντίθεση μέ τό νόμο τοῦ Θεοῦ. Ἀκόμη ἔχουν χρέος νά πληρώνουν «ἐθελουσίως τούς διατασσομένους φόρους καί νά ἀναδέχονται τά βάρη τῆς πολιτείας»[33].

Ἡ ἠθική τελείωση τοῦ ἀνθρώπου δέν ἐπιδιώκεται μέ τήν αὐτονόμησή του ἀπό τίς κοινωνικές ὁμάδες στίς ὁποῖες ἀνήκει, ἀλλά μέ τήν καλλιέργεια τῆς ἀγάπης, τῆς ὑπακοῆς καί τῆς αὐταπαρνήσεως μέσα σ' αὐτές. Ἔσχατος στόχος ἀναφορᾶς εἶναι πάντοτε ὁ Θεός. Γι' αὐτό καί ἡ ἀπείθεια πρός τήν αὐθεντία ὁποιασδήποτε κοινωνικῆς ὁμάδας ὄχι μόνο ἐπιτρέπεται, ἀλλά καί ἐπιβάλλεται, ὅταν προσκρούει στό θέλημα τοῦ Θεοῦ. Στήν προοπτική αὐτή θεωρεῖται καί ἡ σχέση μέ τήν πολιτική ἐξουσία. Ὅσο αὐτή περιορίζεται στή διασφάλιση τῆς τάξεως, δέ δημιουργεῖ προβλήματα συνειδήσεως στόν πιστό[34]. Ὅταν ὅμως παρεμβαίνει στήν περιοχή τῆς πίστεως, ὁδηγεῖ τόν πιστό στή μοναδική ἐπιλογή: «πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἤ ἀνθρώποις»[35].

---

31. Βικεντίου Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου,* φ.62v.
32. *Ὀρθόδοξος Ὁμολογία,* Ἰ. Καρμίρη, ΔΣΜ, τόμ. Β', σ.684.
33. Κ. Οἰκονόμου, *Κατήχησις,* «Τά σωζόμενα...» τόμ. Α', σ.105. Πλάτωνος Μόσχας, *Ὀρθόδοξος Διδασκαλία,* σ.198.
34. «Ἀνίσως πάλιν καί οἱ βασιλεῖς, καί ἐξουσιασταί, καί ὁπόσοι ἄλλοι ἀπό ἐκείνους, ὁποῦ ἀνωτέρω εἴπομεν, εἶναι φαῦλοι καί πονηροί, σημείωσαι ὅτι ἡμεῖς δέν σεβόμεθα, οὔτε εὐλαβούμεθα τήν φαυλότητα, καί πονηρίαν αὐτῶν, ἀλλά τήν θείαν ἐξουσίαν, ὁποῦ εὑρίσκεται εἰς αὐτούς.

Ἀλλά σημείωσαι πάλιν, ὅτι ἀνίσως καί αὐτοί προστάζουν τί πρᾶγμα φαῦλον, καί ἄδικον, καί παράνομον, ὁποῦ νά προέρχεται ὄχι ἀπό τήν ἐξουσίαν τους, ἀμή ἀπό ἀδικίαν, καί διαστροφήν διανοίας, δέν πρέπει εἰς κανένα τρόπον νά τούς δίδη τινάς ὑπακοήν διότι τότε προστάζεται πρᾶγμα, ὁποῦ δέν εἶναι εὔλογον νά γίνεται». Β. Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου,* φ.76.
35. *Πράξ.* 5,29.

2. «Οὐ φονεύσεις»

Ἡ ἕκτη ἐντολή, «οὐ φονεύσεις», ἀποτελεῖ τήν ἀρχή μιᾶς σειρᾶς πέντε ἐντολῶν πού ρυθμίζουν τίς διαπροσωπικές σχέσεις τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἀρνητική διατύπωση προσδίδει σ' αὐτές νομικό καί ἀπαγορευτικό χαρακτήρα. Ἔτσι παρουσιάσθηκαν στήν Παλαιά Διαθήκη[36] καί ἴσχυσαν γιά τόν Ἰσραηλιτικό λαό.

Ὁ Χριστός στήν ἐπί τοῦ Ὄρους Ὁμιλία δέν περιορίζεται στίς νομικές ἀπαγορεύσεις, ἀλλά προχωρεῖ βαθύτερα. Ἀποκαλύπτει τή νοσογόνο αἰτία τῶν πράξεων καί τήν προϋπόθεση τῆς τήρησης τῶν θείων ἐντολῶν. Ὅπως αἰτία τῶν κακῶν πράξεων εἶναι οἱ κακοί λογισμοί, ἔτσι προϋπόθεση τῆς τήρησης τῶν ἐντολῶν εἶναι ἡ καθαρότητα τῆς καρδιᾶς καί ἡ ταπείνωση. Οἱ δύο αὐτές ἀρετές χαρακτηρίζονται ὡς «τελειωτικώτατες», γιατί ἐμπεριέχουν κάθε ἄλλη ἀρετή[37].

Ὁ πιστός πού μέ τή δύναμη τοῦ Χριστοῦ καθαρίζει τήν καρδιά του ἀπό τούς λογισμούς καί τά δαιμονιώδη νοήματα, ξεριζώνει «τούς θυμικούς κατά τοῦ ἀδελφοῦ λογισμούς»[38]. Ὅταν οἱ λογισμοί νικηθοῦν καί κοποῦν, δέν ἐκδηλώνονται. Ὅποιος δέν ἀπευθύνει λόγια ταπεινωτικά καί ὑβριστικά στό συνάνθρωπό του, δέν πρόκειται νά ὀργιστεῖ χωρίς λόγο. Ἔτσι τηρεῖ τήν ἐντολή τοῦ Χριστοῦ· «ἡ ρίζα γάρ κάτωθεν ἐτμήθη»[39].

Προϋπόθεση τῆς ἀοργησίας εἶναι ἡ πραότητα. Ὁ Χριστιανός πού τήν ἔχει, ἄς δοξάζει τό Θεό, σημειώνει ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς[40]. Ἄν ὅμως συνηθίζει νά ὀργίζεται, πρέπει νά μέμφεται τόν ἑαυτό του καί νά μετανοεῖ ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ. Ὅποιος μετανοεῖ στίς πρῶτες ἐκδηλώσεις τῆς ἁμαρτίας, δέ φτάνει στή διάπραξή της. Ὅποιος ὅμως ἀντιμετωπίζει μέ ἀναλγησία τίς μικρές ἁμαρτίες, πέφτει πολύ εὔκολα καί στίς μεγάλες[41]. Ἄν ὁ Χριστιανός ἀφήσει τόν ἑαυτό του νά κυριαρ-

---

36. *Ἔξοδ.* 20, 15· *Δευτ.* 5, 17.
37. Φιλοθέου Κοκκίνου, *Περί τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ* 13, PG 154, 740CD.
38. Φιλοθέου Κοκκίνου, *Περί τῶν ἐντολῶν...*, PG 145, 733A.
39. Φιλοθέου Κοκκίνου, *Περί τῶν ἐντολῶν...*, PG 145, 733A.
40. *Δεκάλογος τῆς κατά Χριστόν Νομοθεσίας*, PG 150, 1100B.
41. *Ὅ.π.*

χηθεῖ ἀπό τό θυμό καί τήν ὀργή, εὔκολα μπορεῖ νά φθάσει στό φόνο[42].

Κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας διασώζεται γενικά ἡ προγενέστερη ἐκκλησιαστική διδασκαλία σέ σχέση μέ τήν ἕκτη ἐντολή. Παράλληλα ὅμως ὑπεισέρχονται καί ἄλλα στοιχεῖα, κυρίως ἀπό τούς πολιτικούς νόμους καί τό ἐθιμικό δίκαιο. Ἔτσι ἐξετάζεται σχολαστικά, πότε μπορεῖ κάποιος νά φονεύσει, χωρίς ὅμως νά διαπράξει θανάσιμη ἁμαρτία[43].

Ἀναλυτικότερα παρατηροῦμε τά ἑξῆς: Ὅσοι ἐμμένουν στήν προγενέστερη ὀρθόδοξη παράδοση, συνιστοῦν τήν ἀποφυγή τῶν αἰτίων πού ὁδηγοῦν στό φόνο. Ἀποκλείουν τήν ἔχθρα καί τό μίσος, ἀκόμα καί πρός τούς ἐχθρούς. «Νά μή φονεύσης ποτέ σου ἄνθρωπον μηδέ Χριστιανόν, μηδέ ἐθνικόν, μηδέ ἄλλον τινά· ἀλλά μηδέ νά ἔχης ἔχθραν καί μνησικακίαν μέ τινα Χριστιανόν» γράφει ὁ Δαμασκηνός Στουδίτης[44]. Στό ἴδιο πνεῦμα ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης παρατηρεῖ, ὅτι ἡ ἐντολή αὐτή δέν ἐμποδίζει μόνο τό φόνο. Καταφέρεται καί ἐναντίον τῆς ὀργῆς, τῆς ὕβρεως, τοῦ «ἔχθους», καί ἀντίκειται σέ ὁτιδήποτε ἔχει σχέση μέ αὐτά[45].

Τό κείμενο τοῦ ἁγ. Νικοδήμου Ἁγιορείτου, πού σχολιάζει τήν ἕκτη ἐντολή, παρουσιάζει στενή ἐξάρτηση ἀπό τό κείμενο τῆς Ὀρθοδόξου Ὁμολογίας τοῦ Π. Μογίλα. Στήν ἐντολή «οὐ φονεύσεις» σφάλλουν «ἐκεῖνοι ὁποῦ φονεύουν τινά σωματικῶς... καί ἐκεῖνοι ὁποῦ φονεύουν τινά ψυχικῶς»[46], λέγει ὁ ἅγ. Νικόδημος. Στήν πρώτη κατηγορία ἀνήκουν ὅσοι φονεύουν μέ ὁποιοδήποτε μέσο τό συνάνθρωπό τους. Κι ἀκόμη οἱ ριψοκίνδυνοι καί οἱ αὐτόχειρες. Στή δεύτερη κατηγορία ἀνήκουν ὅσοι θανατώνουν τήν ψυχή. Θεωροῦνται μάλιστα «μεγαλύτεροι φο-

42. «Ὁ γάρ πρός ὀργήν οὐκ ἐκφερόμενος, πολλῷ μᾶλλον φόνου ἀφέξεται· καί ὁ θυμόν χαλινῶν, πολλῷ μᾶλλον τάς χεῖρας καθέξει παρ' ἑαυτῷ. Ρίζα γάρ τοῦ φόνου, θυμός. Ὁ τοίνυν τήν ρίζαν ἐκκόπτων, πολλῷ μᾶλλον ἀναιρήσει τούς κλάδους· μᾶλλον δέ οὐδέ φῦναι τήν ἀρχήν ἐάσει». Ἰω. Χρυσοστόμου, *Εἰς τό Κατά Ματθαῖον, Ὁμιλία* 16, 5, PG 57, 246.
43. Βλ. Βικεντίου Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, ὅ.π., φ.84v-86. Πρβλ. Πλάτωνος Μόσχας, *Ὀρθόδοξος Διδασκαλία*, σ.202.
44. *Λόγος πεζῇ φράσει...*, *ὅ.π.*, σ.288-289.
45. *Περί τῆς Δεκαλόγου*, ὅ.π., φ.1811.
46. *Ἐξομολογητάριον*, σ.26.

νεῖς»[47]. Εἶναι δέ οἱ αἱρετικοί, οἱ ψευδοδιδάσκαλοι καί οἱ Χριστιανοί πού προξενοῦν σκάνδαλα. Οἱ πρῶτοι πού φονεύουν τό σῶμα στεροῦν ἀπό τόν ἄνθρωπο τήν πρόσκαιρη ζωή. Ἐνῶ οἱ δεύτεροι στεροῦν ἀπό τήν ψυχή τήν αἰώνια ζωή.

Τό σκάνδαλο καί ἡ αἵρεση προξενοῦν, κατά τόν ἅγ. Νικόδημο καί τό κείμενο τῆς Ὀρθοδόξου Ὁμολογίας, ἕνα εἶδος πνευματικοῦ θανάτου. Δέν εἶναι τυχαῖος ὁ τονισμός τοῦ πνευματικοῦ θανάτου καί ἡ ἐπισήμανση τοῦ κινδύνου ἀπό τούς αἱρετικούς καί τούς ψευδοδιδασκάλους. Ἡ Ὀρθόδοξος Ὁμολογία γράφηκε, γιά νά ἀντιμετωπίσει συγκεκριμένες ποιμαντικές ἀνάγκες. Συντάχθηκε, γιά νά ἀναχαιτίσει τή δυτική προπαγάνδα πού εἶχε ἀναπτυχθεῖ στό χῶρο τῆς Ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς. Ἔτσι ἐξηγεῖται τό ὅτι προσδίδει μεγαλύτερη ἔμφαση στόν πνευματικό φόνο - θάνατο παρά στό σωματικό. Ἐκτός ἀπό τήν Ὀρθόδοξο Ὁμολογία καί τόν ἅγ. Νικόδημο κανείς σχεδόν ἄλλος συγγραφέας δέν ἀναφέρεται στό φόνο τῆς ψυχῆς.

Ὁ Θεόφιλος Καμπανίας ἑρμηνεύει τήν ἕκτη ἐντολή μέ νομικό πνεῦμα. Ἐπισημάνθηκε βέβαια καί σέ ἄλλο σημεῖο ἡ μεταφορά τοῦ νομικοῦ πνεύματος τῶν νομοκανόνων στή διδασκαλία του. Ἐδῶ ὅμως τό πνεῦμα αὐτό εἶναι πιό εὐδιάκριτο. Παραθέτουμε αὐτούσιο τό κείμενο. «Δέν εἶναι κανένα ἔθνος τό ὁποῖον νά μή φονεύῃ τούς φονεῖς, καί ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ οὕτω προστάζει ὁ Θεός, καί ἐν τῷ εὐαγγελίῳ ὁ Χριστός τό αὐτό προστάττει· 'ὁ σύρων μάχαιραν, ἐν μαχαίρα ἀποθανεῖται'»[48]. Ἡ παρερμηνεία πού γίνεται στήν περίπτωση αὐτή εἶναι προφανής. Τό εὐαγγελικό νόημα εἶναι τελείως διαφορετικό. Ἡ χρήση τῆς μάχαιρας δέ συμβιβάζεται μέ τό γενικότερο πνεῦμα τοῦ εὐαγγελίου[49]. Τά λόγια τοῦ Χριστοῦ[50] προφητεύουν τή συμπεριφορά καί τή διαφθορά τῶν Ἰουδαίων κατά τήν ἐπικείμενη σύλληψή του[51].

Στίς ἀλληλοεξαρτώμενες *Κατηχήσεις* ἡ ἕκτη ἐντολή ἀνα-

---

47. *Ὀρθόδοξος Ὁμολογία,* Ἰ. Καρμίρη, *ΔΣΜ,* τόμ. Β', σ.684.
48. *Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας,* σ.79.
49. *Ἰω.* 18,11.
50. *Ματθ.* 26,52.
51. Π. Τρεμπέλα, *Ὑπόμνημα εἰς τό Κατά Ματθαῖον Εὐαγγέλιον,* Ἀθῆναι [3]1979, σ.471.

πτύσσεται μέ τό γνωστό σχολαστικό τρόπο. Ὑπάρχουν κατάλογοι ἁμαρτωλῶν πού παραβαίνουν αὐτή τήν ἐντολή. Ἔτσι οἱ φονεῖς, οἱ συμβουλεύοντες ἤ συνεργοῦντες σέ φόνο, «οἱ βιάζοντες τόν πλησίον εἰς οἰνοποσίαν», εἶναι παραβάτες τῆς ἐντολῆς. Οἱ ἄδικοι κριτές, πού γιά διαφόρους λόγους καταδικάζουν τούς ἀθώους, θεωροῦνται φονεῖς. Ἀκόμη οἱ «βαρεῖς δεσπόται» πού φέρονται τυραννικά στούς δούλους καί στούς ὑπηκόους τους. Οἱ αὐτόχειρες, οἱ ριψοκίνδυνοι καί οἱ καταχρώμενοι τίς σαρκικές ἡδονές[52].

Τό ἴδιο σχολαστικό πνεῦμα ἀκολουθεῖται καί στά *Ἐξομολογητάρια*. Ὁ Νικηφόρος Πασχαλεύς[53] ἀναφέρεται σέ σαράντα περίπου περιπτώσεις πού μπορεῖ κανείς νά παραβεῖ τήν ἕκτη ἐντολή. Παραθέτουμε ἕνα μικρό δεῖγμα τῆς περιπτωσιολογίας στό παρακάτω κείμενο τοῦ Πασχαλέως. Ἁμαρτάνει κάποιος στήν ἐντολή «οὐ φονεύσεις», «ἀνίσως καί ἐπεθύμησε τόν θάνατον τινός, ἤ ἄλλο κακόν βαρύ καί ζημίαν, ἔτζη εἰς τό κορμί, ὡς ἄν καί εἰς τήν φήμην, καί τιμήν, ἤ εἰς τά καλά του (ὑπάρχοντά του). Ἔτζη σωματικά, ὡς ἄν καί πνευματικά»[54].

Ἀνάλογες ἐρωτήσεις συναντοῦμε καί στό *Ἐξομολογητάριο* τοῦ ἁγ. Νικοδήμου Ἁγιορείτου. Μέ λεπτομερεῖς ἐρωτήσεις «ἀνακρίνεται» ὁ ἐξομολογούμενος[55]. Ἀνάλογα μάλιστα μέ τά περιστατικά, τόν τρόπο, τόν τόπο καί τόν καιρό αὐξάνει ἤ λιγοστεύει τό βάρος τοῦ ἁμαρτήματος καί τοῦ ἐπιτιμίου[56]. Τήν ἀποκορύφωση ὅμως τοῦ νομικοῦ καί σχολαστικοῦ πνεύματος βρίσκουμε στό κείμενο τοῦ Δαμοδοῦ πού ἑρμηνεύει αὐτή τήν ἐντολή.

Ὁ Βικέντιος Δαμοδός συγκεντρώνει καί παρουσιάζει ὅλες τίς διδασκαλίες «τῶν θεολόγων» τῆς ἐποχῆς του, ὅπως καί τίς ἀπόψεις πού κυριαρχοῦσαν στήν κοινή γνώμη, τό ἐθιμικό δίκαιο καί τούς πολιτικούς νόμους γιά τό θέμα τοῦ φόνου. Ἡ ἐντολή «οὐ φονεύσεις» ἔχει μεγάλη σπουδαιότητα, γιατί εἶναι ἡ

52. Πλάτωνος Μόσχας, *Ὀρθόδοξος Διδασκαλία*, σ.201-202· Κ. Οἰκονόμου, *Κατήχησις*, ὅ.π., σ.107-108.
53. *Ἐξομολογητάριον*, σ.99-108.
54. *Ὅ.π.*, σ.99.
55. Σ. 106-107.
56. *Ἐξομολογητάριον*, σ.60.

πρώτη πού ἐπικυρώθηκε καί συμπληρώθηκε ἀπό τόν Ἰησοῦ Χριστό[57], παρατηρεῖ ὁ Δαμοδός[58]. Φόνος γι' αὐτόν εἶναι «ἡ ἄδικος τοῦ ἀνθρώπου ἀναίρεσις, πού ὅταν γίνεται μέ ἁμαρτίαν λέγεται φόνος ἑκούσιος»[59]. Μέ πέντε τρόπους μπορεῖ κανείς νά εἶναι ἀνθρωποκτόνος. Μέ τήν πράξη, τό πρόσταγμα, τή συμβουλή, τή συγχώρηση καί τή βοήθεια. Τή διευκρίνηση αὐτή θεωρεῖ ἀναγκαία ὁ Δαμοδός, γιά νά ἀντιδιαστείλει τή χριστιανική πίστη ἀπό τήν ἰουδαϊκή. Οἱ Ἰουδαῖοι νόμιζαν «ὅτι ἐτήρουν τήν ἐντολήν ταύτην, ἀνίσως καί δέν ἐμεταχειρίζοντο μόνον πρός τόν φόνον τήν ἐνέργειαν τῶν χειρῶν τους. Εἰς τούς Χριστιανούς ὅμως, ὄντας ἑρμηνευτής αὐτός ὁ Χριστός, ἔμαθον ὅτι τοῦτος ὁ νόμος εἶναι πνευματικός, ὁ ὁποῖος προστάζει ὄχι μόνον νά εἶναι καθαρά τά χέρια, ἄλλ' ἔτι καθαρά καί ἀνυπόκριτος αὐτή ἡ διάνοια»[60]. Ἡ συμμετοχή, ἡ συμβουλή καί ἡ βοήθεια σέ φόνο θεωροῦνται ἐξίσου κολάσιμες γιά τούς Χριστιανούς.

Ὁ Δαμοδός δέ στηρίζεται μόνο στό εὐαγγέλιο γιά νά ὑποστηρίξει τίς θέσεις του. Ἐπικαλεῖται ἀκόμη τό φυσικό δίκαιο, τό ἐθιμικό δίκαιο, ἀλλά καί τούς πολιτικούς νόμους. «Οἱ ἀνθρωποκτόνοι εἶναι φονευτές τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, καί ἑπομένως ἐχθροί τῆς φύσεως»[61]. Παράλληλα προσβάλλουν τή δικαιοσύνη τῆς πολιτείας καί τῆς κοινότητας ὅπου ζοῦν καί εἶναι μέλη. Κανείς δέν μπορεῖ νά φονεύει, χωρίς νά ἁμαρτάνει θανάσιμα.

Ὑπάρχουν ὅμως περιπτώσεις κατά τίς ὁποῖες ὁ φόνος δέν εἶναι θανάσιμη ἁμαρτία. Αὐτό συμβαίνει, ὅταν γίνεται γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς δικαιοσύνης ἀπό τούς ἡγεμόνες, τούς βασιλεῖς καί τούς ἀριστοκράτες. Ἡ «ἀφθεντική ἐξουσία» ἔχει τό δικαίωμα νά τιμωρεῖ τούς φταῖχτες καί νά διασώζει τούς ἀθώους. Τότε ὁ φόνος δέ συνιστᾶ παράβαση, ἀλλά ὑπακοή στήν ἐντολή τοῦ Θεοῦ[62]. Τίς ἀπόψεις αὐτές διευρύνει ἀργότερα ὁ

57. *Ματθ.* 5, 21.
58. *Περί τοῦ Δεκαλόγου,* φ.80.
59. *Περί τοῦ Δεκαλόγου,* φ.80v.
60. *Περί τοῦ Δεκαλόγου,* φ.81.
61. *Περί τοῦ Δεκαλόγου,* φ.81.
62. «Ὅθεν ἀνίσως καί οἱ ἐξουσιασταί δικαίως μεταχειρίζονται τό χρέος τοῦτο

Δημήτριος Βερναρδάκης[63]. Ὑποστηρίζει ὅτι ἡ πολιτική ἐξουσία ἔχει λάβει τό δικαίωμα ἀπό τό Θεό νά φονεύει. Αὐτό θεωρεῖται ἀναγκαῖο, γιά νά ἀποδίδεται ἡ δικαιοσύνη, νά τιμωροῦνται οἱ κακοῦργοι καί νά προστατεύεται ἡ κοινωνία ἀπό τούς ἔξωθεν ἐχθρούς. Ἡ κοσμική ἐξουσία μπορεῖ λοιπόν νά χρησιμοποιεῖ τό φόνο, γιά τήν εὐταξία καί τό κοινό καλό. Μόνο σέ μιά περίπτωση μπορεῖ ὁ ὁποιοσδήποτε πολίτης νά φονεύσει γιά τήν κοινή ὠφέλεια· ὅταν ἡ πολιτεία διοικεῖται ἀπό κάποιον τύραννο, «τόν ὁποῖον δέν ἠμποροῦν κατ' ἄλλον τρόπον οἱ χωραῖται νά διώξουν, καί νά ἀφανίσουν παρά μέ τόν φόνον»[64]. Τύραννος βέβαια εἶναι ἐκεῖνος πού τυραννικῶς συλλαμβάνει τήν ἀριστοκρατίαν καί ἐκεῖνος πού «τυραννικῶς πολιτεύεται κατά τῶν ὑποταγμένων».

Μέ τό φόνο συνδέεται καί ἡ ἄμβλωση. Ἔτσι ὁ ἅγ. Νικόδημος Ἁγιορείτης μέ ἀφορμή τήν ἕκτη ἐντολή ἐρωτᾶ τόν ἐξομολογούμενο: «Μήπως ἔδωκες βότανα εἰς γυναῖκα ἐγγαστρωμένην, διά νά ἀποβάλλῃ τό παιδί; ἤ διά νά μή κάμνῃ ὁλότελα παιδία; ἤ μήπως ἔβαλες ἄλλον, καί τά ἔδωσεν;»[65] Ὁ Βικέντιος Δαμοδός θεωρεῖ ὡς φόνο τήν ἑκούσια ἄμβλωση. Ἀσχολεῖται ὅμως μέ τήν ἄμβλωση, πού γίνεται προκειμένου νά σωθεῖ ἡ ζωή τῆς γυναίκας. Γιά τό θέμα αὐτό ὑπῆρχαν δύο κυρίως ἀπόψεις. Κατά τήν πρώτη ἄποψη ἡ ἄμβλωση μπορεῖ νά γίνει μόνο πρίν ἀπό τήν ἐμψύχωση τοῦ ἐμβρύου[66]. Διαφωνία ὅμως ὑπῆρχε καί

ὄχι μόνον δέν γίνονται πταίσται ἀναιρέσεως, ἀμή μάλιστα ὑπακούουσιν εἰς τοῦτον τόν θεῖον νόμον μέ τόν ὁποῖον κωλύεται ὁ φόνος... Τό φονεύειν λοιπόν ἐκ δικαιοσύνης δέν εἶναι ἁμαρτία, ἀμή μάλιστα εἶναι πρᾶξις δικαιοσύνης καί μισθοῦ». *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, ὅ.π. φ. 83v.

63. *Ἱερά Κατήχησις*, σ.231.

64. Βικεντίου Δαμοδοῦ, *ὅ.π.*, φ.83.

65. *Ἐξομολογητάριον*, σ.106-107. Πρβλ. Καί τόν κανόνα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ. «Τάς φθειρούσας τά ἔμβρυα κατ' ἐπιτήδευσιν, καί τάς διδούσας καί τάς λαμβανούσας φάρμακα, ὥστε ἀμβλωθρίσαι, καί ἄκρα τά βρέφη ἐκπεσεῖν, ἡμεῖς μέν μέχρι τῶν πέντε, ἤ καί τριῶν ἐτῶν, τό πλεῖον οἰκονομεῖσθαι, ταύτας ὁριζόμεθα». *Ὅ.π.*, σ.133.

66. «Τινές λέγουσιν, ὅτι ἠμπορεῖ ὁ ἰατρός νά δώσῃ τό φάρμακον εἰς τήν γυναῖκα, ὁποῦ νά εἶναι ἔγγυος, καί νά δοκιμάζῃ τόν κίνδυνον τοῦ θανάτου, ἠμπορεῖ λέγω, νά τῆς δώσῃ τό φάρμακον πρός τῆς ἐμψυχώσεως τῆς γονῆς διά νά κάμῃ ἀμβλωτρίδιον, ἤτοι ἀπόδαρμα, ἀνίσως καί τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖον διά νά τήν διαφυλάξῃ ἀπό τόν κίνδυνον τοῦ θανάτου· καί ὄχι μετά τήν ἐμψύχωσιν τῆς γονῆς». *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.89.

ὡς πρός τό θέμα τῆς «ἐμψυχώσεως» τοῦ ἐμβρύου. Ὁ Δαμοδός ἐπικαλούμενος παλαιότερες παραδόσεις σημειώνει ὅτι τά ἀρσενικά βρέφη δέχονται τή «νοητική ψυχή» στό διάστημα τῶν σαράντα ἡμερῶν τῆς συλλήψεως, ἐνῶ τά θηλυκά στό διάστημα τῶν ὀγδόντα ἡμερῶν[67].

Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι στήν ὀρθόδοξη παράδοση ἐπικρατεῖ ἡ θέση γιά τήν ἐξαρχῆς ὕπαρξη ψυχῆς καί σώματος[68]. Ἐξάλλου ἡ διάκριση μεταξύ «ἐξεικονισμένου» καί «μή ἐξεικονισμένου» ἐμβρύου δέν ἔγινε ἀποδεκτή ἀπό τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας[69]. Τή διάκριση αὐτή πού στηρίζεται στήν Π. Διαθήκη[70] συναντοῦμε στό Θεοδώρητο Κύρου[71]. Κατά τήν Τουρκοκρατία ἡ ἄποψη αὐτή διασώζεται στήν Ὀρθόδοξη Ὁμολογία τοῦ Π. Μογίλα[72].

Ὁ Δαμοδός ἐπηρεάζεται ὄχι μόνο ἀπό τήν Ὀρθόδοξη Ὁμολογία, ἀλλά καί ἀπό τήν Ἀριστοτελική φιλοσοφία[72α] πού ἀπαντᾶ καί στή δυτική θεολογική σκέψη. Παραθέτει τίς κυριό-

---

67. «Εἶναι τέλος κοινή γνώμη, ὅτι ἀνίσως καί τό γέννημα εἶναι ἀρσενικόν, τοῦ χαρίζεται ἡ νοητική ψυχή εἰς τό διάστημα τεσσαράκοντα ἡμερῶν, καί ἀνίσως καί εἶναι θηλυκόν, τοῦ δίδεται εἰς τό διάστημα τῶν ὀγδοήκοντα ἡμερῶν. Τινές λέγουσιν ὅτι συμβαίνει τοῦτο ταχύτερον, ἢ βραδύτερον κατά τήν θερμοτέραν, ἢ ψυχροτέραν φύσιν τῆς μητρός. Τινές πάλιν λέγουσι, ὅτι δέν φαίνεται τόσον ὁ λόγος τῆς διαφορᾶς μεταξύ ἀρσενικοῦ, καί τοῦ θηλυκοῦ, καί νομίζουσι ὅτι ἀμφοτέρων ἡ γονή ἐμψυχοῦται, ὅταν τελείως ἐσχηματίσθη καί ἐμορφώθη. Τινές τελευταῖον γράφουσιν, ὅτι τελειώνεται ἡ μόρφωσις τοῦ ἀρσενικοῦ διά τριάκοντα ἡμέρας, καί διά τεσσαράκοντα τοῦ θηλυκοῦ». *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ. 89v-90.
68. «Ἅμα δέ τό σῶμα, καί ἡ ψυχή πέπλασται· οὔ τό μέν πρότερον, τό δέ ὕστερον, κατά τά Ὠριγένους ληρήματα». Ἰω. Δαμασκηνοῦ, *Ἔκδοσις ἀκριβής τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, 2, 12, PG 94, 221A.
69. Μ. Βασιλείου, *Ἀμφιλοχίῳ περί κανόνων* 2, Ἐπιστολή 188, PG 32, 672A.
70. *Ἔξοδ.* 21, 22-25.
71. «Τί ἐστιν ἐξεικονισμένον; Φασί τοῦ σώματος ἐν τῇ μήτρᾳ τελείου διαπλασθέντος, τότε ἐμψυχοῦσθαι τό ἔμβρυον. Καί γάρ τοῦ Ἀδάμ τό σῶμα πρότερον ὁ ποιητής διαπλάσας τότε ἐνεφύσησε τήν ψυχήν». *Εἰς τήν Ἔξοδον*, 48, PG 80, 272D-273A.
72. «Καί δίδεται ἀπό τόν Θεόν ἡ ψυχή, ἀφ' οὗ ὀργανισθῆ τό κορμί καί γένῃ ἐπιτήδειον εἰς τήν ὑποδοχήν της· καί ὅταν δίδοται εἰς αὐτό χύνεται εἰς ὅλον τό κορμί, ὡς ἄν τό πῦρ εἰς τό ἀναμμένον σίδερον, μά μέ πλέον ἐξαίρετον λόγον εὑρίσκεται εἰς τήν κεφαλήν καί εἰς τήν καρδίαν», ἔκδ. Ἰω. Καρμίρη, *Τά Δογματικά καί Συμβολικά Μνημεῖα*, τόμ. 2, Graz-Austria ^{2}1968, σ.608.

72α. Ἀριστοτέλους, *Ἱστορία τῶν ζώων*, Δ, 4.

τερες ἀπόψεις γιά τό χρόνο ἐμψυχώσεως τοῦ ἐμβρύου, χωρίς νά διατυπώνει δική του θέση. Στόχος του ἐξάλλου δέν εἶναι νά λύσει τό δύσκολο αὐτό πρόβλημα, ἀλλά νά ἐπισημάνει τή σχέση τῆς ἄμβλωσης μέ τό φόνο. Ἔτσι ἐξαντλεῖ τή διαπραγμάτευση τοῦ «κωλυτικοῦ μέρους» τῆς ἕκτης ἐντολῆς.

Ὑπάρχει ὅμως καί τό «προστακτικόν» μέρος. Αὐτό ὑπαγορεύει, τί πρέπει νά πράττει ὁ Χριστιανός. Ἡ ἕκτη ἐντολή δέν ἀπαγορεύει μόνο τό φόνο, ἀλλά καί ἀπαιτεῖ τήν ἄσκηση τῆς εἰρήνης καί τῆς ἀγάπης πρός ὅλους. Ἡ τέλεια ἀγάπη ἀγκαλιάζει καί τούς ἐχθρούς. Σ' αὐτήν ὅμως φτάνει ὁ πιστός μέ μεγάλη ἄσκηση καί ὑπομονή. Εἰδικότερα ὁ Δαμοδός προτείνει: α) Τήν ἀποδοχή τῶν θλίψεων τῆς ζωῆς, ἀφοῦ ὁ Θεός «μαστυγεῖ τά τέκνα του κατά τρεῖς ὁμοῦ τρόπους· καί ὡς κριτής, καί ὡς πατήρ, καί ὡς ἰατρός»[73]. β) Τήν ὑπομονή κατά τό παράδειγμα τοῦ Ἰώβ. γ) Τήν καταστολή τοῦ θυμοῦ καί τοῦ μίσους. Σ' αὐτό βοηθοῦν, τό παράδειγμα τοῦ Κυρίου, ἡ μνήμη τοῦ θανάτου, τῆς κρίσης, τῆς κόλασης καί τοῦ παραδείσου[74].

Ἀπό μέρους λοιπόν τῆς Ἐκκλησίας καταδικάζονται ὄχι μόνο ὁ φόνος, ἀλλά καί οἱ αἰτίες πού τόν προκάλοῦν. Ἡ ὀργή, ὁ θυμός, τό μίσος, ἡ ἔχθρα καί καθετί πού διαταράσσει τίς διαπροσωπικές σχέσεις. Ὡστόσο ἡ Ἐκκλησία τήρησε ἀνεκτική στάση ἀπέναντι στούς φόνους πού γίνονται στούς πολέμους[75]. Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ κοσμική ἐξουσία μπορεῖ νά φονεύει γιά λόγους εὐταξίας καί δικαιοσύνης δέ μπορεῖ νά γίνει ἄκριτα ἀποδεκτή ἀπό τούς Χριστιανούς. Ἄλλωστε εἶναι δύσκολο νά προσδιοριστεῖ ἀντικειμενικά, ποιός πράγματι εἶναι ὁ ἔνοχος. Συχνά ἡ

73. *Περί τοῦ Δεκαλόγου,* φ. 92ν.
74. *Περί τοῦ Δεκαλόγου,* φ. 94.
75. Δέν ἐπέτρεπε ὅμως τή μετοχή στό μυστήριο τῆς θείας Εὐχαριστίας στούς στρατιῶτες πού βρίσκονταν συνεχῶς σέ πόλεμο. Ὁ ἅγ. Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης σχολιάζοντας τόν 13ο κανόνα τοῦ Μ. Βασιλείου, πού ἀποκλείει τρία χρόνια ἀπό τή θ. Κοινωνία τούς πολεμιστές γράφει: «Εἰ δέ καί ὁ Ζωναρᾶς λέγοι, ὅτι ἡ συμβουλή αὕτη τοῦ Ἁγίου, μᾶλλον δέ ὁ κανών, βαρεῖα φαίνεται καί φορτική, μέ τό νά μή δύνανται πώποτε νά καταπαύσουν τρεῖς χρόνους καί ἀκολούθως νά μεταλάβουν, οἱ εἰς συνεχεῖς καί ἀλλεπαλλήλους πολέμους εὑρισκόμενοι στρατιῶται Χριστιανοί, τοῦτο καί ἡμεῖς συνομολογοῦμεν· ὥστε, ἐν ὅσῳ οἱ στρατιῶται πολεμοῦν, μεταλαβεῖν οὐ δύνανται, ἀλλά μετά τήν τριετῆ τοῦ πολέμου κατάπαυσιν». *Πηδάλιον,* σ.600.

Πολιτεία ἤ γενικότερα ἡ κοινωνία δέν εἶναι ἀμέτοχη τῆς εὐθύνης πού καταλογίζει στόν ἔνοχο θανάτου.

3. «Οὐ μοιχεύσεις».

Ἡ ἕβδομη ἐντολή τοῦ Δεκαλόγου καταδικάζει τή μοιχεία. Ὁ Χριστός ἐπαναλαμβάνοντας τήν ἐντολή αὐτή δέν ἐμμένει στήν πράξη τῆς μοιχείας, ἀλλά προχωρεῖ περισσότερο. Καταδικάζει τή ρίζα τοῦ κακοῦ, τή μοχθηρή ἐπιθυμία[76]. Τό ἴδιο πνεῦμα κατευθύνει καί τήν πατερική παράδοση. Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐξαίρουν τήν καθαρότητα τοῦ νοῦ ἀπό τούς πονηρούς λογισμούς. Ἐκεῖ βρίσκεται ἡ ρίζα τῆς μοιχείας[77].

Οἱ ἔννοιες μοιχεία καί πορνεία παρουσιάζονται στήν Κ. Διαθήκη, ἀλλά καί εὐρύτερα στήν πατερική γραμματεία ὡς συνώνυμες. Ἐνδεικτικά σημειώνουμε τίς ἑξῆς περιπτώσεις: Ὁ Χριστός ἐπιτρέπει τό χωρισμό τοῦ ζεύγους σέ περίπτωση «πορνείας»[78]. Ἐξάλλου ἡ ἐντολή τοῦ Δεκαλόγου, «οὐ μοιχεύσεις», ἀποδίδεται ἀπό τόν ἅγ. Γρηγόριο Παλαμᾶ μέ τόν ὅρο «οὐ πορνεύσεις»[79]. Ὑπῆρχε ὅμως καί κάποια διαφοροποίηση τῶν ὅρων μοιχεία καί πορνεία. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι, γι' αὐτούς πού ἐξετάζουν τούς βαθύτερους λογισμούς τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ἔννοιες πορνεία καί μοιχεία δέ διαφέρουν. Οἱ Πατέρες ὅμως δέχονται κάποια διάκριση γιά τούς ἀσθενέστερους Χριστιανούς: «Πορνείαν μέν εἶναι καί λέγεσθαι, τήν χωρίς ἀδικίας ἑτέρου γινομένην τισί τῆς ἐπιθυμίας ἐκπλήρωσιν· μοιχείαν δέ, τήν ἐπιβουλήν τε καί ἀδικίαν τοῦ ἀλλοτρίου»[80]. Ἡ μοιχεία δηλαδή συνοδεύεται καί ἀπό τό ἁμάρτημα τῆς ἀδικίας σέ βάρος τοῦ ἑνός ἐκ τῶν συζύγων.

---

76. *Ματθ.* 5,28.
77. «Καί συνεθίσῃς μή περιέργως τῷ κάλλει τῶν προσώπων ἐνορᾶν. Ὁ γάρ ἐμβλέψας γυναικί, πρός τό ἐπιθυμῆσαι αὐτήν, ἤδη ἐμοίχευσεν αὐτήν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ'». Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Δεκάλογος τῆς κατά Χριστόν Νομοθεσίας*, PG 150, 1097D· πρβλ. *Ματθ.* 5, 28.
78. *Ματθ.* 5,32· πρβλ. καί 19,9.
79. *Δεκάλογος τῆς Κατά Χριστόν Νομοθεσίας*, PG 150, 1097A.
80. Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐπιστολή Κανονική πρός Λητόϊον Ἐπίσκοπον Μελιτινῆς*, PG 45, 228C.

Ἡ διαφοροποίηση τῆς μοιχείας ἀπό τήν πορνεία εἶχε ἰδιαίτερη σπουδαιότητα γιά τίς νομικές κυρώσεις, πού προέβλεπε γιά τή μοιχεία τό ρωμαϊκό δίκαιο. Κατά τό ρωμαϊκό δίκαιο, πού ἴσχυε καί τήν ἐποχή τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ἄνδρας χαρακτηριζόταν μοιχός, μόνο ὅταν εἶχε σχέση μέ ἔγγαμη γυναίκα. Ἐνῶ ἡ γυναίκα θεωροῦνταν μοιχαλίδα σέ κάθε περίπτωση πού παρέβαινε τή συζυγική πίστη. Ἀλλά οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἀπέκρουσαν τή διάκριση αὐτή ὡς ἄδικη[81].

Οἱ ἐσφαλμένες ὅμως θέσεις πού κατέκριναν καί κατεδίκασαν οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐμφανίζονται σέ Νομοκάνονες κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας[82]. Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης γράφει ὅτι ἐπικρατεῖ συνήθεια τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ἄνδρας νά χωρίζει τή γυναίκα, ὅταν μοιχεύεται, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ γυναίκα νά μή χωρίζει τόν ἄνδρα της[83]. Ὁ ἅγ. Νικόδημος δέν ἀγνοεῖ τή διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Παραθέτει μάλιστα καί τά κείμενά τους μεταγλωττισμένα. Ἔχει ὑπόψη ὅμως τούς νομοκάνονες, οἱ ὁποῖοι βοήθησαν στή δημιουργία καί καλλιέργεια νομικοῦ πνεύματος στό χῶρο τῆς Ἐκκλησίας.

---

81. «Καί γυνή μέν κακῶς βουλευσαμένη περί κοίτην ἀνδρός μοιχᾶται, καί πικρά ἐντεῦθεν τά τῶν νόμων ἐπιτίμια· ἀνήρ δέ καταπορνεύων γυναικός, ἀνεύθυνος; Οὐ δέχομαι ταύτην τήν νομοθεσίαν, οὐκ ἐπαινῶ τήν συνήθειαν. Ἄνδρες ἦσαν οἱ νομοθετοῦντες, διά τοῦτο κατά γυναικῶν ἡ νομοθεσία». Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος 37*, 6, PG 36, 289AB· πρβλ. Ἰω. Χρυσοστόμου, *Εἰς τό «διά δέ τάς πορνείας»*, 4, PG 51, 213-215.
82. «Γυνή, τόν ἴδιον ἄνδρα μοιχείας ἐγκλήματι, προσδέχεται. Ἀνήρ δέ τήν ἑαυτοῦ γυναῖκα οὐ παραδέξεται, μοιχευομένην· ὅτι ὁ ἀνήρ μοιχεύσας, οὐδόλως περί τῆς συνεύνου ἐπιβουλεύεται· γυνή δέ μοιχευθεῖσα, ἕτοιμος ὑπάρχει τόν ὁμόζυγον αὐτῆς παραδοῦναι εἰς θάνατον· ὅ μύριαι γυναῖκες εἰργάσαντο». Μ. Μαλαξοῦ, *Νομοκάνων* κεφ. ΦΖ', ἐκδ. Δ. Γκίνη - Ν. Πανταζόπουλου, στό «Νόμος», 1(1982) *Ε.Ε.Ν.Σ.Ν.Ο.Ε.*, Θεσσαλονίκη 1985, σ.334. Στήν πράξη ὅμως συνέβαινε ἀκριβῶς τό ἀντίθετο. Ὁ ἄνδρας σκότωνε τή σύζυγό του, τήν ἀδελφή του, ἤ τήν κόρη του σέ περίπτωση πού κάποια ἀπό αὐτές ἔπεφτε στήν ἁμαρτία τῆς πορνείας ἤ τῆς μοιχείας. Ὁ ἅγ. Νικόδημος καταδικάζει ἔντονα αὐτή τή συνήθεια καί γράφει: «Ὅθεν κάκιστα ποιοῦσιν οἱ θανατώνοντες ἤ τάς γυναῖκας αὐτῶν, ἤ τάς ἀδελφάς, ἤ θυγατέρας καί συγγενίδας, ἐπειδή ἐπορνεύθησαν καί ἐμοιχεύθησαν». *Πηδάλιον*, σ.62.
83. *Πηδάλιον*, σ.59.

Ἄς δοῦμε ὅμως, ἀναλυτικά, πῶς ἑρμηνεύουν τήν ἕβδομη ἐντολή οἱ συγγραφεῖς τῆς Τουρκοκρατίας. Στό κείμενο τῆς *Ὀρθοδόξου Ὁμολογίας,* γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στήν πνευματική καί τή σαρκική μοιχεία. Πνευματική μοιχεία εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς ὀρθόδοξης πίστης καί ἡ προσχώρηση σέ διάφορες αἱρέσεις. Καί στήν Π. Διαθήκη ἡ ἄρνηση τοῦ Θεοῦ καί ἡ προσχώρηση στά εἴδωλα χαρακτηρίζεται ὡς μοιχεία καί στιγματίζεται ἔντονα ἀπό τούς προφῆτες[84]. Ὁ Χριστός προβάλλει τήν εἰκόνα τῆς μοιχαλίδας, γιά νά ἐκφράσει τήν ἀπιστία τοῦ λαοῦ καί τήν ἀπομάκρυνσή του ἀπό τό θέλημα τοῦ Θεοῦ[85]. Ἡ *Ὀρθόδοξος Ὁμολογία* γράφηκε, ὅπως καί ἀλλοῦ τονίσθηκε, γιά νά ἀντιμετωπίσει συγκεκριμένες ποιμαντικές ἀνάγκες. Νά προφυλάξει τό ὀρθόδοξο πλήρωμα ἀπό τίς δυτικές ἱεραποστολές τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν καί τῶν Προτεσταντῶν. Στόχευε λοιπόν ὁ ἱ. σ. στήν εὐαισθητοποίηση τῶν Χριστιανῶν γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν αἱρέσεων. Ὅπως ἡ σαρκική μοιχεία θεωρεῖται μεγάλο ἁμάρτημα, ἔτσι καί ἡ πνευματική μοιχεία. Ἀνάλογη ἄποψη διατυπώνει καί ὁ ἅγ. Νικόδημος Ἁγιορείτης. Σφάλλουν στήν ἕβδομη ἐντολή, «ἐκεῖνοι, ὁποῦ πίπτουν εἰς πνευματικήν μοιχείαν, ἤτοι εἰς αἵρεσιν καί κακοδοξίαν»[86]. Ὁ Βικέντιος Δαμοδός ὑπομνηματίζει τήν ἐντολή σέ δύο μέρη. Στό «κωλυτικόν» καί τό «προστακτικόν» μέρος. Στό πρῶτο ἀναπτύσσεται μέ κάθε λεπτομέρεια τί ἀπαγορεύει ἡ ἕβδομη ἐντολή, ἐνῶ στό δεύτερο τί προστάζει. Ἡ διδασκαλία τῆς ἐντολῆς «οὐ μοιχεύσεις» γίνεται κυρίως στήν ἐξομολόγηση, λέει ὁ Δαμοδός[87], παρά στό κήρυγμα. Χρειάζεται σύνεση, μετριότητα καί «κρύφια λόγια». Ἡ εὐγλωττία πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά τή διδασκαλία τῶν ἄλλων ἐντολῶν τοῦ Δεκαλόγου, δέν ἔχει θέση ἐδῶ. Γιά τό Β. Δαμοδό «ἁπλῆ πορνεία» εἶναι ἡ συνουσία ἐλεύθερου ἄνδρα καί ἐλεύθερης γυναίκας[88]. Τό ρῆμα «πορνεύειν» ἐκφράζει κυρίως τή

84. *Ὡσ.* 2,7· 4,10· *Ἱερ.* 5,7· 13,27· *Ἡσ.* 57,3.
85. *Ματθ.* 12,39· 16,4· *Μάρκ.* 8,38.
86. *Ἐξομολογητάριον,* σ.27.
87. «Διότι ὁ σκοπός τῆς ἐντολῆς, καί τῆς ἡμετέρας διηγήσεως εἶναι, νά φανερωθῇ μόνον διά ὠφέλειαν πάντων, καί μάλιστα τῶν πνευματικῶν τό βαρύ τῆς ἁμαρτίας, καί τῶν ἁμαρτιῶν ἡ διαφορά, διά νά γίνεται καθώς πρέπει ἡ κρίσις εἰς τό βῆμα τῆς ἐξομολογήσεως». *Περί τοῦ Δεκαλόγου,* φ.98.
88. «Ἁπλῆ πορνεία λοιπόν εἶναι ἡ συνουσία ἐλευθέρου ἀνδρός μετά ἐλευθέ-

συνουσία πού γίνεται μέ πόρνες[89]. Ἐνῶ τό «μοιχεύειν» σημαίνει «τή διαστροφή τῆς πιστότητας τοῦ συνοικεσίου»[90] καί τήν «ὕβριν τῆς νομίμου κοίτης»[91]. Ἡ μοιχεία παρουσιάζεται μέ τρεῖς μορφές[92]. Στό πρῶτο λοιπόν μέρος, τό «κωλυτικόν», ὁ Δαμοδός ἐξετάζει μέ σχολαστικότητα τά εἴδη τῆς μοιχείας καί κάθε ἀσελγείας. Κατακλείει, μέ τό δεύτερο μέρος, τή διαπραγμάτευση τῆς ἐντολῆς, στό ὁποῖο ἀναφέρει «τί προστάσσει ὁ νόμος»[93]. Ὅπως κάθε ἐντολή, ἔτσι καί ἡ ἕβδομη, ἔχει γιά τό Δαμοδό τήν ἔννοια τοῦ νόμου. Οἱ πιστοί καλοῦνται νά ὑπακούσουν σ' αὐτόν, γιά νά ἀπολαύσουν ἐγκόσμια καί οὐράνια ἀγαθά. Ἂν τόν παραβοῦν, ἀπειλοῦνται μέ τιμωρίες. Τό νομικό αὐτό πνεῦμα διαπότισε τή διδασκαλία ὄχι μόνο τοῦ Δαμοδοῦ, ἀλλά καί πολλῶν ἄλλων συγγραφέων τῆς Τουρκοκρατίας. Στά πλαίσια αὐτά ὁ Πλάτων Μόσχας ἐξετάζει τί ἀπαγορεύει ἡ ἕβδομη ἐντολή[94], ἀλλά καί ποιοί εἶναι οἱ παραβάτες της. Παρουσιάζεται δηλαδή ἕνας κατάλογος πολλῶν ἐπί μέρους ἁμαρτιῶν, τίς ὁποῖες πρέπει νά ἀποφεύγουν οἱ Χριστιανοί. Τόν Πλάτωνα ἀκολουθοῦν οἱ περισσότεροι συγγραφεῖς τῶν Χριστιανικῶν Κατηχήσεων κατά τούς μεταγενέστερους χρόνους.

Ὑπάρχουν βέβαια καί ἐξαιρέσεις πού προέρχονται ἀπό τή μοναχική κυρίως παράδοση. Ἔτσι ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης δέν προβαίνει σέ ἐκτενή ἀνάλυση τῆς ἐντολῆς «οὐ μοιχεύσεις», οὔτε ἀναφέρεται στή μοιχεία, ἀλλά προχωρεῖ στή γενεσιουργό αἰτία της, τή «μοχθηρή ἐπιθυμία τῆς σαρκός». Εἶναι ὅ-

---

ρας γυναικός. Ἐλεύθερον ἄνδρα νόησον τόν ἁπλοῦν ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος δηλαδή οὔτε ἔχει σύζευξιν μέ γυναῖκα, οὔτε εἶναι κληρικός, οὔτε καλόγηρος, οὔτε ἔχει εὐχήν, ἤτοι τάσσιμον σωφροσύνης καί παρθενίας, ἀλλ' εἶναι ἁπλοῦς ἄνθρωπος. Τό αὐτό πάλιν νόησον καί διά τήν γυναῖκα, ἤγουν ἐλευθέρα λέγεται ἐκείνη, ἡ ὁποία οὔτε ἔχει σύζευξιν μέ ἄνδρα, οὔτε εἶναι μονάστρια, οὔτε ἔχει εὐχήν παρθενίας, καί ὁποῦ ἤδη ἔχασε τήν παρθενίαν». *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ. 96.

89. *Ὅ.π.*, φ.93v.
90. *Ὅ.π.*, φ.97.
91. *Ὅ.π.*, φ.93.
92. «Ἡ πρώτη εἶναι τοῦ συζευχθέντος μέ ἀπολελυμένην· ἡ δευτέρα τῆς συζευχθείσης μέ ἀπολελυμένον· ἡ τρίτη τῆς συζευχθείσης μέ συζευχθέντα, καί ἀνάπαλιν». Β. Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.97.
93. *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.102.
94. *Ὀρθόδοξος Διδασκαλία*, Ἀθῆναι [3]1836, σ.204 κ.ἑ.· πρβλ. Κων/νου Οἰκονόμου, *Κατήχησις*, ὅ.π., σ.110-111.

μως ἀξιοπρόσεκτο ὅτι συνδέει τήν ἐπιθυμία τῆς σαρκός μέ τήν ἐπιθυμία τῶν χρημάτων, τῶν κτημάτων καί τῆς κοσμικῆς δόξας. «Ἡ δέ ἕκτη (ἀκολουθεῖ στό χωρισμό τή δυτική παράδοση) φέρεται κατά τῆς μοχθηρᾶς ἐπιθυμίας· ἔστι δέ τετραπλῆ, σαρκός, χρημάτων, κτημάτων, δόξης κενῆς· καί ἁπλῶς τῆς κατ' αἴσθησιν ἡδονῆς»[95]. Ὁ Νεόφυτος ὡς ἁγιορείτης μοναχός, ἀκολουθεῖ τήν ὀρθόδοξη νηπτική παράδοση, ἡ ὁποία ἀνάγει τά πάθη αὐτά στή φιλαυτία. Ἔτσι ἡ ἕβδομη ἐντολή δέν ἀναφέρεται μόνο στή μοιχεία, ἀλλά σέ κάθε μοχθηρή ἐπιθυμία, πού πηγάζει ἀπό τή φιλαυτία[96]. Ὁ Νεόφυτος συνδέει τήν ἕβδομη ἐντολή μέ τή δέκατη πού ἀναφέρεται σέ κάθε εἶδος ἀθέμιτης ἐπιθυμίας.

Στήν ἴδια γραμμή ὑπάρχουν καί ἄλλα κείμενα πού προέρχονται ἀπό τή μοναχική παράδοση. Γιά τό Δ. Στουδίτη ἡ ἕβδομη ἐντολή δέν ἀναφέρεται στήν πράξη, ἀλλά στήν ἐπιθυμία τῆς μοιχείας. Ὁ ἱ. συγγραφέας στηριζόμενος στή διδασκαλία τοῦ εὐαγγελίου ἐπισημαίνει ὅτι, ἐκεῖνος πού ἐπιθυμεῖ κάθε ἄλλη γυναίκα ἐκτός ἀπό «τήν ἰδικήν του, εἶναι καί πόρνος καί μοιχός»[97]. Ὁ μετεωρισμός τοῦ νοῦ καί ἡ παράχρηση τῶν αἰσθήσεων ὁδηγοῦν στήν πονηρή ἐπιθυμία πού εἶναι ἡ ρίζα τῆς μοιχείας. Γιά τήν ἀποφυγή τῆς μοιχείας καί κάθε εἴδους ἀσέλγειας χρειάζονται ποικίλα φάρμακα πού εἶναι δύο εἰδῶν: ἐκεῖνα πού ἀναφέρονται στό «στοχασμό» καί ἐκεῖνα πού ἀναφέρονται στήν «πράξη». Στά πρῶτα περιλαμβάνονται: Ἡ μνήμη τοῦ θανάτου[98], ὁ στοχασμός τῆς ἀπώλειας τῆς βασιλείας τοῦ

95. *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ. 1811. Ἀνάλογη εἶναι καί ἡ διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Τά πάθη δέν εἶναι ἀνεξάρτητα. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχει μιά αἰτιώδης σχέση. Βλ. Ἀνέστη Γ. Κεσελόπουλου, *Πάθη καί ἀρετές στή διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ*, Θεσσαλονίκη 1982, σ.34 κ.ἑ.· πρβλ. Γ. Ἰ. Μαντζαρίδη, «Ἡ περί θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ», *Παλαμικά*, Θεσσαλονίκη 1972, σ.220.

96. Ὁ ἅγ. Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής ἀναφέρει ὅτι ἀπό τή φιλαυτία γεννιοῦνται οἱ λογισμοί τῆς γαστριμαργίας, τῆς φιλαργυρίας καί τῆς κενοδοξίας. *Περί διαφόρων πονηρῶν λογισμῶν* 1, PG 79, 1201AB. Ἀπό τούς τρεῖς ὅμως αὐτούς λογισμούς ἐκπηγάζουν οἱ λογισμοί τῆς πορνείας, τῆς πλεονεξίας καί τῆς ὑπερηφανείας ἀντίστοιχα. Βλ. περισσότερα Γ. Ἰ. Μαντζαρίδη, *Ὀρθόδοξη πνευματική ζωή*, Θεσσαλονίκη 1986, σ.104 κ.ἑ.

97. *Λόγος πεζῇ φράσει εἰς τόν Δεκάλογον τοῦ Μωϋσέως*, ὅ.π., σ.289.

98. «Ὅταν σοῦ βάλῃ ὁ διάβολος τοιοῦτον λογισμόν, ἐνθυμήσου τήν κόλασιν·

Θεοῦ[99], ὁ στοχασμός τῆς αἰσχύνης καί τῆς αἰσχρότητας τῆς πράξεως, τό παράδειγμα τῆς πτώσεως τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τῆς Π. Διαθήκης, Δαβίδ καί Σολομώντα[100].

Τά φάρμακα θεραπείας τοῦ πάθους τῆς μοιχείας, πού ἀναφέρονται στήν «πράξη», εἶναι: Ἡ ἀποχή ἀπό τήν ἀπραγμοσύνη, τήν κραιπάλη καί τή μέθη, ἡ «φυλακή τῶν αἰσθήσεων» καί εἰδικότερα τῶν ὀφθαλμῶν. Τά δραστικότερα ὅμως φάρμακα πού καταβάλλουν τίς ἐπιθυμίες τῶν αἰσθήσεων εἶναι ἡ συχνή ἐξομολόγηση καί ἡ μετοχή στή θεία Εὐχαριστία. Καί ἀκόμη ἡ δουλαγωγία τοῦ σώματος καί ἡ νηστεία[101].

Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ ὑποποιασμός καί ἡ δουλαγωγία τοῦ σώματος στήν ὀρθόδοξη παράδοση δέν ἔχουν τήν ἔννοια τῆς τιμωρίας. Οἱ σωματικοί κόποι καί οἱ ἀγῶνες ἀποσκοποῦν στή συντριβή τῆς καρδιᾶς καί τήν ἀπομάκρυνση τῆς κακίας. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος γίνεται δεκτικός τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ. Ἀντίθετα οἱ ὑπερβολικές ἀνέσεις καί ἡ τρυφηλή ζωή ὁδηγοῦν στή σκληρότητα, τήν πώρωση καί τήν ἀναλγησία[102].

4. «Οὐ κλέψεις»

Ὡς κλοπή ὁρίζεται «ἡ ἄδικος ἀφαίρεσις τοῦ ἀλλοτρίου

ἐνθυμήσου τήν φοβεράν ὥραν τοῦ θανάτου, καί μή νικηθῆς ὑπό τῆς ἁμαρτίας». Δαμασκηνοῦ Στουδίτου, *Λόγος πεζῇ φράσει...*, σ.289.

99. Β. Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ. 102· πρβλ. *Α΄ Κορ.* 6,9· *Γαλ.* 5, 19-21.

100. *Β΄ Βασιλ.* 11,1 κ.ἑ.· *Γ΄ Βασιλ.* 11,1 κ.ἑ.

101. «Τό σῶμα πάλιν πρέπει νά τό γυμνάζωμεν ὄχι μόνο μέ νηστείας, καί προσευχαῖς, καί ἐξομολόγησαις, ἀμή καί μέ ἀγροιπνίαις, καί μέ θεάρεσταις ἀποδημίαις, καί μέ πόνους, καί μέ θλίψεις, καί νά καταβάλλωμεν παντελῶς τάς ἐπιθυμίας τῶν αἰσθήσεων». Β. Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ. 104v.

102. «Καθάπερ γάρ ἀναλγησία, καί πώρωσις, καί σκληρότης καρδίας, ἐξ ἀνέσεως, καί τρυφῆς, καί εὐπαθείας, τίκτεσθαι πεφύκασιν, οὕτως ἐξ ἐγκρατείας καί συνεσταλμένης διαίτης, συντριβή καρδίας καί κατάνυξις, πικρίας πάσης ἀποτρεπτική, καί γλυκείας ἱλαρότητος παρεκτική. Καί γάρ ἄνευ συντριμμοῦ καρδίας ἀδύνατον, φησίν, ἀπαλλαγῆναι κακίας· συντρίβει δέ καρδίαν ἡ τριμερής ἐγκράτεια· ὕπνου καί τροφῆς, καί σωματικῆς ἀνέσεως». Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Πρός Ξένην περί παθῶν καί κακιῶν*, PG 150, 1076BC.

πράγματος, ἄκοντος τοῦ κυρίου»[103]. Στήν Π. Διαθήκη ἡ κλοπή θεωροῦνταν βαρύτατο ἁμάρτημα[104]. Ὁ κλέφτης, ἀνάλογα μέ τό κλεμμένο εἶδος, ὄφειλε νά τό ἀνταποδώσει στό διπλάσιο, στό τετραπλάσιο, στό πενταπλάσιο[105] ἤ στό ἑπταπλάσιο[106]. Ἄν ὁ κλέφτης ἔχανε τή ζωή του κατά τήν ὥρα τῆς κλοπῆς, ὁ θάνατός του δέ χαρακτηριζόταν ὡς φόνος[107]. Στήν Κ. Διαθήκη, ἀλλά καί στήν πατερική παράδοση, ἡ κλοπή συνδέεται μέ τήν πλεονεξία καί τή φιλαργυρία. Ὁ Ἀπ. Παῦλος[108] καί οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας διαβλέπουν μιά ἀλληλουχία καί ἀλληλεξάρτηση ἀνάμεσα σ' αὐτά τά πάθη[109].

Μέ τό ἴδιο πνεῦμα ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης συνδέει τό «οὐ κλέψεις» μέ τίς ἄλλες ἐντολές καί εἰδικότερα μέ τήν ἐντολή πού καταδικάζει τήν ἐπιθυμία γιά τά ὑπάρχοντα τοῦ πλησίον: «Ἡ δέ ἑβδόμη, κατά τῆς κλοπῆς ἀμέσως, ἐμμέσως δέ ἡ ἕκτη, διά τῆς ἐπιθυμίας δηλαδή, ταύτῃ δέ καί συνέχεται φιλαργυρία· συμβουλή πρός τήν κλοπήν, καί τήν ἄλλην ἁρπαγήν, ὑποδοχή τῶν λῃστῶν ἐν οἴκῳ καί τά σύζυγα μεθ' ὧν καί ὁ τόκος»[110].

Ἡ ἀκόρεστη ἐπιθυμία, ἡ φιλαργυρία καί ἡ πλεονεξία ἀποτελοῦν τή γενεσιουργό αἰτία τῆς κλοπῆς καί ὁδηγοῦν τόν ἄνθρωπο στή λατρεία τῶν κτισμάτων. Οἱ κλέφτες, οἱ πλεονέκτες καί ὅσοι ἀδικοῦν μέ ὁποιοδήποτε τρόπο τό συνάνθρωπό τους δέν ἔχουν θέση στή βασιλεία τοῦ Θεοῦ[111] γιατί ὑστεροῦν στήν ἀγάπη. Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας δέν ἐνδιαφέρονται τόσο γιά τά ἀντικείμενα τοῦ πλούτου, ὅσο γιά τήν ἀποφυγή τῆς διαταραχῆς τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων μεταξύ τῶν Χριστιανῶν. Ὅταν ἡ καρδιά τοῦ ἀνθρώπου εἶναι προσκολλημένη στά

---

103. Β. Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.106v.
104. *Λευ.* 19.12· *Δευτ.* 5,19.
105. *Ἔξοδ.* 21,1.
106. *Παροιμ.* 6,31.
107. *Ἔξοδ.* 22, 1-2.
108. *Ἐφεσ.* 5, 3-5.
109. Βλ. π.χ. Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐπιστολή κανονική πρός Λητόϊον ἐπίσκοπον Μελιτινῆς*, PG 45, 232-233· Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Πρός Ξένην περί παθῶν καί ἀρετῶν*, PG 150, 1061ABC.
110. Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου, *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ. 1811.
111. *Α' Κορ.* 6,9.

ὑλικά ἀγαθά, εἶναι φυσικό ὁ ἄνθρωπος νά ὁδηγεῖται στήν κλοπή μέ ἄμεσο ἤ ἔμμεσο τρόπο. Ἔτσι κλέφτης δέν εἶναι μόνο ἐκεῖνος πού κλέβει φανερά ἤ κρυφά, ἀλλά καί ἐκεῖνος πού ἐκμεταλλεύεται καί ἀδικεῖ τό συνάνθρωπό του.

Μέ τήν ἐντολή λοιπόν αὐτή συνδέονται πολλά θέματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς[112]. Κατά τήν περίοδο ὅμως τῆς Τουρκοκρατίας, λόγω τῶν εἰδικῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν συνθηκῶν πού ἐπικρατοῦσαν, ἰδιαίτερη σπουδαιότητα εἶχε ὁ τόκος ἤ «ζούρα»[113] ὅπως τόν ἀποκαλοῦσαν. Τό ἴδιο ὅμως πρόβλημα εἶχε ἀπασχολήσει τούς Χριστιανούς καί στό παρελθόν. Ἡ Ἐκκλησία βέβαια ἐμπόδιζε ἐξαρχῆς τό δανεισμό μέ τόκο. Οἱ ἱεροί κανόνες μάλιστα προέβλεπαν βαριά ἐπιτίμια γιά τούς κληρικούς πού ἔπαιρναν τόκο[114]. Ἀλλά καί γιά τούς λαϊκούς ἡ διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἦταν σαφής. Ὁ τόκος ὡς εἶδος ἔμμεσης κλοπῆς δέν μπορεῖ νά ἔχει θέση στίς συναλλαγές τῶν Χριστιανῶν. Ὁ τοκιστής μέ τό πρόσχημα τῆς φιλανθρωπίας γίνεται «ἰατρός ἀνθροφόνος» παρατηρεῖ ὁ Γρηγόριος Νύσσης[115], γιατί ὁδηγεῖ τό φτωχό σέ πιό ὀδυνηρή θέση ἀπό αὐτή πού βρίσκεται. Ἐνῶ ὁ Μ. Βασίλειος ἀναφέρει ὅτι εἶναι ἀπάνθρωπο ὁ τοκιστής νά ἐκμεταλλεύεται τήν ἀνέχεια καί τίς συμφορές τοῦ φτωχοῦ γιά νά αὐξήσει τό κεφάλαιό του[116]. Ὁ Ν. Καβάσιλας ἐπίσης καταφέρεται κατά τῶν τοκιστῶν καί τούς ἀποκαλεῖ «λωποδύτας» καί «ἀποστερητάς»[117]. Ὁ Βικέντιος Δαμοδός ὄντας μέσα στήν ἑλληνορθόδοξη παράδοση ἀσκεῖ δριμύτατη κριτική σ' ὅλους ἐκείνους πού δανείζουν μέ τόκο. Δέ διστάζει νά ὀνομάζει τούς τοκιστές ἅρπαγες, «διότι αὐτοί

---

112. Πολλά ἀπό αὐτά ἔχουν ἐν μέρει διερευνηθεῖ, βλ. π.χ. Ἰ. Πέτρου, *Κοινωνική Δικαιοσύνη*, Θεσσαλονίκη 1986, σ.89 κ.ἑ.· 127 κ.ἑ.

113. Γιά τήν ἐτυμολογία καί τή σημασία τῆς λέξης, βλ. Ἐ. Κριαρᾶ, «Ζούρα καί παράγωγα σημασιολογικά καί ἐτυμολογικά», περ. *Ἀθηνᾶ*, τόμ. 73-74, *Λειμωνάριον*, τιμητική προσφορά τῷ καθηγητῇ Ν. Β. Τωμαδάκῃ, Ἀθῆναι 1972-1973, σ.96 κ.ἑ.

114. Βλ. περισσότερα Ἰω. Ἀναστασίου, «Ἡ ἀπαγόρευση ἀπό τούς κανόνες τοῦ δανεισμοῦ μέ τόκο», *Διακονία*, ἀφιέρωμα στή μνήμη Β. Στογιάννου, Θεσσαλονίκη 1988, σ.324 κ.ἑ.

115. *Κατά τοκιζόντων*, PG 46, 437A.

116. *Ὁμιλία 2 εἰς τόν ΙΔ' Ψαλμόν καί κατά τοκιζόντων*, PG 29, 265B.

117. *Κατά τοκιζόντων*, PG 150, 732D-733A.

πωλοῦσι δύο φοραῖς, ἤ πωλοῦσιν ἐκεῖνο, ὁποῦ δέν εἶναι»[118]. Συνιστᾶ μάλιστα στούς πνευματικούς νά στεροῦν τή θεία Κοινωνία ἀπό αὐτούς, μέχρι νά ἐπιστρέψουν τούς τόκους καί νά ἀποκαταστήσουν τήν ἀδικία[119].

Ὡστόσο ἀπό τό ἄλλο μέρος ὑπῆρχε ἀνοχή τοῦ «νόμιμου» τόκου στίς συναλλαγές τῶν κοσμικῶν. Ἔτσι ὁ Θεόφιλος Καμπανίας ἐπικαλούμενος τούς πολιτικούς νόμους, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ δανεισμός μέ τόκο δικαιολογεῖται στούς λαϊκούς[120]. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι καί στό Βυζάντιο, παρά τήν ἀντίθετη διδασκαλία τῶν Πατέρων, οἱ πολιτικοί νόμοι ἐπέτρεπαν τό δανεισμό μέ τόκο στούς λαϊκούς. Ὅριζαν μάλιστα καί τό ποσοστό τοῦ νόμιμου τόκου[121]. Ἡ ἴδια τακτική ἀκολουθεῖται καί κατά τήν Τουρκοκρατία. Ἀπό τό ἕνα μέρος πολλοί ἐκκλησιαστικοί συγγραφεῖς καταδικάζουν ἔντονα τό δανεισμό μέ τόκο, ἐνῶ ἀπό τό ἄλλο ὁρισμένοι δικαιολογοῦν τό νόμιμο τόκο στίς συναλλαγές τῶν λαϊκῶν. Δέν ἔλειπαν βέβαια οἱ περιπτώσεις κατά τίς ὁποῖες ὁ ἴδιος συγγραφέας ἐμφανιζόταν ὡς ὑποστηρικτής τῶν δύο διαφορετικῶν ἀπόψεων. Ἔτσι ὁ Γεώργιος Κορέσσιος παρουσιάζεται ὡς «ἀξύμφωνος αὐτός αὐτῷ», γιατί ἐνῶ ἀπό τή μιά μεριά χαρακτηρίζει τόν τόκο ὡς ἁρπαγή καί κλοπή, ἀπό τήν ἄλλη τόν δικαιολογεῖ καί τόν ἀποδέχεται[122]. Ὁ Ἀγάπιος Λάνδος καί ὁ Θεόφιλος Καμπανίας μᾶς πληροφοροῦν ὅτι τό ποσοστό τοῦ νόμιμου τόκου, ὁριζόταν κατά τήν Τουρκοκρατία, ἀπό ἕξι μέχρι δώδεκα τοῖς ἑκατό[123]. Οἱ τοκι-

118. *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.109v.

119. «Ἰδού λοιπόν τί πρέπει νά κάνῃ μέ τόν φανερόν τοκιστήν· δέν πρέπει νά τόν ἀπολύσῃ ἀπό τάς ἁμαρτίας, οὔτε νά τοῦ δώσῃ τήν ἁγίαν κοινωνίαν, ἕως ὁποῦ νά ἀποκαταστήσῃ τούς τόκους, ἤ μή ἠμπορῶντας νά δώσῃ ἱκανήν προφυλακήν, διά ἀσφαλισμάτων, ἤ διά ἐγγυητῶν». *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.137.

120. *Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας*, σ.97.

121. Ράλλη-Ποτλῆ, *Σύνταγμα θείων καί ἱερῶν κανόνων*, τόμ. Δ', Ἀθῆναι 1859, σ.451 - 452.

122. «Σημείωσαι ὡς ἀξύμφωνος ἐστιν αὐτός αὐτῷ ὁ Κορέσσης· ὃν γάρ ἐνταῦθα καλῶς αἰτιᾶται τόκον, ἁρπαγήν αὐτόν λέγων εἶναι καί κλοπήν, ἀλλαχοῦ ἔννομον αὐτόν εἶναι τίθησιν, συγκροτεῖν δῆθεν τοῦτον πειρώμενος ἐκ τοῦ φάσκοντος ῥητοῦ, ζημιοῦν ἄνδρα δίκαιον, οὐ καλόν· ὅπως ἀντιρητικόν ἐστι μᾶλλον, οὐ συστατικόν τοῦ τόκου». Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου, *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1811.

123. Ἰω. Ἀναστασίου, *Ἡ ἀπαγόρευση ἀπό τούς κανόνες τοῦ δανεισμοῦ μέ τό-*

στές ὅμως, γιά νά μποροῦν νά ὑπερβαίνουν τά ποσοστά αὐτά, προτιμοῦσαν οἱ συμφωνίες τῶν δανείων τους νά εἶναι κρυφές. Ἔτσι προέκυψαν διάφορα εἴδη τόκου. Ὁ «νοερός τόκος», ὁ «σαφής ἐξωτερικός τόκος» καί ὁ «ἀσαφής ἐξωτερικός» τόκος[124].

Δέν ἦταν ὅμως μόνο ἡ τοκογλυφία πού ἀπασχολοῦσε τούς Χριστιανούς τήν ἐποχή ἐκείνη. Ἡ ἔμμεση κλοπή μέσω τῶν φόρων[125] γινόταν συχνά δυσβάστακτη. Γι' αὐτό καί οἱ ἐκκλησιαστικοί συγγραφεῖς ἀποδέχονται μέν καί συνιστοῦν τήν πληρωμή τῶν φόρων, ἀλλά καταδικάζουν τή συγκέντρωση φόρων «ἔξω ἀπό τό δίκαιον»[126].

Ἄλλα θέματα πού θίγονται μέ ἀφορμή τήν ἐντολή «οὐ κλέψεις» εἶναι οἱ διάφορες συμφωνίες τῶν ἑταιρειῶν, τῶν συναλλαγῶν, τῶν «κήνσων» καί γενικότερα ὅτι ἀφοροῦσε τήν οἰκονομική ζωή τῶν Χριστιανῶν[127].

5. «Οὐ ψευδομαρτυρήσεις κατά τοῦ πλησίον σου μαρτυρίαν ψευδῆ».

Οἱ ἐκκλησιαστικοί συγγραφεῖς τῆς Τουρκοκρατίας δέν προβαίνουν σέ ἰδιαίτερη ἑρμηνεία τῆς ἐντολῆς αὐτῆς. Πολλά ἀπό τά θέματα πού θίγονται μέ ἀφορμή τό «οὐ ψευδομαρτυρήσεις» ἔχουν ἤδη ἀναλυθεῖ στήν τρίτη ἐντολή. Ἔτσι ὁ ὅρκος, ἡ ἐπιορκία, ἡ εὐορκία καί ἡ ψευδορκία μᾶς ἔχουν ἀπασχολήσει πιό πάνω. Ὡστόσο ὁρισμένοι συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Βικέντιος Δαμοδός, ἀσχολοῦνται ἀναλυτικά μέ ὅλα τά ἐπιμέρους θέματα τῆς ἐντολῆς αὐτῆς. Κυρίως ὅμως ἐκθέτουν τήν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στά δικαστήρια, κατά τήν Τουρκοκρατία.

Οἱ κοινωνικές προεκτάσεις τῆς παράβασης τῆς ἐντολῆς

κο, ὅ.π., σ.330· *Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας*, σ.97.

124. Βικεντίου Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.127ν.

125. Γενικά οἱ φόροι διακρίνονταν σέ τακτικούς ἤ νόμιμους καί ἔκτακτους ἤ αὐθαίρετους. Βλ. ἐνδεικτικά γιά τό φορολογικό σύστημα στήν Τουρκοκρατία, Ν. Γ. Μοσχοβάκη, *Τό ἐν Ἑλλάδι Δημόσιον Δίκαιον ἐπί Τουρκοκρατίας*, Ἀθῆναι 1882, σ.18 κ.ἑ.· Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, *Ἡ Τουρκοκρατία*, Ἀθῆναι 1957, σ.8-10.

126. *Ὀρθόδοξος Ὁμολογία*, ἐκδ. Ἰ. Καρμίρη, *ΔΣΜ*, τόμ. Β', σ.685.

127. Β. Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.140ν κ.ἑ.

αὐτῆς ἦταν σημαντικές. Ἡ κατάθεση τοῦ μάρτυρα στίς δικαστικές ἀνακρίσεις εἶχε μεγάλη σημασία, γιατί τό δίκαιο καί ἡ ἀλήθεια στηρίζονταν σ' αὐτή. Κάτι ἀνάλογο συνέβαινε καί στούς χρόνους τῆς Π. Διαθήκης. Τό δικαστήριο πού γινόταν στήν πύλη τῆς πόλης ἀπό τούς πρεσβυτέρους ἤ τό βασιλιά, ἀναζητοῦσε τήν ἀλήθεια στίς καταθέσεις τῶν μαρτύρων. Ἕνας ψευδομάρτυρας πού δέν ἦταν δυνατό νά ἀντικρουσθεῖ, μποροῦσε νά προσβάλει τήν τιμή, τήν ἰδιοκτησία καί τή ζωή ἀκόμη τοῦ κατηγορουμένου[128].

Ἡ «ἁμαρτία» λοιπόν πού συνιστᾶ ἡ παράβαση τῆς ἐντολῆς αὐτῆς ἀφορᾶ ὅλη τήν κοινότητα. Γι' αὐτό καί ἡ ἐντολή αὐτή ἀναφέρεται «εἰς ὅλους τούς ἀνθρώπους, καί πτωχούς, καί πλούσιους, καί ἄνδρας, καί γυναῖκας, καί λαϊκούς, καί ἱερεῖς, καί ἀρχιερεῖς, καί εἰς αὐτούς τούς ἀσκητάς»[129]. Ἡ παροῦσα ἐντολή ἐμποδίζει τήν ψευδομαρτυρία στό «κριτήριον» ἀπό «ἔνορκον ἄνθρωπον», ἐπισημαίνει ὁ Β. Δαμοδός. Ὅπως κι ἀλλοῦ σημειώθηκε, ὁ Δαμοδός καθώς καί ἄλλοι ἐκκλησιαστικοί συγγραφεῖς, στηρίζουν τήν πρακτική τῶν ἐνόρκων μαρτύρων στήν Κ. Διαθήκη[130]. Στήν Τουρκοκρατία γιά τήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης ἦταν ὑπεύθυνη ἡ Ἐκκλησία. Τά ἐκκλησιαστικά δικαστήρια ἐκδίκαζαν ὑποθέσεις οἰκογενειακοῦ δικαίου, γάμου, διαζυγίου, κληρονομιῶν, ἀλλά καί ἄλλα ἀδικήματα ἀστικοῦ δικαίου[131]. Γιά τήν ἀνεύρεση λοιπόν τῆς ἀλήθειας γινόταν ἀποδεκτή μόνο ἡ ἔνορκη κατάθεση τοῦ μάρτυρα. Τήν ἔνορκη κατάθεση ἦταν δύσκολο νά τήν ἀπορρίψει ὁ «κριτής». «Διατί τούς ἐνόρκους μάρτυρας, ἀνίσως καί δέν ἀποκλείωνται μέ νομίμους ἐξαιρέσεις, ἤ ἀνίσως καί δέν εἶναι φανερά ἡ φαυλότης καί διαστροφή αὐτῶν, οὔτε αὐτός ὁ κριτής ἠμπορεῖ νά τούς ἀπορρίψῃ ὄντας μάλιστα ἡ ἐπιταγή τοῦ νόμου, ὅτι ἐπί στόματος δύο μαρτύρων καί ἐπί στόματος τριῶν μαρτύρων σταθήσεται

---

128. Βλ. Otto Herman Pesch, *Die zehn Gebote*, ἑλλην. μετάφραση Ἰ. Δαλεξίου μέ τίτλο, *Μιά ἠθική γιά τό σύγχρονο ἄνθρωπο*, Ἀθήνα 1982, σ.119.
129. Β. Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.159.
130. *Ματθ.*; 18, 16· *Ἰωάν.* 8,17.
131. Βλ. περισσότερα, Ν. Πανταζόπουλου, «Ἐκκλησία καί Δίκαιον εἰς τήν χερσόνησον τοῦ Αἵμου ἐπί Τουρκοκρατίας», *Ε.Ε.Σ.Ν.Ο.Ε.* τόμ. Η', Θεσσαλονίκη 1960-63, σ. 709 κ.ἑ.

πᾶν ρῆμα»[132]. Δέ γινόταν πιστευτός ὅμως ὁ μάρτυρας ἄν ἦταν ἄπιστος, ἀφορισμένος ἤ «ἄτιμος»[133].

Ὁ Βικέντιος Δαμοδός ἀφιερώνει πενήντα χειρόγραφες σελίδες καί ἀναφέρεται λεπτομερέστατα στή δομή τῶν δικαστηρίων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἔτσι τά πρόσωπα πού συγκροτοῦσαν τό δικαστήριο ἐκτός ἀπό τόν «κριτή», ἦταν ὁ «κατήγορος», ὁ «πταίστης», «ὁ μάρτυς», ὁ «συνήγορος», ὁ «γραμματεύς» καί ὁ «ἐπίτροπος» ἤ «ἐπιμελητής». Ὁ Δαμοδός ἀναλύει διεξοδικά τά «καθήκοντα» τοῦ καθενός ἀπ' αὐτούς προβάλλοντας συγχρόνως τίς ἀπόλυτες ἀρχές τῆς εὐαγγελικῆς ἠθικῆς. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἐκτός ἀπό τά ἀδικήματα πού ἀναφέρθηκαν, στά δικαστήρια τῆς Τουρκοκρατίας ἐκδικαζόταν καί ἡ αἵρεση. Ἡ αἵρεση θεωροῦνταν «ἔγκλημα» πού ἔβλαπτε τήν κοινότητα, γι' αὐτό καί προβλέπονταν αὐστηρές ποινές.

Ὁ ἐκπρόσωπος τῆς ἡσυχαστικῆς παράδοσης Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης δέν ἀσχολεῖται ἰδιαίτερα μέ τήν ἐντολή αὐτή. Ἡ τήρησή της εἶναι αὐτονόητη γι' αὐτόν πού πιστεύει μ' ὅλη τήν καρδιά του στήν ἀγάπη καί τή δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ. Γι' αὐτό καί συνοπτικά γράφει: «Ἡ δέ ὀγδόη, κατά τοῦ ψεύδους καί τῆς καταλαλιᾶς, τριττόν δέ τό ψεῦδος. Τό μέν κατά διάνοιαν ὡς ἡ κακή ὑπόνοια κατά τοῦ ἀδελφοῦ, ἡ δέ κατά λόγον, ὡς ἡ ψευδορρημοσύνη, τό δέ κατά τόν βίον καί τά ἤθη, ὡς ἡ ὑπόκρισις»[134]. Ὁ Χριστιανός πού ψεύδεται, ἀπομακρύνεται ἀπό τήν «αὐτοαλήθεια» πού εἶναι ὁ Χριστός καί συντάσσεται μέ τόν πατέρα τοῦ ψεύδους, τό διάβολο[135]. Γι' αὐτό καί στίς σχέσεις τῶν Χριστιανῶν δέν ἔχουν θέση τό ψεῦδος, ἡ ἀπάτη, ὁ δόλος[136], ἡ πλάνη, ἡ ὑποκρισία κι αὐτός ἀκόμη ὁ ὅρκος[137]. Τά λόγια τοῦ Χριστοῦ εἶναι ξεκάθαρα: «ἔστω δέ ὁ λόγος ὑμῶν ναί ναί, οὔ οὔ· τό δέ περισσόν ἐκ τοῦ πονηροῦ ἐστιν»[138].

---

132. Β. Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ. 159ν. *Ματθ.* 18,16.
133. *Ὅ.π.*, φ.167.
134. *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1812.
135. *Ἰωαν.* 8, 44-46.
136. Βλ. Γ. Πουλῆ, *Ὁ δόλος καί ἡ πλάνη γιά τόν ἄδικο χαρακτῆρα τῆς πράξης στό ἐκκλησιαστικό ποινικό δίκαιο.* Θεσσαλονίκη 1984.
137. *Ματθ.* 5, 34-37.
138. *Ματθ.* 5, 37.

6. «Οὐκ ἐπιθυμήσεις... ὅσα τῷ πλησίον σού ἐστι»

Ἡ τελευταία ἐντολή τοῦ Δεκαλόγου, ὅπως σημειώθηκε ἀλλοῦ, διαιρεῖται ἀπό τόν ἱερό Αὐγουστίνο καί τή δυτική παράδοση σέ δύο ἐπί μέρους ἐντολές. Τόν ἴδιο χωρισμό ἀκολουθοῦν οἱ συγγραφεῖς τῆς Τουρκοκρατίας· Θεοφάνης Κριτόπουλος[139], Θεόφιλος Καμπανίας[140], Νικηφόρος Πασχαλεύς[141] καί Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης[142]. Ὁ Βικέντιος Δαμοδός, παρόλο πού ἀκολουθεῖ στό χωρισμό τή δυτική παράδοση, ἀποδίδει καί «σαφηνίζει» ἀπό κοινοῦ τό νόημα τῶν δύο τελευταίων ἐντολῶν[143]. Τήν ἴδια ἐξάλλου πρακτική ἀκολουθεῖ καί ὁ Πέτρος Κανίσιος[144].

Ἡ δέκατη ἐντολή ἔχει μεγάλη σπουδαιότητα γιά τούς Χριστιανούς, γιατί φανερώνει τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο φυλάσσονται οἱ προηγούμενες[145]. Ἰδιαίτερα ὅμως συνδέεται μέ τό «οὐ μοιχεύσεις» καί τό «οὐ κλέψεις». Ἀναφέρεται ἔτσι στή γενεσιουργό αἰτία τῆς μοιχείας καί τῆς κλοπῆς, πού εἶναι ἡ «μοχθηρή ἐπιθυμία τῆς σαρκός», τῶν χρημάτων καί τῶν κτημάτων[146]. Ἀπό ὁρισμένους ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς, ἡ τελευταία ἐντολή τοῦ Δεκαλόγου δέ σχολιάζεται, γιατί τό

139. *Ὁμολογία Πίστεως* (1625), ἐκδ. Ἰ. Καρμίρη, *Δογματικά καί Συμβολικά Μνημεῖα*, τόμ. Β. σ.526.
140. *Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας*, σ.90-92.
141. *Ἐξομολογητάριον*, σ.108,116.
142. *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1813.
143. *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.186 κ.ἑ. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Θ. Γιάγκου, ὁ Νίκων Μοναχός τοῦ Μαύρου Ὄρους Ἀντιοχείας (ΙΑ' αἰ.) συντάσσει ἕνα νέο Δεκάλογο μέ βάση τήν ἐπί τοῦ Ὄρους Ὁμιλία. Περισσότερα γιά τό θέμα αὐτό βλ. Νίκωνος Μοναχοῦ, *Ἑρμηνεία τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου*, χφ. Λαύρας 228(Β 108), καθώς ἐπίσης καί στή διατριβή τοῦ Θ. Γιάγκου καί πρόκειται νά δημοσιευθεῖ.
144. *Catechismus Catholicus*, σ.72.
145. «Ἐπειδή ὅποιος δέν ἐπιθυμεῖ ὄντας εὐχαριστημένος εἰς τό ἰδικόν του, δέν θέλει ἐπιθυμήσει τό ἀλλότριον, θέλει ἔχει εὐχαρίστησιν, καί χαράν καί ὠφέλειαν, καί εἰς τά συμφέροντα τῶν ἄλλων, θέλει δοξάσει τόν Θεόν, θέλει ἀναφέρει εἰς αὐτόν τήν προσήκουσαν εὐχαριστίαν, θέλει ἑορτάσει τό Σάββατον, παντοτινήν δηλαδή θέλει ἀπολαύσει τήν ἀνάπαυσιν, θέλει ἔχει σέβας εἰς τούς προεστῶτας, καί δέν θέλει βλάψει τινά οὔτε εἰς τό πρᾶγμα, οὔτε μέ λόγια, οὔτε μέ τινά ἄλλον τρόπον». Β. Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.186-186v.
146. Βλ. Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου, *Περί τῆς Δεκαλόγου*, φ.1811.

νόημά της ἀποδόθηκε στίς ἐπί μέρους ἐντολές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τῆς τάσης αὐτῆς ἀποτελεῖ ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης. Ὁ Νεόφυτος ἐξαντλεῖ τό νόημα τῆς ἐντολῆς ὡς ἑξῆς: «Ἡ δέ ἐννάτη καί δεκάτη συνωδᾷ τῇ ἕκτῃ κατά τῆς μοχθηρᾶς ἐπιθυμίας»[147]. Ὁ Νεόφυτος ἀφιερώνει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου του στήν ἀνάλυση καί ἑρμηνεία τῆς πρώτης ἐντολῆς τήν ὁποία θεωρεῖ βασικότερη. Ἄν βιωθεῖ σωστά ἡ πρώτη ἐντολή, ἡ τήρηση τῶν ἄλλων εἶναι αὐτονόητη. Ἀποτελεῖ καρπό τῆς πίστης, τῆς ἐλπίδας καί τῆς ἀγάπης στό Θεό. Γι' αὐτό καί ὁ Νεόφυτος δέν ἐπιμένει στήν ἑρμηνεία καί τό σχολιασμό τῶν ἐντολῶν τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ Δεκαλόγου.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ Βικέντιος Δαμοδός προβαίνει σέ ἐκτενή ἀνάλυση τῆς ἐντολῆς αὐτῆς. Ἀναφέρεται ἔτσι διεξοδικά σέ καθετί πού ἔχει σχέση μέ τήν κακή ἐπιθυμία. Μεγάλο μέρος τῆς ἀνάλυσής του ἀφιερώνει στό πρόβλημα τῆς σιμωνίας, τῆς ἐξαγορᾶς δηλαδή τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωμάτων μέ χρήματα. *Τό πρόβλημα τῆς σιμωνίας ἦταν ἔντονο κατά τήν ἐποχή* τῆς Τουρκοκρατίας, γι' αὐτό καί θίγεται ἀπό πολλούς ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς. Εἶναι χαρακτηριστική ἡ ἄποψη τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ. Ὁ Δαμοδός, γνωρίζοντας τίς διάφορες ἀτασθαλίες πού γίνονταν κατά τήν ἐκλογή τῶν ἐπισκόπων, ὑποστηρίζει ὅτι καί τό νά ἐπιθυμεῖ κανείς νά γίνει ἐπίσκοπος εἶναι «δεσμός ἁμαρτίας»[148]. Ἄς διευκρινισθεῖ στό σημεῖο αὐτό ὅτι ὁ μισθός πού λάμβαναν οἱ κληρικοί ἦταν δύο εἰδῶν. Πρῶτον τά «κανονικά», πού προέρχονταν ἀπό τίς προσφορές τῶν Χριστιανῶν γιά τή συντήρηση τῶν ἱερέων καί τῶν ἀρχιερέων. Καί δεύτερον τά χρήματα πού ἐκεῖνοι ἀπαιτοῦσαν λόγῳ φιλαργυρίας ἤ γιά νά ἐξοφλήσουν τά χρέη πού δημιούργησαν προκειμένου νά λάβουν τήν «ἐκκλησιαστική ἐξουσία». Στή δεύτερη περίπτωση ἡ πράξη χαρακτηρίζεται ὡς σιμωνία[149]. Χρήματα ὅ-

147. *Περί τῆς Δεκαλόγου,* φ.1813.

148. «Ποῖος λοιπόν δύναται τώρα νά εἰπῇ, ὅτι ἀνίσως καί ὀρέγεται ἐπισκοπῆς καλῶς ἐπιθυμεῖ; Ὅθεν ἄς συμπεράνωμεν, ὅτι εἰς τούς καιρούς τούτους μάλιστα εἰς τινάς τόπους παντελῶς ἐλλείπει ὁ ἀληθινός καί ὀρθός τρόπος τοῦ ὀρέγεσθαι ἐπισκοπῆς, εἰς τρόπον ὁποῦ ὅποιος τήν ἐπιθυμεῖ ἁμαρτάνει». *Περί τοῦ Δεκαλόγου,* φ. 73v.

149. «Ἀλλ' ἴσως θέλει ἐρωτήσεις πάλιν, καί τί πρέπει νά εἰποῦμεν διά ἐκείνους

μως δέ δίδονταν μόνο γιά τήν ἐξαγορά τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωμάτων καί τήν ἀπόκτηση τῶν «εὐεργεσιῶν», ἀλλά καί γιά τήν εἴσοδο στά μοναστήρια. Ἡ δοσοληψία αὐτή χαρακτηρίζεται ἀπό τό Β. Δαμοδό ὡς σιμωνία. «Ἄς ἔλθωμεν τώρα τέλος πάντων εἰς τό πνευματικόν γένος τῆς εἰσόδου εἰς τήν μοναδικήν πολιτείαν, ἐπειδή εἶναι συνήθεια νά δίδωνται χρήματα εἰς τό μοναστήριον... Τό διδόναι, ἤ λαμβάνειν χρήματα δι' αὐτήν τήν εἴσοδον εἰς τήν μοναδικήν πολιτείαν, εἶναι σιμωνία»[150].

Ἡ δέκατη ἐντολή δέν ἀναφέρεται στά ἐξωτερικά ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά καί στά «ἔργα» τοῦ νοῦ καί τῆς καρδιᾶς. Σ' αὐτό ἐξάλλου συνίσταται ἡ διαφορά τῶν θείων ἐντολῶν ἀπό τούς ἀνθρώπινους νόμους. Οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι ἐνδιαφέρονται καί ἐμποδίζουν τίς ἐξωτερικές πράξεις. Ἐνῶ οἱ «θεῖοι νόμοι» ἀπαιτοῦν καθαρότητα καρδιᾶς, ἀνυπόκριτη ἀγάπη καί σώφρονα διάνοια[151]. Γι' αὐτό καί ἡ ἐντολή αὐτή χαρακτηρίζεται ὡς «τελειοτάτη»[152]. Ὁ Χριστιανός πού τηρεῖ τή δέκατη ἐντολή «πληρώνει τό δίκαιον ὁποῦ χρεωστεῖ πρός τόν πλησίον του»[153].

Γιά τόν ἅγιο Νικόδημο πού βρίσκεται πιό κοντά στή νηπτική παράδοση, ἡ δέκατη ἐντολή ἀναφέρεται στούς αἰσχρούς καί πονηρούς λογισμούς. Ἡ προσβολή βέβαια τῶν ἐμπαθῶν λογισμῶν δέν εἶναι σημεῖο ἁμαρτίας. Ἡ ἀποδοχή ὅμως τῶν πονηρῶν λογισμῶν ἀπό μέρους τοῦ νοῦ συνιστᾶ ἁμαρτία[154]. Στήν ἁγιοπατερική ἐπίσης παράδοση ἐπισημαίνεται ὅτι ὅταν νοσεῖ τό ἐπιθυμητικό μέρος τῆς ψυχῆς ἐπηρεάζεται τό θυμικό καί ἰδιαίτερα τό λογιστικό. Γι' αὐτό κι ὅταν νοσεῖ ἡ ψυχή, ἡ θε-

---

τούς ἐπισκόπους, ὁποῦ λαμβάνουν χρήματα εἰς τάς χειροτονίας ὄχι διά τρόπον συστάσεως, ἐπειδή τήν ἔχουν ἀπό τά κανονικά, καί ἄλλα ὅμοια, ἀλλά διά νά ἀναπληρώσουν τά χρέη ὁποῦ ἔχουν διά τήν ἐξοδίαν ὁποῦ ἔκαμαν εἰς τούς ἀφθέντας διά νά λάβουν τήν ἀρχιερατικήν ἀξίαν, διατί ὅσα ἔχουν ἀπό τήν ἐκκλήσίαν δέν τούς εἶναι ἀρκετά καί διά σύστασιν, καί διά πλερωμήν τῆς ὀφειλῆς. Φαίνεται ἀληθινόν τό λέγειν, ὅτι καί τοῦτο εἶναι σιμωνία». Β. Δαμοδοῦ, *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ.265v.

150. *Περί τοῦ Δεκαλόγου*, φ. 266v.
151. *Ὅ.π.*, φ. 187v.
152. *Ὀρθόδοξος Ὁμολογία*, ἔκδ. Ἰ. Καρμίρη, *ΔΣΜ*, τόμ. 2, σ. 686.
153. *Ὅ.π.* πρβλ. Νικοδήμου Ἁγιορείτου, *Ἐξομολογητάριον*, σ.30.
154. Βλ. Μάρκου Ἐρημίτου, *Περί τοῦ θείου Βαπτίσματος*, PG 65, 990B.

ραπεία πρέπει νά ἀρχίζει ἀπό τό ἐπιθυμητικό[155]. Κατά τή διδασκαλία τῶν ἁγίων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ἄνθρωπος μέχρι νά φτάσει στήν ἁμαρτωλή πράξη, διέρχεται ὁρισμένα στάδια. Ἔτσι προσβάλλεται πρῶτα ὁ νοῦς ἀπό τούς ἐμπαθεῖς λογισμούς, συγκατατίθεται ὕστερα ἡ διάνοια καί τέλος ὁδηγεῖται στήν πράξη[156]. Γι' αὐτό ὁ Χριστιανός πού ἐπιθυμεῖ τήν ἠθική καθαρότητα, ὀφείλει νά «φυγαδεύει» καί νά πολεμᾶ τούς κακούς λογισμούς μέ τό ἅγιο ὄνομα τοῦ Χριστοῦ. «Διά τοῦτο συνείθιζε τέκνον μου, νά λέγῃς πότε μέ τό στόμα, καί πότε μέ τόν νοῦν καί τήν καρδίαν σου, τά λόγια ταῦτα· 'Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱέ τοῦ Θεοῦ, ἐλέησόν με'»[157].

155. Βλ. περισσότερα Ἀνέστη Κεσελόπουλου, *Πάθη καί ἀρετές στή διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ,* Θεσσαλονίκη 1982, σ.64 κ.ἑ.

156. «Ἐκ τῶν ὑποκειμένων ἐν τῇ ψυχῇ παθῶν λαμβάνουσιν οἱ δαίμονες τάς ἀφορμάς τοῦ κινεῖν ἐν ἡμῖν τούς ἐμπαθεῖς λογισμούς. Εἶτα διά τούτων πολεμοῦντες τόν νοῦν, ἐκβιάζονται αὐτόν εἰς συγκατάθεσιν ἐλθεῖν τῆς ἁμαρτίας. Ἡττηθέντος δέ αὐτοῦ, ἄγουσιν εἰς τήν κατά διάνοιαν ἁμαρτίαν. Καί ταύτης ἀποτελεσθείσης, φέρουσιν αὐτόν λοιπόν αἰχμάλωτον εἰς τήν πρᾶξιν». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια περί ἀγάπης* II, 31, PG 90, 993BC.

157. Νικοδήμου Ἁγιορείτου, *Ἐξομολογητάριον,* σ. 111· πρβλ. Ἰωάννου Σιναΐτου, *Κλῖμαξ,* Λόγος ΚΑ', PG 88, 945C. «Πορευόμενος προσευχῇ ὁπλίζου· καταλαβών τάς χεῖρας διαπέτασον, Ἰησοῦ ὀνόματι μάστιζε τούς πολεμίους· οὐ γάρ ἐστιν ἐν τῷ οὐρανῷ καί ἐπί γῆς ἰσχυρότερον ὅπλον».

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ὁ Δεκάλογος κατά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας δέν ἀντιμετωπίσθηκε ὡς καθαρά θεολογικό ἤ θρησκευτικό κείμενο. Προσέλαβε εὐρύτερο περιεχόμενο καί ἔγινε ρυθμιστικός κώδικας ὄχι μόνο τῆς ἠθικῆς καί θρησκευτικῆς, ἀλλά καί τῆς εὐρύτερης κοινωνικῆς ζωῆς τῶν Χριστιανῶν. Κατά τήν Τουρκοκρατία μέ τίς ἐντολές τοῦ Δεκαλόγου δέν ἀναπτύσσονται μόνο οἱ βασικές χριστιανικές ἀλήθειες, ἀλλά καί κάθε τι πού συγκροτεῖ τήν Πολιτεία. Ἔτσι οἱ νόμοι, τό δημόσιο, τό ἰδιωτικό, ἀλλά καί τό ἐθιμικό δίκαιο περιλήφθηκαν στό Δεκάλογο καί ἐκφράστηκαν κυρίως ἀπό τό δεύτερο μέρος του. Καί αὐτό δικαιολογεῖται κατά τήν ἐποχή αὐτή λόγω τῶν εἰδικῶν πολιτικῶν συνθηκῶν, ἀλλά καί τῶν ποιμαντικῶν ἀναγκῶν. Ἡ ἰδιαιτερότητα ὅμως τῶν ποιμαντικῶν ἀναγκῶν, ἀλλά καί ἡ ἀνάγκη στήριξης τῆς ὁμαλῆς συμβίωσης τῶν Χριστιανῶν ἀπό μέρους τῆς Ἐκκλησίας, δημιούργησαν ἕνα νομικό πνεῦμα στό χῶρο τῆς θεολογίας της. Ἡ χρήση ἐξάλλου νομικῆς ὁρολογίας κατά τήν Τουρκοκρατία, φανερώνει τήν ὑποχώρηση τοῦ χαρισματικοῦ πνεύματος τῆς Ἐκκλησίας. Σ' αὐτό συνετέλεσε καί ἡ ἄσκηση τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας ἀπό μέρους της. Ἡ ἐθναρχική θέση τῆς Ἐκκλησίας καί ἡ ὑποχρέωσή της νά ἀπονέμει τή Δικαιοσύνη, ἐπηρέασαν ἀρνητικά τή διδασκαλία της.

Μέ τήν ἐπίδραση μάλιστα τῆς δυτικῆς προπαγάνδας καί τῆς ρωσικῆς θεολογίας διαμορφώνεται ἕνα εἶδος εὐσεβιστικῆς ἠθικῆς. Σ' αὐτό βέβαια ὑποβοήθησε καί ἡ αὐτονόμηση τοῦ ἤθους ἀπό τό δόγμα. Ὁ διαχωρισμός τῆς ἠθικῆς ἀπό τή δογμα-

τική διδασκαλία πού παρατηρήθηκε κατά τό ΙΖ' αἰώνα συνεχίσθηκε καί στούς μεταγενέστερους χρόνους. Δόθηκε μάλιστα ἰδιαίτερη βαρύτητα στήν ἠθική διδασκαλία, τόσο στό κήρυγμα ὅσο καί στίς Κατηχήσεις. Εἶναι ἐνδεικτικό ἐξάλλου ὅτι οἱ δυτικοί μισσιονάριοι μετέφραζαν καί διέδιδαν ἔργα πρακτικοηθικοῦ περιεχομένου. Ἀπέφευγαν νά θίξουν δογματικά θέματα, γιατί θεωροῦσαν αὐτονόητη τήν ἀντίδραση τῶν ὀρθοδόξων. Παρατηρεῖται δηλαδή, μέ τή δυτική προπαγάνδα, μιά μεταφορά τῆς σχολαστικῆς θεολογίας στόν ὀρθόδοξο χῶρο. Ἡ μεταφορά αὐτή γινόταν ἔμμεσα μέσω τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ὁ Δεκάλογος ἀποτέλεσε τήν ἀφετηρία γιά μιά βαθύτερη προσέγγιση τοῦ μυστηρίου τῆς ὀρθόδοξης πίστης. Μέ βάση τό Δεκάλογο ἐκφράστηκε ἡ δογματική καί ἠθική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Παράλληλα λοιπόν μέ τήν παράδοση πού ἀναπτύχθηκε μέ τήν ἐπίδραση τῆς ρωσικῆς θεολογίας καί τοῦ δυτικοῦ εὐσεβισμοῦ, ὑπῆρχε καί μιά ἄλλη. Ἦταν ἐκείνη πού καλλιεργήθηκε στά μοναστήρια, ἰδιαίτερα τοῦ Ἁγίου Ὄρους, καί ἐκπροσωπήθηκε ἀπό πολλούς πατριάρχες, ἱεράρχες καί μοναχούς. Ἡ διδασκαλία ἐξάλλου τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Παλαμᾶ δέν εἶχε λησμονηθεῖ. Τό τίμιο λείψανό του καί τά θαύματά του διατήρησαν τή μνήμη του ἀνεξάλειπτη, παρά τίς προσπάθειες τῆς δυτικῆς προπαγάνδας νά ἐξαλείψει τήν ἀκολουθία του ἀπό τό Τριώδιο κατά τή Β' Κυριακή τῶν Νηστειῶν. Ἐξάλλου τό ἔργο του, *Δεκάλογος τῆς κατά Χριστόν Νομοθεσίας*, ἐκδόθηκε ἀρκετές φορές κατά τήν Τουρκοκρατία. Οἱ δέκα ἐντολές λοιπόν δέν ἀποτέλεσαν μόνο ρυθμιστικό κώδικα τῆς ἠθικῆς καί τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν Χριστιανῶν. Μέσα ἀπό αὐτές ἐκφράσθηκε ἡ ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας, τό ἦθος καί τό δόγμα της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

'Αγαπίου 'Ιερομονάχου, *Συλλογή πάντων τῶν ἱερῶν καί θείων κανόνων τῶν τε ἁγίων 'Αποστόλων, καί Οἰκουμενικῶν Συνόδων ἅμα δέ καί τοπικῶν,* 'Ενετίησι 1787.

'Αγαπίου 'Ιερομονάχου καί Νικοδήμου 'Αγιορείτου, *Πηδάλιον* τῆς νοητῆς νηός τῆς Μίας 'Αγίας Καθολικῆς καί 'Αποστολικῆς τῶν 'Ορθοδόξων 'Εκκλησίας, 'Αθῆναι 1970.

'Ακανθόπουλου Πρ., *Ἡ ἱστορία τῶν ἐνοριῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατά τήν Τουρκοκρατία,* Θεσσαλονίκη 1984.

'Αμάντου Κων/νου, *Σχέσεις 'Ελλήνων καί Τούρκων ἀπό τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος μέχρι τοῦ 1821,* 'Αθῆναι 1955.

— *Τά γράμματα εἰς τήν Χίον κατά τήν Τουρκοκρατίαν,* 'Αθῆναι 1976.

Amato Angelo, *Il Sacramento della Penitenza nella teologia Greco-Ortodossa,* Θεσσαλονίκη 1982.

'Ανδριώτη Νικ., *Κρυπτοχριστιανικά κείμενα,* Θεσσαλονίκη 1974.

'Αποστολίδου Μισαήλ, *Τῆς κατά Χριστόν ἠθικῆς πραγματεία,* 'Αθῆναι 1847.

'Αποστολόπουλου Δ., *Τό Μέγα Νόμιμον, συμβολή στήν ἔρευ-*

---

* 'Εδῶ δέν περιλαμβάνονται τά ἔργα τῶν Πατέρων τῆς 'Εκκλησίας, πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τή σύνταξη τῆς παρούσας μελέτης. Τά ἔργα αὐτά ἀναφέρονται στίς σχετικές παραπομπές.

να τοῦ μεταβυζαντινοῦ δημοσίου δικαίου, Ἀθήνα 1978.
— *Ἡ ἐμφάνιση τῆς Σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου στήν «Τουρκοκρατούμενη» ἑλληνική κοινωνία,* Ἀθήνα 1980.
Ἀρμενόπουλου Κ., *Πρόχειρον Νόμων ἤ Ἑξάβιβλος,* ἐπιμ. Κ. Γ. Πιτσάκη, Ἀθήνα 1971.
Argyriou Asterios, *Les exégèses greques de l' Apokalypse à l' époque Turque* (1453 - 1821), Θεσσαλονίκη 1982.
Ἀρχοντώνη Βαρθολ., *Περί τήν κωδικοποίησιν τῶν ἱερῶν κανόνων καί τῶν διατάξεων ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ,* Θεσσαλονίκη 1970.
Ἀναστασίου Ἰω., «Ἡ ἀπαγόρευση ἀπό τούς κανόνες τοῦ δανεισμοῦ μέ τόκο», *Διακονία,* ἀφιέρωμα στή μνήμη Β. Στογιάννου, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 324 κ.ἑ.
Βακαλόπουλου Α., *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ,* τόμ. 1-4, Θεσσαλονίκη 1961, 1964, 1968, 1973.
Βαφείδου Κ., *Στοιχειώδης Ὀρθόδοξος Χριστιανική Κατήχησις,* Κωνσταντινούπολις 1883.
Βερναρδάκη Δ., *Ἱερά Κατήχησις,* Κωνσταντινούπολις [2]1872.
Βλάχου Κ., *Τό Σάββατον ὡς ἔκφρασις τῶν ἀνθρωπιστικῶν κατευθύνσεων τῆς Π. Διαθήκης,* Ἀθήνα 1981.
Beauchamp Paul, «Ὁ Θεός τοῦ Δεκαλόγου», *Προβλήματα Θεολογίας,* 1972, τεῦχ. 9, σ. 5-17.
Βουλγάρεως Εὐγενίου, *Ἀδολεσχία Φιλόθεος,* ἤτοι ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῆς ἱερᾶς Μωσαϊκῆς Πεντατεύχου βίβλου ἐπιστάσεις ψυχωφελεῖς τε καί σωτηριώδεις, Δίτομος, ἐν Βιέννῃ 1801.
— *Ἐπιστολή πρός Πέτρον τόν Κλαίρκιον,* περί τῶν μετά τό σχίσμα Ἁγίων τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καί τῶν γινομένων ἐν αὐτῇ θαυμάτων, Ἀθήνησιν 1844.
— *Θεολογικόν,* ἐν Βενετίᾳ 1872.
Bourgeault G., *Décalogue er morale chrétienne. Enpuête Patristique sur l' interpretation chrétienne du Décalogue de c. 60 à c. 220,* Paris, Tournai 1971.

Burgman L. und Sp. Troîanos «Nomos Mysaîkos» *Forschungen zur Byzantinichen Rechtsgechichte, 4, Fontes Minores III,* Frankfurt 1979.

Crusius M., *Turcograecia,* Basileae 1584.

Δαμαλᾶ Δ.Ν., *Στοιχειώδης Ὀρθόδοξος Κατήχησις,* Ἀθῆναι 1878.

Δαμασκηνοῦ Στουδίτου, *Θησαυρός,* Βενετία 1880.

Δαμοδοῦ Βικεντίου, *Σύνοψις Ἠθικῆς Φιλοσοφίας,* ἔκδ. Τ. Ζήση - Δ. Δεπούντη, Ἀθῆναι 1940.

Denielou J., *Theologie du Judéochristianisme,* Paris 1957.

Δεληδήμου Εἰρηναίου, «Εἰσαγωγή» στό *Θεολογικόν* Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, Θεσσαλονίκη 1987.

Δενδρινοῦ Προκοπίου, *Διδασκαλία Χριστιανική ἤτοι Ἱερά Κατήχησις,* Ἀθῆναι 1841.

Δημαρᾶ Κ.Θ., *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ἀπό τίς πρῶτες ρίζες ὡς τήν ἐποχή μας,* (ἄ.τ.) 1972.

Δόικου Δαμιανοῦ, *Τό Βιβλικόν Ἑβραϊκόν Πάσχα,* Θεσσαλονίκη 1969.

— «Ὁ Ἀγαθάγγελος ὡς προφητικόν ἀποκαλυπτικόν ἔργον καί τό μήνυμά του», *Μνήμη 1821, Ε.Ε.Θ.Σ.Θ.,* παρ. 9, τοῦ ΙΣΤ' τόμου, σ. 93-125 Θεσσαλονίκη 1971.

— *Εἰσαγωγή στήν Π. Διαθήκη,* Θεσσαλονίκη 1985.

Δοσιθέου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων, *Ἐγχειρίδιον ἐλέγχον τήν καλβινικήν φρενοβλάβειαν,* Βουκουρέστι 1690.

— *Τόμος Καταλλαγῆς,* Ἰάσιον 1694.

— *Τόμος Ἀγάπης,* Ἰάσιον 1698.

— *Τόμος Χαρᾶς,* Ἰάσιον 1705,

Dublanchy E., *Classification et nature des préceptes du Décalogue.* D.Th.C., τόμ. 4,1, σ. 164-176.

Δυοβουνιώτου Κ., «Μελέτιος Συρίγος», ἀνατ. *Ἱεροῦ Συνδέσμου,* ἐν Ἀθήναις 1914.

— *Καλλίνικος Γ' πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως,* Ἀθῆναι 1915.

— *Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουήλ Μαλαξοῦ,* Ἀθῆναι 1916.

— *Τό διαζύγιον κατά τούς κώδικας 1471 καί 1472 τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου,* «Νομοκανονικαί Μελέται» II, Ἀθῆναι 1917.
— *Ἐκ τῶν Νομοκανονικῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου,* Ἀθῆναι 1920.
Εὐαγγελίδη Τρ., *Ἡ παιδεία ἐπί τουρκοκρατίας,* τόμ. Α-Β, Ἀθῆναι 1936.
Εὐθυβούλου Κ., *Ὁ ὁρκιστής Φαρμακίδης,* Κων/πολις 1851.
Florovsky G., *Σταθμοί τῆς Ρωσικῆς Θεολογίας,* μετάφρ. Εὐτυχ. Β. Γιούλτση, Θεσσαλονίκη 1986.
Γεδεών Μανουήλ, *Κανονικαί διατάξεις,* Κωνσταντινούπολις 1988-89.
— *Βραχεία σημείωσις περί τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡμῶν δικαίων,* ἐν Κωνσταντινουπόλει 1909.
— *Ἐπίσημα γράμματα Τουρκικά ἀναφερόμενα εἰς τά ἐκκλησιαστικά ἡμῶν δίκαια,* Κωνσταντινούπολις 1910.
Γεωργιάδου Β., *Σύνοψις Ἱερᾶς Κατηχήσεως,* Ἀθῆναι 1871.
Γεωργιάδου Ν., *Χριστιανική κατ' ἔκτασιν κατήχησις τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς καί Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας,* Ἀθῆναι 1860.
Γιανναρᾶ Χρ., *Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἤθους,* Ἀθήνα [2]1979.
Γιαννοπούλου Σπ., *Συλλογή τῶν ἐγκυκλίων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος,* Ἀθῆναι 1901.
Γιούλτση Β., *Θεολογία καί διαπροσωπικαί σχέσεις κατά τόν Μ. Φώτιον,* Θεσσαλονίκη 1974.
Γουσίδου Ἀλ., *Ἡ Ὁμιλητική ἐν Ἑλλάδι κατά τόν 19ον αἰώνα,* Θεσσαλονίκη 1970.
— «Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης ὡς φυσικός ἐπιστήμων καί ἐκκλησιαστικός ρήτωρ», *Γρηγόριος Παλαμᾶς* ΝΔ' - ΝΕ', Θεσσαλονίκη 1972.
Γρατσέα Γ., *Τό Σάββατον ἐν Κουμράν καί τῇ Κ. Διαθήκῃ,* Ἀθῆναι, 1971.
Γρηγορίου Π., *Σχέσεις Καθολικῶν καί Ὀρθοδόξων,* Ἀθῆναι 1958.
Καλινδέρη Μιχ., *Ὁ Βίος τῆς Κοινότητος Βλάτσης ἐπί Τουρκο-*

κρατίας, Θεσσαλονίκη 1982.
Καλλινίκου Κ.Ν., «Ὁ Δεκάλογος», *Γρηγόριος Παλαμᾶς*, 16 (1932).
Κανισίου Πέτρου, *Kathechismus Catholicus*, cum interpretatione Graeca et Hebraica, ἔκδ. Georgii Mayr, 1621.
Καραβιδόπουλου Ἰωάννου, *Ἡ ἁμαρτία κατά τόν Ἀπόστολον Παῦλον*, Θεσσαλονίκη 1968.
Καριώτογλου Ἀλ., *Ἡ περί τοῦ Ἰσλάμ καί τῆς πτώσεως αὐτοῦ «ἑλληνική χρησμολογική γραμματεία»*, Ἀθῆναι 1982.
Καρμίρη Ἰωάννου, *Ὁ Παχώμιος Ρουσάνος καί τά ἀνέκδοτα δογματικά καί ἄλλα ἔργα αὐτοῦ*, Ἀθῆναι 1935.
— *Ὀρθοδοξία καί Προτεσταντισμός*, Ἀθῆναι 1937.
— «Περί τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων ἐπί τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας», *Ἐκκλησία*, τόμ. 16, Ἀθῆναι 1938.
— «Ἡ ὁμολογία πίστεως τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου», *Θεολογία*, τόμ. 20 (1949), (ἀνάτυπο) Ἀθῆναι 1949.
— *Ἑτερόδοξοι ἐπιδράσεις ἐπί τάς ὁμολογίας τοῦ ΙΖ' αἰῶνος*, Ἱεροσόλυμα 1949.
— «Διορθώσεις καί προσθαφαιρέσεις τοῦ Μελετίου Συρίγου ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ὁμολογίᾳ τοῦ Πέτρου Μογίλα», *Ε.Ε.Θ.Σ. Π.Α.* (ἀνάτυπο), Ἀθῆναι 1955.
— *Τά Δογματικά καί Συμβολικά Μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. A-B, Graz -Austria [2]1968.
Καψάνη Γεωργίου Ἀρχιμ., *Ἡ ποιμαντική διακονία κατά τούς ἱερούς κανόνας*, Πειραιεύς 1976.
Kermelis E., *Theophanis Eleavoulcos professeur et prédicateur grec. (XVIes). Sa personnalité et sonœuvre letteraire*, Strasbourg 1980.
Κεσελόπουλου Ἀνέστη, *Πάθη καί ἀρετές στή διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ*, Θεσσαλονίκη 1982.
— *Ἄνθρωπος καί φυσικό περιβάλλον*, Θεσσαλονίκη 1987.

Κεφαλᾶ Νεκταρίου Μητροπολίτου Πενταπόλεως, *Ὀρθόδοξος Ἱερά Κατήχησις*, Ἀθῆναι 1899.
— *Περί τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καί περί τῶν ἱερῶν μνημοσύνων*, Ἀθῆναι 1901.
Κούκου Ἑλένη, *Θεσμοί καί προνόμια τοῦ ἑλληνισμοῦ μετά τήν ἅλωση*, Ἀθήνα - Κομοτηνή 1984.
Κριαρᾶ Ε., «Ζούρα καί παράγωγα σημασιολογικά καί ἐτυμολογικά», περ. *Ἀθηνᾶ* τόμ. 73-74, τιμητική προσφορά τῷ καθηγητῇ Ν.Β. Τωμαδάκῃ, Ἀθῆναι 1972 - 1973, σ.96 κ.ἑ.
«L' Ancien Testament dans l' Eglise», συλλογικός τόμ. στή σειρά, *Les études théologiques de Chambésy, 8*, ἔκδ. Centre Orthodoxe, Chambésy - Genève 1988.
Laurent V. «L' oeuvre Canonique du Consil in Trullo (691 - 692), source primaire du droit de l' eglise orientale», *Revue de Études Byzantines*, τόμ. 23, 1965.
Legrand E., *Bibliographie Hellenique du dix septieme siècle*, τόμ. 1-5, Paris 1894-1903.
— *Bibliographie Hellenique du dix - huitieme siècle*, τόμ. 1-2, Paris 1918-28.
Μαμούκα Α.Ζ., *Χριστιανική Κατήχησις*, Ἀθῆναι 1861.
Μαντζαρίδη Γ., *Παλαμικά*, Θεσσαλονίκη 1973.
— *Μέθεξις Θεοῦ*, Θεσσαλονίκη 1979.
— *Χριστιανική Ἠθική*, Θεσσαλονίκη [3]1983.
— *Ὀρθόδοξη Πνευματική ζωή*, Θεσσαλονίκη 1986.
Ματθόπουλου Εὐσεβίου, *Ὁ προορισμός τοῦ ἀνθρώπου*, Ἀθῆναι [14]1974.
Ματσούκα Νίκου, *Ὁ Προτεσταντισμός*, Θεσσαλονίκη 1978.
— *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία*, τόμ. Α-Β, Θεσσαλονίκη 1985.
— *Ἑλληνορθόδοξη παράδοση καί δυτικός πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη 1985.
Μελετίου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, τόμ. Γ', Βιέννη 1784, τόμ. Δ', Βιέννη 1795.
Μενούνου Ἰωάννου, *Κοσμᾶ Αἰτωλοῦ Διδαχές καί Βιογραφία*, Ἀθήνα (β' ἔκδοση).

Μεσολωρᾶ Ι.Ε., *Ὀρθόδοξος Χριστιανική Κατήχησις*, Ἀθῆναι 1892.

Μεταλληνοῦ Γ.Δ., *Παράδοση καί ἀλλοτρίωση*, Ἀθήνα 1986.

Μομφεράτου Ἀντωνίου, «Εὑρετήριον καί πρόλογοι τῆς 'Βακτηρίας τῶν Ἀρχιερέων'», *Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.*, τόμ. 3, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 129-218.

Μοσχάκη Ι., *Χριστιανική Κατήχησις*, Ἀθῆναι 1888.

— *Ὁ Δεκάλογος ἤτοι ὁμιλίαι εἰς τάς δέκα ἐντολάς*, Ἀθῆναι 1900.

Μοσχοβάκη Ν.Γ., *Τό ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπί Τουρκοκρατίας*, Ἀθῆναι 1882.

Μοσχόπουλου Ἀντων., *Ἐπιτομή τῆς Δογματικῆς καί Ἠθικῆς Θεολογίας*, Κεφαλληνία 1851.

Μπόμπου - Σταμάτη Βασιλικῆς, *Ὁ Βικέντιος Δαμοδός, Βιογραφία - ἐργογραφία*, Ἀθήνα 1982.

Νέλλα Π., *Ἡ περί δικαιώσεως διδασκαλία Νικολάου τοῦ Καβάσιλα*, Πειραιεύς 1975.

Νικοδήμου Ἁγιορείτου, *Ἐξομολογητάριον*, Ἐν Βενετία [4]1842.

— *Χρηστοήθεια τῶν Χριστιανῶν*, Θεσσαλονίκη 1974.

Νοταρᾶ Μακαρίου, *Βιβλίον ψυχοφελέστατον περί τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως τῶν ἀχράντων μυστηρίων.* (α' ἔκδοση Βενετία 1873), Ἀθῆναι 1886.

Οἰκονόμου Ἠλία, *Παραδόσεις ἀρχαιολογίας τῆς Παλαιστίνης καί βιβλικῆς θεσμοθεσίας*, Ἀθήνα 1984.

Οἰκονόμου Κωνσταντίνου πρεσβυτέρου, *Τά Σωζόμενα Ἐκκλησιαστικά Συγγράμματα, ἔκδ. Σ. Οἰκονόμου*, τόμ. Α'-Β', Ἀθήνησι 1962.

Πανταζόπουλου Νικ., *Ἀπό τῆς «λογίας» παραδόσεως εἰς τόν «Ἀστικόν Κώδικα»*, Ἀθῆναι 1947.

— *Ἑλλήνων συσσωματώσεις κατά τήν Τουρκοκρατίαν*, Ἀθῆναι 1958.

— «Ἐκκλησία καί Δίκαιον εἰς τήν χερσόνησον τοῦ Αἵμου ἐπί Τουρκοκρατίας», *Ε.Ε.Σ.Ν.Ο.Ε.*, τόμ. Η', σ. 685-775, Θεσσαλονίκη 1960-63.

Παπαδοπούλου Χρυσοστόμου, *Ἀπολογία Κυρίλλου Λουκάρεως*, ἐν Ἱεροσολύμοις 1905.

— «Ἐξωτερικαί ἐπιδράσεις ἐπί τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας κατά τόν ΙΣΤ' καί ΙΖ' αἰώνα», *Ε.Ε.Θ.Σ.Α.*, 1936-1937.
— *Ἡ Ὀρθόδοξος Ἀνατολική Ἐκκλησία*, ἐπιμ. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Ἀθῆναι 1954.
— *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων*, Ἀθῆναι [2]1970.

Παπαθεμελῆ Στέλιου, *Τό ζήτημα τοῦ ὅρκου*, Θεσσαλονίκη 1981.

Παπακώστα Σεραφείμ, *Ἡ ἐπί τοῦ Ὄρους Ὁμιλία*, Ἀθῆναι 1940.

Παπαρούνη Π., *Τουρκοκρατία*, Ἀθήνα (χ.ἔ.).

Pargoire J., «Meletios Syrigos, sa vie et ses oeuvres», *Echos d' Orient*, τόμ. 11 (1908), σ. 264-280' τόμ. 12 (1909), σ. 17-27, 167-175, 281-286, 236-342.

Παρίου Ἀθανασίου, *Ἐπιτομή εἴτε συλλογή τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων*, Λειψία 1806.

Πασχαλέως Νικηφόρου, *Ἐξομολογητάριον*, Ἐνετία 1673.

Πατρινέλη Γ.Χ., «Ἐπιστολαί Ἑλλήνων πρός τόν πάπαν Γρηγόριον ΙΓ' (1572-1585) καί τόν Καρδινάλιον Σίρλετον (1585)», *Ε.Μ.Α.*, 17 (1967).

Petra Basilio, «I Buoni costumi cristiani secondo Nicodemo Agiorita», *Studia Moralia*, 1985, σ. 187-209.
— «Il Monte Athos e la vita religiosa greca della seconda metà del 700», *Unitas*, 1 (1987) Roma.

Πέτρου Ἰωάννη, *Ἑνότητα καί διάσπαση τῆς κοινωνίας τῶν πιστῶν κατά τόν Μ. Βασίλειο*, Θεσσαλονίκη 1983.
— *Κοινωνική δικαιοσύνη*, Θεσσαλονίκη 1986.

Φαράντου Μέγα, *Ἡ Θεολογία Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου*, Ἀθῆναι 1969.

Φαρμακίδου Θεοκλήτου, *Οἰκονόμος ὁ ἐξ οἰκονόμων ἤ περί ὅρκου*, ἐν Ἀθήναις 1849.

Pinkaers Servais, *Les sources de la morale chretienne*, Fribourg-Paris 1985.

Πλάτωνος Μητροπολίτου Μόσχας, *Ὀρθόδοξος Διδασκαλία ἤτοι Σύνοψις τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας*, Ἀθῆναι

[3]1830.
Podskalsky G., *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821)*, München 1988.
Ράλλη-Ποτλῆ, *Σύνταγμα θείων καί ἱερῶν κανόνων*, τόμ.1-6, Ἀθήνησιν 1855.
Ράνσιμαν Στῆβεν, *Ἡ μεγάλη Ἐκκλησία ἐν αἰχμαλωσία*, τόμ. Α'-Β', Ἀθήνα 1979.
Ρωμανίδη Ι., *Ρωμαῖοι ἤ Ρωμηοί Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1984.
Σάθα Κ., *Νεοελληνική Φιλολογία*, Ἀθῆναι 1868.
— *Βιογραφικόν σχεδίασμα περί τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β'*, (Ἀθῆναι 1870) Θεσσαλονίκη 1979.
— *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς*, Ἀθήνησι 1869.
— *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 1-7, Βενετία-Παρίσιοι 1872-1894.
Σγούτα Λ., «Νομοκάνων Μανουήλ Μαλαξοῦ», περ. *Θέμις*, τόμ. 7, Ἀθῆναι 1856.
Στεφανίδου Β., *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, Ἀθῆναι 1948.
Στογιάννου Β., *Χριστός καί Νόμος*, Θεσσαλονίκη 1976.
— «Τέσσερες βασικές ἐντολές», *Προβληματισμοί* 2, Θεσσαλονίκη [2]1979.
Ταχιάου Ἀντωνίου-Αἰμιλίου, *Ὁ Παΐσιος Βελιτσκόφσκι (1722-1724) καί ἡ ἀσκητικοφιλολογική σχολή του*, Θεσσαλονίκη 1964.
Θεοκλήτου Διονυσιάτου, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης*, Ἀθῆναι 1959.
Θεοκλήτου Ἀρχιεπισκόπου Μονεμβασίας καί Σπάρτης, *Ὀρθόδοξος Κατήχησις*, Ἀθῆναι 1896.
Θεοφίλου Καμπανίας, *Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας*, Θεσσαλονίκη [7]1960.
— *Νομικόν*, ἔκδ. Δ. Γκίνη παράρτημα *Ε.Ε.Σ.Ν.Ο.Ε.*, Θεσσαλονίκη 1960.
Θεοτοκᾶ Μ., *Νομολογία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου* Κωνσταντινούπολις 1897.
Toth Thiamer, *Ὁ Δεκάλογος*, μετάφρ. Ἰ. Παναγιωτίδου, Ἀθῆναι 1964.

Τρεμπέλα Π., *Ὑπόμνημα εἰς τό κατά Ματθαῖον Εὐαγγέλιον*, Ἀθῆναι 1979.

Τρωϊάνου Σπ., *Παραδόσεις ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου*, Ἀθῆναι 1979.

Τσελεγγίδη Δ., *Ἡ θεολογία τῆς εἰκόνας καί ἡ ἀνθρωπολογική σημασία της*, Θεσσαλονίκη 1984.

Τσιρπανλῆ Ζ., *Οἱ Μακεδόνες σπουδαστές τοῦ ἑλληνικοῦ κολλεγίου Ρώμης καί ἡ δράση τους στήν Ἑλλάδα καί στήν Ἰταλία*, Θεσσαλονίκη 1971.

— *Τό Ἑλληνικό Κολλέγιο τῆς Ρώμης καί οἱ μαθητές του (1576-1700)*, Θεσσαλονίκη 1980.

Τζώγα Χ.Σ., *Ἡ περί μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἁγίῳ Ὄρει κατά τόν ΙΗ' αἰώνα*, Θεσσαλονίκη 1969.

Ὑψηλάντου Α.Κ., *Τά μετά τήν Ἅλωσιν*, Κωνσταντινούπολις 1870.

Ware Timothy, *Eustratios Argenti, A study of the Greek Church under Turkish ruelle*, Oxford 1964.

Wenger A., «La reconciliation des heretiques dans l' Eglise russe. Le Trebnik de Pierre Mogila», *Revue des Études Buzantines*, τομ. 12, Paris 1954, σ. 144-75.

Ζαβίρα Γ., *Νέα Ἑλλάς ἤ Ἑλληνικόν Θέατρον*, ἐπιμ. Π. Γριτσοπούλου, Ἀθῆναι 1972.

Ζακυθηνοῦ Διον. Ἀ., *Ἡ Τουρκοκρατία*, Ἀθῆναι 1957.

Ζαχαρόπουλου Ν., *Δωρόθεος Βουλησμᾶς*, Θεσσαλονίκη 1969.

— *Γρηγόριος Ε' σαφής ἔκφρασις τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς ἐπί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1974.

— *Ἡ παιδεία στήν Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1983.

— *Ἡ πνευματική κίνηση τοῦ ΙΗ' αἰώνα στόν ἑλληνικό χῶρο μέσα ἀπό τή χειρόγραφη παράδοση*, Θεσσαλονίκη 1984.

Ζέπου Π.Ι., *Συνταγμάτιον Νομικόν*, Ἀλεξάνδρου Ἰωάννου Ὑψηλάντου Βοεβόδα ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας 1780, ΠΡΑΓ. Α.Α., τόμ. Δ-2, Ἀθῆναι 1936.

— *Πρόχειρον Νόμων Μιχαήλ Φωτεινόπουλου*, Α.Ι.Δ., τόμ. 17 (1954 - 1959), Ἀθήνα 1959.

Ζερλέντη Π., *Ἱστορικά σημειώματα ἐκ τοῦ βιβλίου τῶν ἐν Νάξῳ Καπουκίνων 1649 - 1753*, Ἑρμούπολις 1922.

Ζήση Θ., *Γεννάδιος Β' Σχολάριος, Βίος-Συγγράμματα-Διδασκαλία,* Θεσσαλονίκη 1980.
Zizioulas Jean, metropolite de Pergame, «Le Mystere de l' Eglise dans la tradition orthodoxe», *Irenikon 1987.*

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΕΝΝΟΙΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

'Αγάπη 60, 76-77, 131 κ.ἑ. - πρός τό Θεό καί τόν πλησίον 82, 85, 132.
'Αγία Γραφή 88, 104.
ἄγγελοι 76.
ἅγιοι 93 κ.ἑ.
ἀδικία 133 - κοινωνική 78.
αἵρεση 159
ἀκρίβεια ἐκκλησιαστική 21.
ἁμαρτήματα θανάσιμα 54.
ἁμαρτία 14, 54, 78, 89 ἁμαρτίας κληρονομία 115 - νομική θεώρηση 32, 81 ἁμαρτιῶν κατάλογοι 14, 31, 81, 151.
ἁμαρτωλῶν κατάλογοι 81, 82.
ἄμβλωση 145 κ.ἑ.
ἀντινομιστές 59.
ἀρχιερεῖς - δικαστές 26 κ.ἑ.

Βάπτισμα 76.
βούληση 90.

Γονεῖς 134 κ.ἑ. γονέων εὐχές 137 - κατάρες 137.
γυναίκα 145, 149.

Δεκάλογος 13 κ.ἑ., 31, 59, 60, 62, 68 κ.ἑ. - ἠθικός 13 λατρευτικός 13.
διάβολος 90, 159.
διαζύγιο 21.
διαλεκτική 67.
διάλογοι ὀρθοδόξων και προτεσταντῶν 45 κ.ἑ.
Διαφωτισμός 15 - Γερμανικός 66.
δίκαιο 17, 27 - ἐθιμικό 18, 77, 78, 131 - φυσικό 15, 77, 78, 124.
δικαιοσύνη 78, 110 - θεία 31 κ.ἑ. - κοινωνική 78-79, 155
δικαιοσύνης ἀπονομή 20.
δικαίωση ἀνθρώπου 32.
δικαστήρια 157 κ.ἑ. - ἐκκλησιαστικά 17 κ.ἑ.
δόγμα 40, 52, 89 - καί ἦθος 42, 54, 64 κ.ἑ., 73, 76.
Δογματική καί 'Ηθική 68.

'Εβραῖοι 96, 125.
ἐγκαίνια ναοῦ 76.
ἔθιμα 35, 75.
εἰδωλολατρία 99.
εἰκόνα 102 κ.ἑ., εἰκόνων προσκύνηση 99 κ.ἑ., - σκιαγραφίες 104 - στολισμός 88, 103 κ.ἑ., 107.
εἰκονογραφία καί λογογραφία 106-107.
εἰκονομάχοι 100.
εἰρήνη 32, 147.
'Εκκλησία 50, 131 - 'Ανατολική καί Δυτική 43, 47 - καί Πολιτεία 17 κ.ἑ. Ρωσική 51 'Εκκλησίας δικαστική ἐξουσία 19 - ἐθναρχική θέση 18 κ.ἑ. - ἐντάλματα 74-75 - παραδόσεις 75.
"Ελληνες 73, 94, 98.
ἐλπίδα 60.
ἔμβρυο 145 - 46.
ἐνανθρώπηση 61.
ἐντολές 57, 63, 64, 69, 91 - Δεκαλόγου 70-71 κ.ἑ., 81-82 - 'Εκκλησίας 75 - καί δόγματα 84 - νόμος 81, 162
ἐντολῶν τήρηση 113.

ἐξισλαμισμός 93.
ἐξομολόγηση 14, 26, 54, 80, 81, 150, 153.
Ἐξομολογητάρια 25 κ.ἑ., 29 κ.ἑ, 80.
ἐξουσία πολιτική 138 κ.ἑ.
ἑορτές 119.
ἐπιθυμία 154, 160 κ.ἑ. - μοχθηρή 148, 151.
ἐπιορκία 69, 109, 157 κ.ἑ.
ἐπισκοπικά δικαστήρια 26 κ.ἑ.
ἐπίσκοπος δικαστής 22.
ἐπιτίμια 31, 33, 35.
ἐργάτης 78.
ἐργοδότης 78.
Εὐαγγέλιο 69, 84 - ἱερό 104 - νόμος 61.
εὐσεβισμός 32.
Εὐχαριστία θεία 76, 119, 121 κ.ἑ., 153.

«Ζούρα» 155.
ζωή ἐν Χριστῷ 84.

Ἠθική 76, 77 - εὐσεβιστική 14, 16. - διδασκαλία 37, 77 - καί Δογματική 68.
ἦθος 35, 52, 53, 159 - καί δόγμα 16, 52, 54, 64, 73, 76, 89.

θάνατος 152 - 53.
θεϊστές 97.
Θεολογία 14, 17, 37, 67, 84 - καί νομική 17 - δυτική 45, 51 - καταφατική 105 - σχολαστική 67-68.
Θεός 76, 94, 98 Θεοῦ γνώση 90 - λατρεία 85, 90, 98, 123 - Πατρός εἰκογράφηση 105 - οὐσία 96.
Θεοφάνειες 84, 105.
θέωση 62.
θρησκευτικές ὀργανώσεις 35.
θυμός 69, 141.

Ἰησουῖτες 37 κ.ἑ.
ἱκανοποίηση θείας δικαιοσύνης 31 κ.ἑ.

Καινή Διαθήκη 62 - καί Π. Διαθήκη 92.
κανόνες ἱεροί 21, 23, 29, 35, 68 - ἐντολές τῆς ἐκκλησίας 75.
Κατηχήσεις 54, 55, 62, 51.
Καπουτσίνοι 37, 40, 41.
κληρικοί 23, 24, 27 - συμβολαιογράφοι 19 κ.ἑ. - κληρικῶν μισθός 161.
κλοπή 72, 153 κ.ἑ., 160.
κοινωνική δικαιοσύνη 79, 155.
κόλαση 93.
Κολλυβάδες 65, 122.
Κοράνιο 18, 92.
κριτής 20, 26, 158.
κτισματολατρία 98.
Κυριακή 75, 118 κ.ἑ. Κυριακῆς κοινωνικός χαρακτήρας 128-129.
Κύριος 89 - σαρκωμένος 92.

Λατρεία 98 - Θεοῦ 90, 123 - λογική 98-99 λατρείας Θεοῦ εἴδη 123-24.
μαντεία 90 κ.ἑ.
μισσιονάριοι 33, 38, 46, 47, 48, 60.
μνημόσυνα 124.
μοιχεία 22, 69, 148 κ.ἑ., 160 - πνευματική 150 - μοιχείας θεραπεία 152-53.
μοναχικά τάγματα 41.
μυστήρια 75, 84.

Νομικό πνεῦμα 22, 36, 88.
Νομοκάνονες 25 κ.ἑ., 36, 62.
νομοκανόνων χαρακτήρας 31.
νομοκανονικές συλλογές 28, 35, 36
νόμοι Λυκούργου 70 - Σόλωνα 70.
νόμος γραπτός 61 - ἐκκλησιαστικός 23, 29, 62 - εὐαγγελικός 85 - ἠθικός 82 - θεῖος 81.
- καί χάρη 76, 57 κ.ἑ., - μωσαϊκός 58 κ.ἑ., 69 - νέος 57 κ.ἑ., - παλαιός 57 κ.ἑ., 62 - πνευματικός 22, 85 - πολιτικός 22-23, 29, 35, 62, 78, 131 - φυσικός 58-59, 85 - χάριτος 58 κ.ἑ., 61 νόμου παιδαγωγική ἀξία 58 νόμων καί ἐντολῶν διαφορά 162.
νοῦς 90.

«Ὀγδόη ἡμέρα» 118, 125.
οἰκολογική κρίση 79.
οἰκονομία ἐκκλησιαστική 21, 32 θεία 92 - καί ἀκρίβεια 21.
ὁράσεις προφητικές 105, 106.
ὅρκος 69, 108 κ.ἑ., 157 κ.ἑ.

Οὐνία 39, 48, 50.
οὐσία καί ἐνέργεια 53, 96.

Παιδιά καί γονεῖς 134 κ.ἑ.
Παλαιά Διαθήκη 62, 76, 78, 105, 92.
παράδοση 53, 68 - δυτική 31 - νομικιστική 76.
παράχρηση 152.
πατριάρχες Π. Διαθήκης 105, 106, 107.
πειρασμοί 115.
περιβάλλον φυσικό 79, 80.
πλησίον 88, 132 κ.ἑ.
πλούσιοι 78.
πλοῦτος 154.
πνευματική ζωή 40.
πνευματικός 30, 80 - «κριτής» 31, 35, 80 - πατέρας 30 κ.ἑ., 135 κ.ἑ.
ποιμαντική 40 - θεολογία 15 - τοῦ φόβου 36.
πόλεμος 147.
Πολιτεία καί Ἐκκλησία 17 κ.ἑ.
πορνεία 21, 148 κ.ἑ.
προνόμια 18 κ.ἑ.
Προτεστάντες 45 κ.ἑ.
προφῆτες 105, 106, 107.
πτωχοί 88.

Ρωμαιοκαθολικοί 37 κ.ἑ.
Ρωσική θεολογία 64.

Σάββατο 117 κ.ἑ.
σάρκωση 92.
σιμωνία 97, 161-162.
συλλογισμός 67.
σχολαστική μέθοδος 67 - παράδοση 90.
σχολαστικισμός 73, 132.
σωτηρία 60, 61, 85.
σῶμα καί ψυχή 146.

τάμα 91.
ταπείνωση 140.
τελείωση 131, 139.
τελετές ἱερές 84.
τοκιστής 79, 155.
τόκος 154-155 κ.ἑ., 157.
Τοῦρκοι καί δυτική χριστιανοσύνη 43 κ.ἑ.

Ὑψηλή Πύλη 43, 47.

Φιλαυτία 152.
filioque 51.
φιλοσοφία 37, 67.
φιλοσοφικός στοχασμός 78.
φόβος 132.
φόνος 69, 107, 140 κ.ἑ. - ἑκούσιος 144 - φόνοι πολέμων 147 - πολιτικῆς ἐξουσίας 144-145, 147-148.
φόροι 18, 157.
φωτισμός 106.
φῶς θεῖον 76.

Χάρη 57.
χαρίσματα 62, 87-88.
Χριστιανοί 13, 20, 69, 73, 89, 93 - καί πολιτική ἐξουσία 139.
Χριστός 69, 91, 159 - νόμος Θεοῦ 57. Χριστοῦ ἐνανθρώπιση 59, 62 - σταυρική θυσία 73.

Ψευδομαρτυρία 157 κ.ἑ.
ψευδορκία 157 κ.ἑ.
ψεῦδος 159.
ψυχή καί σῶμα 146 ψυχῆς μέρη 162 - φόνος 142.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

1. Blaise Pascal, Στοχασμοί, (Προλεγόμενα-Μετάφραση - Σχόλια-Ὑποσημειώσεις Νίκου Α. Ματσούκα. Σελ. 756).
2. Νίκου Α. Ματσούκα, Δογματική καί Συμβολική Θεολογία Α. Εἰσαγωγή στή θεολογική γνωσιολογία. Σελ. 254.
3. Νίκου Α. Ματσούκα, Δογματική καί Συμβολική Θεολογία Β. Ἔκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστης. Σελ. 574.
4. Νίκου Α. Ματσούκα, Οἰκουμενική κίνηση. (Ἱστορία - θεολογία).
5. Νίκου Α. Ματσούκα, Τό πρόβλημα τοῦ κακοῦ. Δοκίμιο πατερικῆς θεολογίας. (Ἔκδοση δεύτερη).
6. Νίκου Α. Ματσούκα, Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας. Μέ σύντομη Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία. Σελ. 424.
7. Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, Γένεση πηγές τοῦ Ὅρου τῆς Χαλκηδόνας. (Συμβολή στήν ἱστορικοδογματική διερεύνηση τοῦ Ὅρου τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου). Σελ.260.
8. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Κατά Μανιχαίων διάλογος καί Πρός τούς διαβάλλοντας τάς ἁγίας εἰκόνας. (Μετάφραση - ὑποσημειώσεις Νίκου Α. Ματσούκα).
9. Δημ. Τσελεγγίδη, Χάρη καί Ἐλευθερία κατά τήν πατερική παράδοση τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος.
10. Νίκου Α. Ματσούκα, Ἐπιστήμη φιλοσοφία καί Θεολογία στήν ἑξαήμερον τοῦ Μεγάλου Βασιλείου.
11. Βασιλ. Καλλιακμάνη, Ἡ χρήση τοῦ δεκαλόγου στήν Τουρκοκρατία, ἠθική καί ποιμαντική διερεύνηση.
12. Νίκου Α. Ματσούκα, Λόγος καί μῦθος, μέ βάση τήν ἀρχαία Ἑλληνική φιλοσοφία.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΔΕΚΑΛΟΓΟΥ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ - ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ» ΤΟΥ Β. Ι. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ - ΧΑΛΚΗΔΟΝΟΣ 2, 544 54 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΤΟΥ Γ. ΔΕΔΟΥΣΗ - ΑΝΔΡΕΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ 28, ΤΗΛ. 519.091, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ - ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ Π. ΠΟΥΡΝΑΡΑ - ΚΑΣΤΡΙΤΣΙΟΥ 12, ΤΗΛ. 270.941 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ